

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 12 (15)

Київ 2005

УДК 32: 159.9 (082)

ББК 88.5 я 43

Н 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 8/05 від 29 вересня 2005 р.)

Редакційна колегія:

С. Д. Максименко, дійсний член АПН України,

д-р психол. наук (гол. ред.);

М. М. Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,

канд. психол. наук (заст. гол. ред.);

В. О. Татенко – член-кореспондент АПН України, д-р психол. наук;

В. П. Казміренко, Н. Ф. Каліна, Т. М. Титаренко – доктори

психол. наук; *О. А. Донченко* – д-р соціол. наук;

В. О. Васютинський, Л. А. Найдьонова, П. Д. Фролов – кандидати

психол. наук

Постановою ВАК України №01-05/9 від 08.09.1999 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

У збірнику відображено результати науково-дослідної роботи співробітників, аспірантів, докторантів, наукових кореспондентів Інституту соціальної та політичної психології АПН України за 2004 р. Обговорюються нові тенденції в розвитку теоретичних засад і методів пізнання психосоціальних явищ та впливу на їх перебіг. Презентуються напрацювання в галузях соціальної психології особистості, психології мас і організацій, досліджуються особливості формування іміджу політичних лідерів, передвиборної боротьби. Порушуються актуальні соціально-психологічні проблеми освіти і виховання молоді, девіантної поведінки – аж до таких крайніх проявів останньої, як тероризм.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ISBN 966-8063-55-2

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 2005

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М.М.Слюсаревський

ІМПЕРАТИВИ ПРАВДИВОСТІ І СМИРЕННОСТІ Про парадигмальний “зсув” у психологічній науці та проблему методів емпіричного дослідження

У статті продовжено започатковане автором за рік перед тим обговорення методологічної ситуації у психологічній науці. Розкрито головний зміст парадигмального “зсуву”, що відбувається сьогодні у психології, і розглянуто ті наслідки, які він тягне за собою в аспекті ставлення психологів до емпіричних досліджень та їх методів. Піддано критичному аналізу характер дискусій, що точаться у психологічній та соціологічній періодиці навколо “якісних” і “кількісних”, “м’яких” і “жорстких” методів. Виокремлено тенденції, з одного боку, “пом’якшення” методів збору первинної інформації, з другого – ускладнення математичного апарату її аналізу. Доведено потребу збалансування цих тенденцій.

Ключові слова: психологія, парадигма (природничо-наукова, гуманітарна), науковий дискурс (класичний, некласичний, постнекласичний), критерії науковості, методи емпіричного дослідження (“кількісні” і “якісні”, “жорсткі” і “м’які”), модель збалансування методів.

В статье продолжено начатое автором за год до этого обсуждение методологической ситуации в психологической науке. Раскрыто основное содержание парадигмального “сдвига”, происходящего сегодня в психологии, и рассмотрены те последствия, которые он влечет за собой в аспекте отношения психологов к эмпирическим исследованиям и их методам. Подвергнут критическому анализу характер дискуссий, ведущихся в психологической и социологической периодике вокруг “качественных” и “количественных”, “мягких” и “жестких” методов. Выделены тенденции, с одной стороны, “смягчения” методов сбора первичной информа-

ції, с другою – ускладнення математического апарату ее аналізу. Доказана необхідність сбалансування цих тенденцій.

Ключевые слова: психологія, парадигма (естественно-научная, гуманитарная), научный дискурс (классический, неклассический, постнеклассический), критерии научности, методы эмпирического исследования (“количественные” и “качественные”, “жесткие” и “мягкие”), модель сбалансирования методов.

This article contains a continuation of the discussion of a methodological situation in psychological science which was started a year ago. It discovers the matter of paradigmatic “shift” existing in psychology nowadays and examines those its consequences which it implies in the aspect of psychologists’ attitude to empirical explorations and their methods. The character of discussions ongoing in psychological and sociological periodicals around “qualitative” and “quantitative”, “soft” and “stiff” methods is exposed to a critical analysis. Here are distinguished the bias to “softening” the methods of a source information gathering, as well as to complication of mathematical tools of its analysis. The necessity of balancing these bias was proved.

Key words: psychology, paradigm (natural-scientific, humanitarian), scientific discourse (classical, neoclassical, postclassical), scientific content criteria, empirical exploration methods (“qualitative” and “quantitative”, “soft” and “stiff”), model of methods balancing.

Проблема. Хоча це може видатись алогічним, головна проблема, якій присвячено статтю, набуває тим більших масштабів, чим поверховіше до неї ставляться. Незважаючи на засвоєні з радянських часів ритуальні реверанси в бік теорії, проблема методів емпіричного дослідження нерідко розглядається професійними психологами та їхніми колегами соціологами в суто “технологічній” площині або й не рефлексується як така. Тим часом стає дедалі очевидніше, що вона зачіпає самі основи науки. Тому її конструктивний розгляд вимагає перенесення центру аналізу в значно ширший теоретико-методологічний контекст.

Мета статті: проаналізувати проблему методів емпіричного дослідження та окреслити підходи до її вирішення в контексті парадигмального “зсуву”, що відбувається у психології.

Ця стаття є логічним продовженням опублікованої в одному з попередніх випусків збірника [1]. Нагадаємо, йшлося про те, що нині у психологічній науці загалом і в соціальній психології зокрема відбувається зміна природничо-наукової парадигми на гуманітарну. Зазначалося, що цей парадигмальний “зсув” не піддається однозначній оцінці, позаяк породжує не лише нові надії, а й нові тривоги. З одного боку, психологія, здавалось би, долає те штучне звуження предметного і проблемного поля, яке виникло внаслідок неподільного панування природничо-наукової парадигми і призвело до забуття таких понять, як вчинок, дух, душа, – через неможливість застосування до них експериментального методу, іманентно притаманного цій парадигмі. Але, з іншого боку, варто пам’ятати, що “у ХХ ст., яке минуло, психологія пишалася своїм статусом самостійної науки з чітким предметом і строгими методами дослідження, хоча за всім цим ентузіазмом відчувався гігантський комплекс неповноцінності, що породжував постійні сумніви як у предметі, так і в методах дослідження” [2, с.119].

Не слід забувати, що саме природничо-науковій парадигмі психологія як наука завдячує своїм становленням, виокремленням з філософії і що саме експеримент досі залишається її головним науковим досягненням [3]. Тому, тотально переорієнтовуючись на гуманітарну парадигму, вона непомітно для себе ризикує втратити свій науковий статус. І справа тут не в тому, що ми сповідуємо застаріле позитивістське розуміння науки, як може хтось подумати, а в тому, що психологія, яка ґрунтується на суто гуманітарній парадигмі, перестає бодай чимось відрізнятися від філософії і відтак тяжіє до повернення в її лоно або до розчинення в якійсь іншій галузі гуманітарного знання (наприклад, у культурології), з усіма наслідками, що звідси випливають.

Про реальність подібних загроз і небезпідставність тривог свідчить аналіз публікацій на психологічні теми, які з’являються на пострадянських теренах протягом останніх двох десятиліть. Їм дедалі більше притаманні:

- своєрідна втома від академізму. Показовою в цьому плані є може й суто епатажна, однак симптоматична репліка відомого російського психолога В.П.Зінченка: “Я втомився від

академічної психології, особливо від тієї, яку маємо в нашій країні останніми десятиріччями. Дуже вже вона серйозна і нудна” (цит. за [4, с.8]);

- нехить до емпірики, перевірки гіпотез. Іноді напрошується навіть така “крамольна” думка: емпіричних досліджень уже б узагалі ніхто не проводив, якби не потреба захищати дисертації;

- потяг до напівбелетризованого теоретизування, яке часто-густо зводиться до компілятиву та наукоподібних емпіричних узагальнень, що будуються в кращому разі на досвіді участі у психологічному консультуванні, в гіршому – на спостереженнях над самим собою та найближчими родичами і друзями. Як наслідок, подибуємо казуси на кшталт намагань описувати тривіальні внутрішні, міжособистісні та міжгрупові конфлікти в термінах синергетики, виведення архетипів нації із власних дитячих комплексів, дивовижні фантазування щодо харизматичності чи нехаризматичності певного політика, від яких за рік-два життя буквально не залишає каменя на камені, тощо.

За таких обставин не випадає тішитися з позірних ознак нібито бурхливого розвитку психології, видимість якого створює розширення сфери психологічної (а насправді нерідко близької до парапсихологічної) практики. При ближчому розгляді стає очевидним, що практикуючим психологам ті знання, які продукує наукова психологія, не такі вже й потрібні. Відтак було б наївно сподіватися, що психологічна практика (в її нинішньому вигляді) може сама по собі стимулювати розвиток наукової, дослідницької психології. Насправді відбувається протилежне – перетікання кадрів і ресурсів останньої у сферу психологічної практики. Тому не буде перебільшенням стверджувати, що коли ситуація не зміниться, практична потреба у дослідницькій психології може відпасти взагалі, а теоретико-методологічне підґрунтя для психологічної практики можуть скласти, приміром, певні галузі філософії чи тієї ж культурології або соціології.

У нашій попередній статті було також обґрунтовано гіпотезу, згідно з якою зміни парадигм у психології загалом і соціальній зокрема мають циклічну природу. Це зумовлено передусім непроникністю психіки для стороннього спостере-

ження, відсутністю засобів безпосереднього вивчення індивідуальних і, відповідно, надіндивідуальних психічних явищ, унаслідок чого в середовищі психологів поперемінно змінюють одна одну фази ентузіазму і розчарування з приводу можливості дослідного, експериментального способу пізнання. Було висловлено припущення, що рано чи пізно слід очікувати на пожвавлення природничо-наукової парадигми, що, скоріше за все, буде пов'язано з розширенням технічних можливостей дослідження психіки, наближенням перспективи безпосереднього “зчитування” змістів психічного. Тому робилося застереження: попри всю привабливість гуманітарної парадигми сьогодні важливо не допустити руйнації споруди психологічної науки, зберігати і примножувати нагромаджену десятиліттями культуру емпіричних і, зокрема, експериментальних досліджень.

Наведені вище тези певним чином співвідносяться з активним обговоренням у філософській, психологічній та соціологічній літературі проблем парадигмального “зсуву” в науці загалом – у напрямку від класичного наукового дискурсу до не-класичного і постнекласичного [2; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Цей “зсув”, що знаменує глибинну трансформацію самих основ науки, відтворюваної нею картини світу і в багатьох випадках радикально змінює її ідеали та норми, як показав зокрема В.С.Стьопін, супроводжується міждисциплінарним обміном парадигмальними настановами, образами-гештальтами, позначений своєрідними парадигмальними щепленнями і втягує у свою орбіту всі науки – як природничі, так і соціогуманітарні [8]. Отже, психологія не може не резонувати і, безперечно, резонує з глобальними тенденціями переходу до некласичного і постнекласичного дискурсів. Проте ми не схильні зводити все, що відбувається сьогодні на теренах психологічної науки, лише до цього переходу. Наполягаємо на тому, що парадигмальний “зсув” у психології має дещо інші, внутрішньодисциплінарні причини. Головний його зміст, як уже зазначалося, становить передусім зміна природничо-наукової парадигми на гуманітарну, а на цю зміну, у свою чергу, накладаються резонуючі міждисциплінарні впливи, пов'язані з переходами до некласичного та постнекласичного дискурсів. Тому ми вельми обережно ставимося до численних спроб віднесення тих чи тих психологічних

шкіл до неklasичних та постнеklasичних [2; 5; 6; 7; 10; 15; 16], хоча й визнаємо, що такі спроби заслуговують спеціального обговорення, до якого ми поки не вважаємо себе готовими. Зауважимо лише, що далеко не всі із цих спроб видаються нам переконливими і підкреслимо ще раз: трансформації в напрямках неklasичності та постнеklasичності, якщо вони й відбуваються, не здатні пояснити повною мірою тієї ситуації, яка складається нині у психології.

На користь цієї точки зору можна навести принаймні два міркування. По-перше, і неklasичний, і постнеklasичний дискурси утверджувалися, як відомо, насамперед у природничих, а не в гуманітарних науках. То, питається, чи мала б резони психологія відходити від природничо-наукової парадигми (оновленої, неklasичної, постнеklasичної), якби не інші причини. А, по-друге, у природничих науках зміна парадигм ніколи не мала таких драматичних наслідків: не спричиняла згасання інтересу до експерименту, не призводила до суто умоглядного теоретизування, до белетризації наукових текстів, до їх філософської редукції. Одне слово, не ставила під сумнів майбутнє науки, а лише змінювала принципи науково-дослідної роботи.

Наприклад, як після “краху” класичної науки реагують учені-природознавці на ту істину, що суб’єкт і об’єкт у науковому дослідженні в принципі не можуть бути відокремлені один від одного і що не всі об’єкти можуть бути виміряні? На це запитання відомий російський соціолог Ю.Н. Толстова відповідає так: “Вони (природознавці – *М.С.*) намагаються розглянути дослідника та об’єкт його вивчення як щось цілісне, виявити принципи взаємодії дослідника та об’єкта, що вивчається (один з яскравих прикладів – принцип додатковості у фізиці, про необхідність використання якого ще в 1960-ті рр. писали вітчизняні дослідники); розробляють систему аксіом, які дослідник може ніби вибирати, виходячи з власної точки зору (приймає душа закон виключеного третього – користуйся класичною логікою, не приймає – використовуй конструктивістську, інтуїціоністську та інші логіки); розробляють принципи якісного математичного моделювання, у якому допускається втручання дослідника до процесу створення моделі; вводять поняття нечітких множин, активно намагаються моделювати людський інтелект. Змінюють-

ся уявлення про вимір. Його вже не пов'язують із числом; вводять у нього поняття нечіткості; формулюють такі його властивості, вибирати які може сам дослідник і т. ін.” [14, с.14]. На наш погляд, картина, змальована цитованою авторкою, доволі яскраво засвідчує далеко не повну аналогічність процесів, що відбуваються у психології та інших науках.

Перехід психології до гуманітарної парадигми на сьогоднішній день доконаний факт, заперечувати який немає сенсу, і тим паче немає сенсу намагатися повернути колесо історії назад. Гуманітарна парадигма істотно змінила дослідницькі настанови. Психологія стає наукою скоріше ідеографічною, ніж номотетичною. Проте британський учений Р. Харре писав, що цей, як він його назвав, “новий ідеографізм” не означає відмови від пошуку універсальних структур і закономірностей [17, с.132–134].

Прийняття гуманітарної парадигми не повинне призводити до втрати критеріїв науковості, головним серед яких (кроспарадигмальним, за В.С. Стьопіним) залишається об'єктивність [8]. Звичайно, згідно з постнекласичними уявленнями, об'єктивність ніколи не реалізується повною мірою, і є лише “кантівським регулятивним принципом пізнання”, однак недаремно вчений, доки хоча б частково не реалізує ідеал об'єктивності, завжди відчуває певний дискомфорт, “інтелектуальну стурбованість” [12, с.24].

“Компоненти суб'єктивної структури, – справедливо вважають філософи, – повинні досліджуватись як предмети, що мають сутнісні зв'язки і підпорядковуються об'єктивним законам” [12, с.11]. Іншими словами, психологія, за афористичним висловом Д.Б.Ельконіна, має бути *об'єктивною наукою про суб'єктивне* [15]. Можна згадати також формулу К. Левіна про *законовідповідність психічного* [18].

Слід враховувати й те, що у постнекласичному дискурсі поява нового типу раціональності не усуває типів, які йому передують, а лише обмежує сферу їхньої дії [8; 12]. Елементи “переможеної” природничо-наукової парадигми надалі можуть “мирно уживатись” у межах гуманітарної. Тож першопочатковий методологічний проект В.Вундта, що був своєрідним компромісом між природничо-науковою і гуманітарною парадиг-

мами, на нашу думку, ще зберігає чимало евристик, як, наприклад, і схожий методологічний проект Г.І.Челпанова.

Усе це належить мати на увазі, обговорюючи, певно, найгострішу у психологічній науці проблему методів емпіричного дослідження, яку ще більше актуалізували згадані парадигмальні зміни. Цілком поділяємо думку С.Д. Максименка, який зазначає: “Відсутність методу, адекватного вихідним уявленням та об’єкту дослідження, породжує скепсис і розчарування та примушує дослідника добудовувати свої вихідні позиції самому, тобто шукати відповіді на поставлені питання не в об’єкті дослідження, а в книжках і власному досвіді [19, с.1]. Однак, незважаючи на нагальну актуальність проблеми методів, у психологічній літературі сьогодні рідко зустрічаємо праці, які були б їй спеціально присвячені. Здебільшого вона обговорюється у надто загальній постановці [2; 20] або, так би мовити, мимохідь, принагідно – під час презентації якогось окремого методу чи в контексті реалізації певного дослідницького проекту [21; 22].

Набагато активніше проблема методів емпіричного дослідження дискутується соціологами. Тому не зайвим буде звернутися до досвіду цих дискусій, які, за свідченням деяких авторів, поновлюються в соціології з інтервалом приблизно у 10 років [14]. Доречність такого звернення зумовлена як близькістю “пізнавальних територій” соціологічної та психологічної наук (особливо коли йдеться про соціальну психологію), так і тим, що соціальна психологія залежно від об’єкта та предмета дослідження послуговується або ж психологічними, або ж соціологічними методами, на що неодноразово вказували Г.М. Андрєєва, А.Л. Свенцицький, Л.І. Уманський та інші відомі соціальні психологи.

У сучасній соціології спостерігається досить виразне протистояння прихильників так названих *кількісних* і *якісних* методів [11; 23; 24; 25; 26]. Хоча однозначного розуміння цих термінів немає, перші пов’язуються зазвичай з використанням формалізованої (“жорсткої”) анкети, статистичних даних тощо, тоді як другі – з неформалізованими (“м’якими”) способами спілкування з респондентами (неформалізовані, напівформалізовані, фокусовані інтерв’ю, метод фокус-груп і т. ін.) [24]. Тобто

головна різниця вбачається у видах і способах збору первинної інформації. Щоправда, відразу ж зауважимо: з віднесенням окремих методів чи то до “кількісних”, чи то до “якісних” у соціологів виникає чимало труднощів, наприклад, здавалось би, гранично формалізований і відтак суто “кількісний” контент-аналіз часто-густо характеризується як метод “якісний”.

Ще наприкінці 1970-х років авторитетні західні соціологи наголошували, що коли говорять про “кількісні” та “якісні” методи, йдеться про зіткнення не стільки методів, скільки парадигм, в основу однієї з яких покладено позитивізм, а другої – феноменологію (див. [14, с.9]). Отже, як бачимо, проблема “кількісних” і “якісних” методів є своєрідною методичною проекцією проблеми парадигмальних змін, що відбуваються у соціології (так само як і в психології), і пов’язані вони передусім з “непрозорістю” соціального як об’єкта спостереження [14, с.8] (порівняймо: вище йшлося про *непроникність психічного* для безпосереднього спостереження). Проте у пострадянській соціології, на відміну від психології, проблема методів обговорюється у парадигмальному контексті порівняно рідше. Чимало пострадянських соціологів воліють цього контексту ніби не помічати. Тому частіше у їхніх працях йдеться не про парадигмальний “зсув”, а про різні стратегії, підходи чи просто різні групи методів – відповідно “кількісні” і “якісні”. Інакше кажучи, проблема в соціології, принаймні пострадянській, рефлексується не стільки на парадигмальному, скільки на конкретно-методичному рівні, що має як свої плюси, так і мінуси.

Одна з учасниць дискусії, яка розгорнулася на сторінках фахового московського журналу “Социологические исследования” [14], А.С.Готліб вважає, що сьогодні співвідношення якісного та кількісного підходів у російській та зарубіжній соціології можна презентувати чотирма позиціями. Перша, *радикальна*, полягає в тому, що соціологи з принципово відмінними думками, погоджуються з тим, що “кількісні” і “якісні” методи існують синхронно, проте значущість якісних досліджень буде зростати, як таких, що “відповідають духові часу”. Друга позиція, яку виділяє А.С.Готліб, називаючи її *екзистенційною*, припускає, що кожний із цих підходів має свій спектр пізнавальних можливостей, свої недоліки та переваги. На сього-

дні не існує критеріїв, котрі давали б змогу переконливо довести перевагу одного підходу над іншим: перевага тієї або іншої методології – завжди екзистенційний вибір науковця. Третя позиція, *прагматична*, ґрунтується на тому, що кожний із цих підходів має власну зону релевантності, у якій використання конкретної методології найефективніше або цілком виправдане. Вибір підходу здійснює сам учений, враховуючи мету та завдання дослідження. При цьому підходи в окремих випадках можуть поєднуватися. Четверту позицію А.С.Готліб називає *вужкоемпіричною*. Вона полягає у тому, що різниця між якісними та кількісними методами, мовляв, невелика і соціологи здавна використовували найрізноманітніші методи, тому дискусія з цього приводу непродуктивна і надумана. Такого погляду дотримується, зокрема, згадувана Ю.Н.Толстова.

Найпопулярнішою вважається прагматична позиція, що припускає паралельне або послідовне поєднання “кількісного” і “якісного” підходів. У зарубіжній та російській соціологічній науці, на думку А.С.Готліб, є чимало вдалих прикладів паралельного і послідовного поєднання цих підходів у межах одного дослідження. Як приклад послідовного поєднання вона наводить дослідження позашлюбного материнства французького соціолога Н.Лефосера. На першому, кількісному, етапі методом статистичного аналізу вивчались офіційні документи (досьє, картки громадянського стану) 250 молодих жінок, які народили дитину поза шлюбом. На другому, якісному, використовувалася дослідницька стратегія “історія життя”, щоб отримати розповіді про життя шести жінок антильського походження. Така логіка дослідження дала змогу описати зміни в соціальних нормах, які відбулися протягом життя одного покоління на Антильських островах.

У російській соціології за приклад послідовного поєднання “кількісних” і “якісних” методів А.С.Готліб бере власне дослідження соціально-економічної адаптації населення Самарської області, здійснене 1999 року. На першому, кількісному, етапі вивчалися ступінь та успішність перебігу цього процесу, рівень поширення адаптивних практик; на другому, якісному, за допомогою наративного інтерв’ю описувались умови успішної адаптації. Як приклад паралельного поєднання “кількісних” і

“якісних” методів наводиться дослідження російського селянства, проведене під керівництвом Т.Шаніна (1990–1996 рр.). У межах “кількісної” методології здійснювалися бюджетні обстеження домогосподарства, а паралельно в цих же сім’ях збиралися якісні дані про стратегії матеріального забезпечення, плани на майбутнє тощо.

Інша учасниця дискусії Є.А.Гришина вважає, що сама кваліфікація методів як “якісних” або “кількісних” стає дедалі складнішою. Таке ускладнення вона пояснює двома факторами. По-перше, до процесу дослідження все частіше залучаються комп’ютерні технології, і навіть саме якісне дослідження в окремих випадках стає частиною такої технології. Особливо це стосується техніки контент-аналізу. По-друге, спостерігається певний зустрічний рух – обстежуючи типові для “кількісних” досліджень великі вибірки, соціологи послуговуються “якісними” методами збору інформації, а потім аналізують її за допомогою формалізованих, “кількісних” схем. Подібно використовуються і фокус-групи, спостереження, інтерв’ювання, в інструментарій масових опитувань закладаються елементи проєктивних методик і т. ін.

Разом з тим Є.А.Гришина зауважує, що існують сфери соціального, де вторгнення “жорстких” методів небажане. Це стосується вивчення життєвих ситуацій, субкультур, деяких специфічних груп населення. Тут за допомогою “якісних” методів можна отримати валідні та глибокі дані, але вони, на думку цієї авторки, принципово не екстраполюються на інші об’єкти. Що ж до “кількісних” методів, то вони забезпечують одержання надійних даних, які дають змогу відтворити ширшу, хоча й відносно поверхову картину масштабного явища або процесу. Тобто пріоритет, як бачимо, імпліцитно залишається все ж за “кількісними” методами.

В окремих публікаціях робляться спроби будувати моделі інтеграції “кількісних” і “якісних” методів. Наприклад, Л.Я.Лаба виокремлює дві такі моделі – *фазову модель* і *“методологічну триангуляцію”* [27]. Однак фазова модель є не чим іншим, як тим же послідовним поєднанням методів, про яке йшлося вище. При цьому Л.Я.Лаба справедливо зазначає, що в межах фазової моделі “якісні” методи здебільшого рекоменду-

ється використовувати лише для розробки та уточнення гіпотез, які потім мають бути перевірені за допомогою “кількісних” методів. Іншими словами, самостійна цінність “якісних” методів тут не отримує достатньої аргументації, вони посідають доволі маргінальне місце. І залишається спірним питання – чому дослідник повинен утруднювати себе проведенням польових спостережень та інтерв’ю? Якщо їх результатом будуть похідні гіпотези – чи не краще чекати, коли сяде думка за письмовим столом?

Фазовій моделі Л.Я.Лаба протиставляє “методологічну триангуляцію”, яку вважає “більш розширеною моделлю інтеграції методів” [27, с.126]. Проте й це твердження є досить сумнівним. Ідея триангуляції, яка зародилася в контексті теорії психологічних тестів [28], фактично зводиться до того, що емпіричні дані, одержані за допомогою одного вимірювального інструменту, мають бути доповнені або звірені з даними, одержаними за допомогою інших інструментів. Таким чином, триангуляція є скоріше не моделлю інтеграції “кількісних” і “якісних” методів як таких, а способом підвищення достовірності та забезпечення повноти первинної інформації за рахунок комплексного застосування різних методів, байдуже “кількісні” вони чи “якісні”.

Отже, неважко помітити, що особливого прогресу в дискусіях, які точаться в соціології навколо методів емпіричних досліджень, немає. І, думається, це не випадково. Як нам видається, сама постановка проблеми є в даному разі відпочатково хибною, оскільки ґрунтується на недостатньому розрізненні методів збору та обробки первинної інформації, перебільшених уявленнях про їх єдність. А це, у свою чергу, спричиняється до неправомірного ототожнення кількісних методів із “жорсткими”, а якісних – із “м’якими” способами збору даних.

Насправді ж кількісних способів спілкування з досліджуваними просто не існує, та й інформація, що збирається, завжди відображає певні якості. А кількісний підхід (так само як і якісний аналіз) може застосовуватися до інформації, зібраної будь-яким способом – і “жорстким”, і “м’яким”. Просто в

останньому випадку перехід до її кількісного аналізу вимагає додаткових, опосередковувальних процедур формалізації. Але ж це не означає, що така інформація *паралельно* не може аналізуватися суто якісно. Таким чином, позірно єдина проблема “розпадається” на дві абсолютно різні – проблему кількісного і якісного підходів до аналізу даних, з одного боку, і проблему “м’яких” і “жорстких” методів спілкування з досліджуваними, з другого.

Немає сумніву, що, доки домінуватиме гуманітарна парадигма, у психології (та, мабуть, і в соціології) дедалі більше братимуть гору “м’які” методи. Що з цього випливає? Зазвичай дослідники, які послуговуються “м’якими” методами, вельми скептично ставляться до можливостей формалізації зібраної інформації, її математично-статистичної обробки. Але постає запитання: чи можна без такої обробки встановити “законовідповідність” досліджуваних психічних реалій? У більшості випадків – навряд. Закон, звісно, не зводиться до “звичайних регулярностей” [18, с.103], фіксованих статистично. Однак на нинішньому рівні науково-психологічного пізнання встановлення закону, закономірності все ж таки вимагає фіксації певних регулярностей, співвіднесення “випадку зі статистикою”, як зазначала одна з найглибших дослідниць так названих “людських документів” Н.М.Козлова [26, с.26].

Привертає увагу й така обставина. “М’які” методи, які сьогодні дехто пов’язує лише з “високою”, рафінованою наукою, прийшли до нас із прикладних досліджень [21]. Але ж прикладні дослідження розв’язують суто практичні завдання, мають на меті, перш за все, задовольнити замовника, який мислить не інакше, як життєвими категоріями, і здебільшого не претендують на виявлення жодних закономірностей. То чи мають надученим тяжіти схеми, задані прикладними дослідженнями, коли йдеться про фундаментальну науку?

Інша річ, що математично-статистична обробка даних не повинна бути “математичним кретинізмом” (за висловом Ч.Райта Міллса, див. [14, с.12]). Методи кількісного аналізу первинної інформації мають ставати все більш витонченими, вина-

хідливими, адекватними тонким психічним реаліям, зафіксованим за допомогою “м’яких” методів.

І сьогодні є приклади, які дають підстави сподіватися на таку перспективу. Скажімо, побудовано математичні моделі, що встановлюють залежність масового ентузіазму в Радянському Союзі 20-30-х років від характеру тодішньої пісенно-поетичної творчості [29]; здійснено кроскультурне етнопсихологічне дослідження категоріальних структур ціннісних орієнтацій у суспільствах далекого минулого за допомогою статистичного аналізу античних і візантійських текстів, давніх арабських, скандинавських та московських писемних джерел [30]. Можна наводити й інші не менш переконливі, хоч, на жаль, і поодинокі приклади.

Таким чином, *обговорювану проблему, на наш погляд, слід переформатувати: не узгодження “кількісного” і “якісного” підходів (ці терміни можна вживати хіба що в “лапках”), не пошук схоластичних інваріантів їх поєднання в окремих дослідженнях, а розгорнуте в часі, внутрішньодисциплінарне та міждисциплінарне збалансування тенденцій “пом’якшення” методів збору інформації з тенденцією ускладнення математичного апарату її аналізу.* Модель такого збалансування зображено на рис.1. Воно передбачає одночасний рух в обох напрямках, що має виключати як загрозу редукції науки до “чистої” описовості, так і загрозу “математичного кретинізму”.

І ще одне питання, яке хотілось би зачепити. Це – погляд ставлення до низки методів, що в часи неподільного панування у психології природничо-наукової парадигми вважалися безнадійно застарілими, ненадійними і якщо й придатними для використання, то лише в статусі допоміжних – “розвідкових”, уточнювальних тощо. Таку роль відводили спостереженню і самоспостереженню, традиційному аналізу документів, експертним оцінкам. Проте у світлі гуманітарної парадигми їх правомірно розглядати як не менш самостійні й “сучасні” засоби одержання змістовної психологічної інформації, ніж, скажімо, глибинне інтерв’ю чи метод фокус-груп.

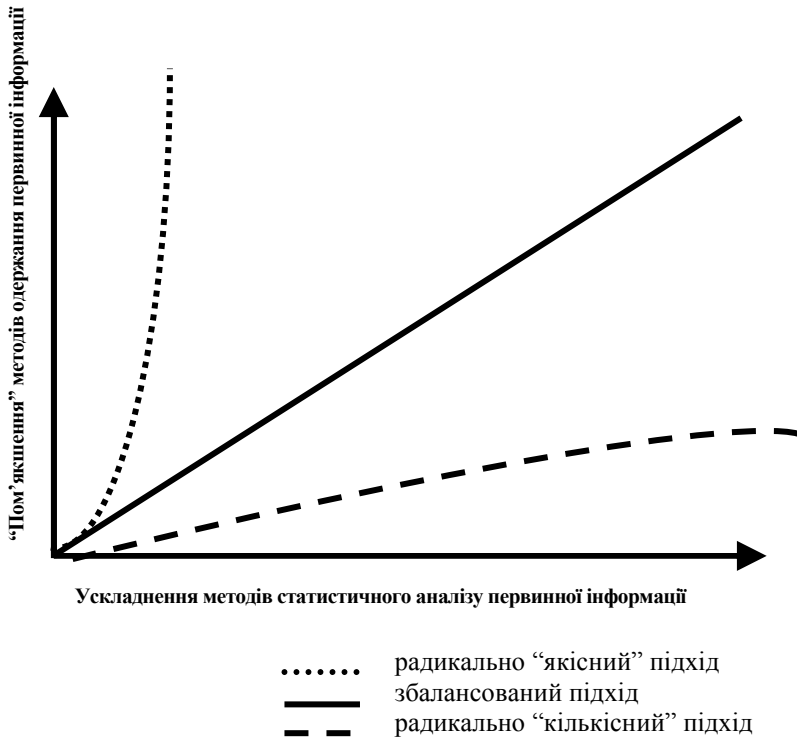

Рис.1. Модель збалансування методів емпіричного дослідження

Так, очевидно, що метод експертних оцінок, який досі соромливо замовчується у психологічних словниках, а в навчально-методичних публікаціях, по суті, навіть не характеризується в аспекті науково-дослідної роботи психолога¹, цілком можна

¹ Наприклад, у публікації О.В.Винославської методові експертних оцінок дається така характеристика (цитуємо без жодних скорочень і редакційних змін): “Сьогодні психолог все частіше виступає як експерт з питань управління, організаційного розвитку, розв’язання конфліктів тощо. Управлінці, педагоги, юристи запрошують психолога, щоб сумісно з ним проаналізувати певну ситуацію, дати оцінку нововведень, того чи іншого способу поведінки в конкретній ситуації. Продуктом діяльності психолога у даному випадку є експертний висновок” [31, с.3]. Як бачимо, авторка відносить метод експертних оцінок до “емпіричних методів психології” суто номінально. Насправді ж він розглядається нею як метод емпіричних досліджень інших наук, і в цих дослідженнях, як видно з позиції авторки, психолог може брати участь хіба що в ролі запрошеного експерта.

віднести до “м’яких”, “якісних”. Він нічим не поступається іншим методам цього класу. Різниця лише в тому, що на етапі накопичення первинної інформації якісний аналіз здійснює не сам дослідник, а експерт. Дослідник же має тільки систематизувати та узагальнювати результати цього аналізу. Але це радше перевага, а не вада. Бо якщо нині нормою стає “презумпція довіри інтелектуальній адекватності піддослідного” [22, с.45], то тим паче слід довіряти експерту. Особливо коли до експертизи залучається особа, здатна проникати у внутрішній світ людей не гірше за пересічного психолога, наприклад, письменник.

На нашу думку, згадані методи, безперечно, заслуговують на відновлення “прав громадянства”. До їхніх суттєвих позитивів ми б віднесли чи не в першу чергу те, що вони істотно розширюють джерельну базу психологічного дослідження, дають змогу дослідникові широко користуватися послугами компетентних “людинознавців”, які не є психологами за освітою та професією. Причому співпраця з останніми може бути не лише експліцитною, а й імпліцитною, відбуватися не тільки “тут і тепер”, реалізовуватися навіть без їх відома, розгортатися в історичній ретроспективі і т.ін. Проблема вбачаємо лише у віднайденні адекватних способів узагальнення здобутої за допомогою цих методів інформації, зокрема, узагальнення статистичного.

Можливості ретроспективно-комплексного застосування методів спостереження, аналізу документів та експертних оцінок, а також кількісного представлення одержаних даних, можна продемонструвати на прикладі вивчення українського національного характеру, здійсненого під нашим керівництвом І.В.Кривонос. Це дослідження цікаве передусім методологією побудови його просторово-часового континууму (див. рис.2), в якому поряд із психологом суб’єктами дослідницького процесу стають також письменник, що жив у XIX ст., і сучасник-літературознавець. Причому обидва функцію дослідника поєднують з імпліцитною чи експліцитною функцією експерта. І ця подвійна експертиза, розгорнута в просторі й часі, у поєднанні із специфічним використанням психосемантичної техніки дала змогу отримати принципово нові дані про структуру національного характеру українців, дані, що руйнують низку етнічних стереотипів та автостереотипів. Йдеться, скажімо, про такі одіозні риси, традиційно приписувані українському національному характерові, як індивідуалізм та егоїзм.

Отже, спробуємо підбити деякі підсумки. З огляду на розмитість меж обговорюваної проблеми навряд чи варто нама-

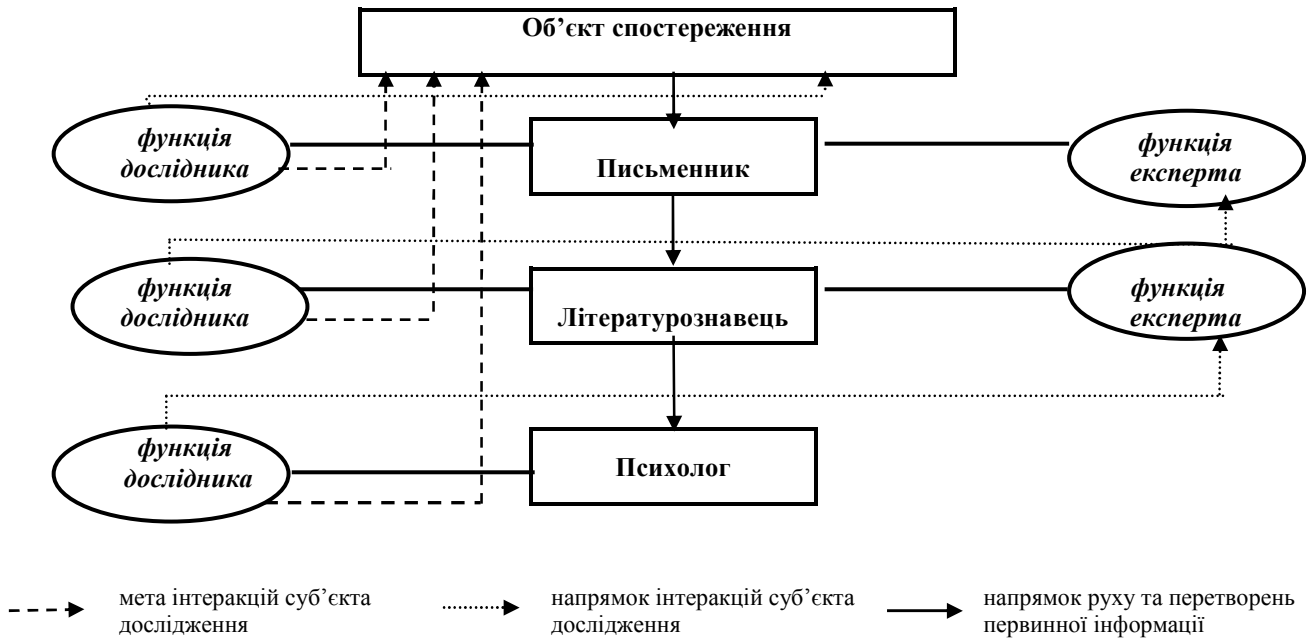

Рис.2. Модель функцій та інтеракцій різних суб'єктів дослідницького процесу у просторово-часовому континуумі дослідження українського національного характеру за творами художньої літератури (розробка І.В.Кривонос)

гатися підсумувати викладене у вигляді якихось категоричних, чітко сформульованих висновків. Скоріше це будуть певні прикінцеві міркування.

Перше. За нашим переконанням, перспектива кардинальних зрушень у пізнанні “таємниць” психіки визначається насамперед технічними можливостями її вивчення. Під таким кутом зору психологія є галуззю наукового знання, дуже залежною від інших наук, що здатні (або не здатні) забезпечити ці можливості. На сьогоднішній день психологічна наука загалом вичерпала наявні технічні можливості і відтак вимушено переорієнтовується на гуманітарну парадигму. У цьому немає нічого поганого – гуманітарні науки потрібні людству не менше, ніж природничі. Однак сподіватися на сенсаційний “прорив” у пізнанні природи психічного за таких умов не випадає. Це – справа майбутнього. Тому психологам треба дещо погамувати свої амбіції і не ставити перед собою заздалегідь нереальних на нинішньому етапі цілей, аби не потрапляти знову в пастку тих настільки ж прикрих, наскільки й безпідставних розчарувань, якими переповнена історія психології.

І друге, певною мірою controverзі́йне міркування. Попри все, що було сказано тільки-но, період нинішнього парадигмального “зсуву” не слід розглядати як таку собі “паузу”, неминучий застій у розвитку психологічної науки. Навпаки, якщо не розкидати, а збирати до купи камені психологічного знання, цей період може стати вельми плідним. Гуманітарний підхід відкриває перед науковою психологією простір для нових евристичних ідей, аналітико-синтетичних побудов і масштабних узагальнень, на заваді яким досі так чи інакше стояла жорстка природничо-наукова орієнтація. І цим, безумовно, слід скористатися. Можна почасти погодитися з А.В.Юревичем, який у дещо ексцентричній манері стверджує, що сьогодні головне завдання психологічної науки не “видобувати” нове знання, а вичленовувати його з повсякденного досвіду та оформлювати у вигляді законів і закономірностей, не підмінюючи їх описами психологічної феноменології [32]. Зважаючи на це, особливої ваги набувають методи, які дають змогу розпізнавати елементи психологічного знання в житейських уявленнях людей, досвіді психотерапії, творах літератури та мистецтва, традиційному й сучасному фольклорі тощо. Їх, ці методи, належить культивувати і розвивати (поряд з експериментальними, а не всупереч останнім).

Свого часу Стефан Цвейг писав: “Може бути, ми добро-вісні психологи, глибокі дослідники, пристрасні теоретики, але ми не збудували нового світу. Ми тільки свідки і споглядачі великого перелому, і наша цінність – у правдивості і смиреннос-ті...” (цит. за [33, с.647]). На наш погляд, хоча наведені слова й лягли на папір в інший час і якоюсь мірою з іншого приводу, вони стосуються самої суті періоду, що його переживає нині психологічна наука. Тож хотілось би побажати психологічному співтовариству цих імперативів правдивості і смиренності.

Література

1. *Слюсаревський М.М.* Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології // Наук. студії із соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 10(13). – С.3–14.
2. *Гусельцева М.С.* Культурно-историческая психология и “вызовы” постмодернизма // Вопр. психологии. – 2002. – №3. – С.119–131.
3. *Robinson D.N.* An intellectual history of psychology. – Wisconsin: Univ. Of Wisconsin Press, 1995. – 390 p.
4. *Юревич А.В.* Системный кризис психологии // Вопр. психологии. – 1999. – №2. – С.3–11.
5. *Гусельцева М.С.* Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира // Вопр. психологии. – 2003. – №1. – С.99–115.
6. *Асмолов А.Г.* Вперед к Д.Б. Эльконину: неклассическая психология будущего // Вопр. психологии. – 2004. – №1. – С.4–9.
7. *Асмолов А.Г.* XXI век: психология в век психологии // Вопр. психологии. – 1999. – №1. – С.3–12.
8. *Степин В.С.* Теоретическое знание. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 744с.
9. *Бевзенко Л.Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437с.
10. *Леонтьев А.А.* Альтернативная психология // Психол. журнал. – 2005. – Т.26. – №1. – С.113–116.
11. *Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях: Материалы семинаров.* – М., 1997. – 102 с.

12. “Круглый стол” журналов “Вопросы философии” и “Науковедение”, посвященный обсуждению книги В.С.Степина “Теоретическое знание” // *Вопр. философии.* – 2001. – №1. – С.3–32.
13. *Нугаев Р.М.* Смена базисных парадигм: концепция коммуникативной рациональности // *Вопр. философии.* – 2001. – №1. – С.114–122.
14. Количественный и качественный анализ: органическое единство или автономия // *Социс.* – 2004. – №9. – С.3–14.
15. *Эльконин Д.Б.* Выдержки из научных дневников (1960–1962) // *Вопр. психологии.* – 2004. – №1. – С.9–22.
16. *Эльконин Д.Б.* Об источниках неклассической психологии // *Избр. психол. труды / Отв. ред. С.Я. Козлов, П.И. Пучков.* – М.: Педагогика, 1989. – С.475–478.
17. *Harre R.* *Social Being: a Theory for Social Psychology.* – Oxford: Blackwell, 1979. – 438 p.
18. *Левин К.* Закон и эксперимент в психологии // *Психол. журнал.* – 2001. – Т.22. – №2. – С.101–108.
19. *Максименко С.Д.* Метод дослідження особистості // *Практ. психологія та соц. робота.* – 2004. – №7. – С.1–8.
20. *Зинченко В.П.* Теоретический мир психологии // *Вопр. психологии.* – 2003. – №5. – С.3–17.
21. *Богомолова Н.Н., Фоломеева Т.В.* Фокус-группы как метод социально-психологического исследования: Учеб. пособие. – М.: Магистр, 1997. – 80 с.
22. *Найдьонова Л.А.* Електоральна активність: проблема методів дослідження // *Наук. студії із соц. та політ. психології.* – К.: Вид-во “Сталь”, 2002. – Вип.5(8). – С.36–52.
23. *Батыгин Г.С., Девятко И.Ф.* Миф о “качественной социологии” // *Социол. журнал.* – 1994. – №2. – С.28–42.
24. *Толстова Ю.Н., Масленников Е.В.* Качественная и количественная стратегии : Эмпирическое исследование как измерение в широком смысле // *Социс.* – 2000. – №10. – С.101–109.
25. *Козлова Н.Н.* Методология анализа человеческих документов // *Социс.* – 2004. – №1. – С.14–26.
26. *Козлова Н.Н.* Опыт социологического чтения “человеческих документов”, или размышления о значимости методологической рефлексии // *Социс.* – 2000. – №9. – С.22–32.
27. *Лаба Л.Я.* Способы интеграции качественных и количественных методов // *Социс.* – 2004. – №2. – С.124–129.

28. *Campbell D.T., Fiske D.W.* Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-Multimethod Matrix // *Psychological Bulletin*. – 1959. – Vol.56. – №2. – P.81–105.
29. *Колесин И.Д.* Математическая модель развития массового энтузиазма (на материале рассмотрения примеров героико-трудовой активности советских людей в 20–30-е годы) // *Психол. журнал*. – 2001. – Т.22. – №1. – С.113–118.
30. *Данилова А.Г.* Кросскультурный анализ категориальной структуры ценностных ориентаций на материале исторических текстов // *Психол. журнал*. – 2005. – Т.26. – №1. – С.46–55.
31. *Винославська О.В.* Емпіричні методи психології // *Практ. психологія та соц. робота*. – 2005. – №5. – С.1–7.
32. *Юревич А.В.* Методологический либерализм в психологии // *Вопр. психологии*. – 2001. – №5. – С.3–18.
33. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.

© Слюсаревський М.М.

В.О. Васютинський

КАТЕГОРІЯ “КОЛЕКТИВНИЙ СУБ’ЄКТ” У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ ІНТЕРСУБ’ЄКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Обґрунтовується положення про інтеракційно-феноменологічну природу колективної суб’єктності. Сформульовано принципи такого її розуміння: інтеракційності (колективна суб’єктність можлива лише як продукт інтерсуб’єктної взаємодії), символічного опосередкування (в основі обміну змістами індивідуальних варіантів світобачення лежить символічна трансформація дійсності), колективної феноменологічності (змістом і результатом інтерсуб’єктної взаємодії є творення спільної дійсності), об’єктної втіленості (змісти взаємодії закарбовуються в об’єктах матеріальної культури та формах стереотипно-ритуальної поведінки), інтерсуб’єктивності (інтерсуб’єктна взаємодія зумовлює поставання інтерсуб’єктивного простору як надіндивідуальної, соціетальної системи).

Ключові слова: дискурс, інтерсуб’єктна взаємодія, колективний суб’єкт, колективна феноменологія, символічне опосередкування.

Обосновывается положение об интеракционно-феноменологической природе коллективной субъектности. Сформулированы принципы такого ее понимания: интеракционности (коллективная субъектность возможна лишь как продукт intersubjectивного взаимодействия), символического опосредования (в основе обмена содержаниями индивидуальных вариантов видения мира лежит символическая трансформация действительности), коллективной феноменологичности (содержанием и результатом intersubjectивного взаимодействия является созидание совместной действительности), объектной воплощенности (содержания взаимодействия запечатлеваются в объектах материальной культуры и формах стереотипно-ритуального поведения), intersubjectивности (intersubjectивное взаимодействие обуславливает становление intersubjectивного пространства как надиндивидуальной, социетальной системы).

Ключевые слова: дискурс, intersubjectивное взаимодействие, коллективный субъект, коллективная феноменология, символическое опосредование.

The aspect of interactional and phenomenological nature of collective subjectivity is grounded. The principles of its understanding are formulated as follows: a principle of interactionality (collective subjectivity is possible only as a product of intersubjective interaction), of symbolic mediation (a process of exchange of individual meaning variations of an outlook is based on a symbolic transformation of reality), of collective phenomenology (a matter and a result of intersubjective interaction is a creation of cooperative reality), of objective realization (matters of interaction are stamped into objects of a material culture and forms of a stereotype and ritual behaviour), of intersubjectivity (intersubjective interaction determines a creation of an intersubjective space as an extraindividual societal system).

Key words: discourse, intersubjective interaction, collective subject, collective phenomenology, symbolyc mediation.

Проблема. Визнання індивідуальної суб'єктності та одичного суб'єкта дається зазвичай легше з огляду на їхню очевидність. Предметом незгод і непорозумінь частіше стає ідея колективного суб'єкта і колективної суб'єктності. У підходах до їхнього розуміння простежуються два принципові моменти. Перший полягає у визначальному напрямі руху від визнання первісності індивідуальних суб'єктів, у процесі взаємодії яких постає

й функціонує суб'єкт колективний. Другий – у визнанні первісного існування колективного суб'єкта як такого, невід'ємним атрибутом якого є інтерперсональність, що існує незалежно від волі суб'єктів індивідуальних.

Психологічна істина, очевидно, лежить десь посередині між двома основними підходами, хоча з істотнішим тяжінням до індивідуального полюса. Колективний суб'єкт не може існувати без індивідуального суб'єкта реально, тоді як індивідуальний суб'єкт не може існувати без колективного радше потенційно. Наявність індивідуальних суб'єктів є суто матеріальною, тілесною передумовою існування суб'єкта колективного, а наявність колективного суб'єкта – це насамперед ідеально-духовна передумова поставання суб'єкта індивідуального.

Мета статті полягає у формулюванні принципів інтеракційно-феноменологічного зумовлення процесу поставання та функціонування колективного суб'єкта.

Ідею колективної суб'єктності людства, соціальних класів, груп, націй обстоював А. Брушлинський: у найповнішому та найширшому розумінні суб'єктом є все людство загалом, яке являє собою суперечливу єдність суб'єктів іншого рівня й масштабу: держав, етносів, суспільних класів і груп, індивідів, які взаємодіють одні з одними [1].

В. Татенко наполягає на тому, що суспільство, клас, група можуть розглядатися лише як умовні суб'єкти активності, що часом створюють сильнопідючу ілюзію достеменного суб'єкта і тим самим протистоять конкретній людині як справжньому суб'єктові життя й діяльності [2].

Частіше все-таки дослідники намагалися віднайти певний оптимум або компроміс в індивідуально-колективних співвідношеннях. С. Рубінштейн писав, що кожне Я, оскільки воно є й загальність Я, є колективний суб'єкт, співдружність суб'єктів, насправді є “ми” [3, с. 337]. Натомість М. Бубер відкидав хибну, на його думку, альтернативу “або індивідуалізм, або колективізм” і пропонував “третій шлях”: стан “людина з людиною”, те, що “між” ними, місце зустрічі Я і Ти [4].

Відносність індивідуально-колективних кореляцій простежується в розумінні Т. Парсонсом відмінності суб'єкта та об'єкта, яка визначається положенням – центральним або периферійним – актора в системі відліку [5]. Звідси суб'єктність одного актора є елементом інтерсуб'єктності для іншого, і навпаки. Загалом же, коли йти за логікою Парсонса, суб'єкти – учасники взаємодії, їхні суб'єктності та інтерсуб'єктні зв'язки становлять цілісну систему взаємних впливів і відображень. Вилучення якого-небудь елемента автоматично призводить до знищення іншого елемента, елементів або й усієї системи.

О. Леонтьєв, визнаючи зовнішню чуттєво-практичну діяльність за генетично вихідну та основну форму людської діяльності, яка “розмикає” коло внутрішніх психічних процесів назустріч об'єктивному предметному світові, підкреслював, що вищі людські психічні процеси можуть народитися тільки у взаємодії людини з людиною, тобто як інтерпсихологічні, лише згодом перетворюючись на інтрапсихологічні [6].

Один із варіантів розуміння природи колективної суб'єктності ґрунтується на інтеракційно-феноменологічному баченні її психологічних джерел. Узагальнення низки соціально-психологічних та філософських досліджень дало підстави для формулювання відповідних принципів.

Перший – принцип *інтеракційності*: колективна суб'єктність можлива лише як продукт інтерсуб'єктної взаємодії, у процесі якої відбуваються взаємна суб'єктна актуалізація учасників і залучення їхніх індивідуальних суб'єктностей. Головним результатом такої взаємодії стає взаємне суб'єктне зумовлення, проникнення у внутрішній світ один одного.

Процес взаємних відображень учасників взаємодій докладно охарактеризовано в теорії символічного інтеракціонізму Дж. Міда, де психологічною домінантою є взаємодія як обмін символічними значеннями. Саме така взаємодія породжує внутрішнє і зовнішнє, у ній вони взаємно спричиняються, зумовлюються, із неї виходять. Індивід набуває досвіду самого себе опосередковано, із позицій інших членів соціальної групи. Перш ніж стати самістю, він стає об'єктом для себе, точно так, як інші індивіди є об'єктами для нього. Мід послідовно обстоював ціл-

ковито інтерсуб'єктну природу індивідуальної суб'єктності. Він писав, що здатність індивіда сприймати соціальні наставлення інших індивідів та узагальненого іншого стосовно себе дає йому змогу вводити себе як об'єктивне ціле до поля свого досвідного бачення [7]. Виходить, отже, що, пізнаючи самого себе як окрему істоту завдяки ставленням і наставленням інших, індивід водночас пізнає себе як частину соціального поля. Наставлення інших – це не окремі стимули, що йдуть до ізольованого індивіда, це радше структурні елементи цілісної ситуації соціальної взаємодії, елементи інтерсуб'єктивного поля, у якому лише й можливі виникнення та вияв індивідуальної суб'єктності.

За такого підходу відношення між суб'єктом і середовищем мають не просто виключно інтерактивний, а й ситуативний, минаючий, відтак малоістотний характер. Таке ігнорування суб'єктності знецінює власне психологічну парадигму аналізу, зсуваючи її в бік технологічних механізмів. Якщо ж іти шляхом більш чи менш серйозного визнання індивідуальної та колективної суб'єктності, то слід припустити можливість відносно тривалого й самодостатнього існування їх поза контекстом безпосередньої взаємодії, існування як певної потенційності, що існує (напівіснує) до, поза і після взаємодії, але у взаємодії реалізовується найповніше.

Проте таке розуміння взаємодії в багатьох істотних відношеннях ігнорує як індивідуальну, так і колективну суб'єктність. Їм обом відмовляється у вихідній самодостатності, початковій психічній сутності, а за основний модус існування визнається взаємодія.

У контексті колективної рефлексології В. Бехтерев уважав за центр психічної діяльності особисту сферу, що лежить в основі активно-самостійного ставлення до навколишнього світу. З неї розвивається особиста сфера соціального характеру, що являє собою дальший розвиток індивіда [8]. Так, із психіки суто індивідуального змісту постають колективні феномени, що існують і виявляються в контексті безпосередніх зіткнень множини індивідів.

Б. Ломов активно заперечував наявність конкретних психологічних фактів інтерсуб'єктивності. Він писав, що спіл-

кування завжди має конкретно-ситуативний характер, перебігає так, як складаються стосунки між його учасниками, і несе на собі відбиток усієї системи цих стосунків, проте не пояснював психологічного змісту самих стосунків і їх системи. Ломов говорив лише про “спільний фонд” інформації партнерів із спілкування, висловлюючись проти надання їхнім пізнавальним процесам інтеріндивідуального, інтерпсихічного, інтерсуб’єктивного характеру [9].

Суто фізична присутність індивідів один перед одним мало цікавить психологію і може становити таке собі “об’єктивне” тло взаємодії, набуваючи певної самодостатності в парадигмах біхевіоризму та рефлексології. Частіше, проте, коли йдеться про власне присутність або наявність реальних людей, мається на увазі певний психологічний зміст, що імпліцитно стоїть за цим об’єктивним фактом: активізація однією особою особливих реакцій із репертуару іншої [10], єдність присутності Я у світі і присутності інших для ствердження Я [11], накидання іншому суб’єктивної функції в процесі розмови з ним [12].

С. Дерябо описує такі функції суб’єкта в аспекті відображення його іншим суб’єктом: забезпечення тому, хто відображає, переживання власної особистісної динаміки; опосередкування ставлень того, хто відображає, до світу; відкривання тому, хто відображає, себе як суб’єкта спільної діяльності та спілкування [13].

Говориться про ознаки та форми проникнення одного суб’єкта в суб’єктивну сферу іншої людини: на основі трансцендентального Его суб’єкт пізнає і сприймає “іншого” в собі, “інший” відображено конституюється в суб’єкті [14], суб’єкт приймає себе як утягненого ззовні в іншого і приймає іншого як утягненого ззовні в себе [15], самореалізація людини може набувати форми персоналізації – покладання себе через особисті вклади в інших людях [16].

Популярною в радянській психології була концепція віддзеркаленої суб’єктності В.Петровського. Він говорить про дві сфери існування суб’єктності людини: її “присутність” як суб’єкта в інших людях (віддзеркалена суб’єктність в інших) і її ”присутність” як суб’єкта в собі самій (Я). Віддзеркалена

суб'єктність є формою ідеальної репрезентації іншої людини в життєвій ситуації суб'єкта. Віддзеркалена суб'єктність проходить три основні генетично наступні форми вияву: закарбованість суб'єкта в ефектах міжіндивідуальних впливів; поставання віддзеркалюваного індивіда як ідеального значущого іншого; поставання віддзеркалюваного індивіда як перетвореного суб'єкта. Віддзеркалена суб'єктність виявляється продовженням однієї людини в іншій, смислом першої для другої, інобуттям однієї людини в іншій [17].

Найбільше досліджень змісту міжособової взаємодії присвячено проблемі взаємного розуміння її учасників: говориться, наприклад, про феноменологічний обмін переживаннями [18], взаємне визнання суб'єктності та особистісності в діалозі [19], екзистенційну функцію інтеграції себе та іншого шляхом створення “єдиного душевного простору”, де на якийсь час зникають межі між Я та іншим [20].

О. Бодальов визначає іпостасі розуміння іншого: що являє собою інший як індивід, особистість, суб'єкт діяльності; як інший усвідомлює та оцінює себе; що інший являє собою в даний момент спілкування з ним; як інший сприймає і ставиться до мене. Ці та інші можливі іпостасі сукупно означають відтворення суб'єктом розуміння Іншого у своєму внутрішньому світі внутрішнього світу Іншого. У зв'язку із цим Бодальов ставить проблему впливу мотиваційно-потребової сфери людини і почуттів, що в неї домінують, на пізнання та розуміння інших осіб [21].

Другий принцип полягає в *символічному опосередкуванні*, символічній трансформації дійсності, яка для кожного окремого суб'єкта постає в індивідуалізованому варіанті світобачення. Відтак у взаємодії з іншими людьми суб'єкт оперує тільки тими характеристиками дійсності, якими він володіє, здебільшого навіть не здогадуючись про їхнє неповторно-своєрідне змістове наповнення.

Такі індивідуальні характеристики світобачення найочевидніше актуалізуються у відносно поверховому шарі взаємодії, який охоплює рівень взаємних відображень перцептивно-символічного змісту. Так, В. Бехтерев писав про “соціально-

символічні комплекси”, що виражають стосунки між людьми [8].

Т. Дридзе зазначає, що норми й зразки поведінки, діяльності, спілкування та взаємодії людей з елементами навколишнього середовища створюються самими людьми в процесі комунікації у формі текстової діяльності як одного з ключових механізмів соціокультурної регуляції [22].

Таким чином, у процесі взаємодії її учасники виявляють і виражають в інтерсуб’єктивний простір притаманні їм індивідуальні способи відображення дійсності, що взаємно сприймаються, оцінюються, коригуються тощо. Завдяки цьому спільно відображується дійсність від самого початку перестає бути суто індивідуальною, а виявляється продуктом спільно-взаємного пізнання.

Символічне опосередкування дійсності в контексті інтерсуб’єктивної взаємодії дає підстави для формулювання третього принципу – *колективної феноменологічності*. Цей принцип насамперед реалізується у творенні спільної дійсності, яка не є (бо й не може бути) ні дійсністю “об’єктивною”, ні сумою дійсностей індивідуальних, а становить якісно нове утворення – символічний продукт взаємодії.

Для того, щоб стати елементом індивідуальної моделі світу, і внутрішні, і зовнішні спонуки мають бути відображеними в інтерсуб’єктивному просторі, стати предметом психологічного діалогу, смислового обміну. Таке відображення може мати як більш безпосередній, хвиливо-ситуативний, так і більш опосередкований, універсальний характер.

Ті предмети і явища об’єктивної дійсності, які ніколи не ставали об’єктом інтерсуб’єктивної взаємодії, для індивіда не існують. Та й він сам для себе починає існувати як окрема істота, як самосвідомий суб’єкт також завдяки взаємним сприйманням, оцінкам і спонуканням учасників взаємодії, у якій перебуває.

Положення Дж. Міда про співвідношення індивідуального і соціального було розвинуто в теорії соціального конструктивізму, у межах якої суб’єктивна ідентичність трактується як доволі сумнівне явище. Вона залежить від стосунків індивіда зі значущими іншими, які можуть мінятися або зникати. Я – це

рефлексивна сутність, що відображає наставлення щодо неї насамперед із боку значущих інших: індивід стає тим, ким він є, будучи керований значущими іншими [23].

М. Мерло-Понті наполягав на тому, що “відстояний” сенс людського досвіду треба шукати не в людині, а “перед” нею – в інших “суцях”, які й утворюють сенс того, що ми кажемо або чуємо. Такий “невидимий світ” просотує всі речі, які ми бачимо [24].

У феноменологічному світі Е. Гуссерля “інший” указує на самого суб’єкта, є його відображенням, але водночас не є таким, а є його власним аналогом. Трансцендентальне Его конститує конкретну власну сутність, але через неї конститує й об’єктивний світ як універсум “іншого” буття. Досвідне знання “іншого” щодо суб’єкта (не-Я) наявне як досвід об’єктивного світу та інших Его всередині нього (не-Я у формі іншого Я). “Інше” мислиться тільки як аналог свого власного, як інтенційна модифікація об’єктивованого Я, модифікація самості [14].

Феноменологічне єднання кількох суб’єктів набирає різноманітних форм: можна говорити про зумовлення проєкції особистісних характеристик суб’єкта інтерпретації об’єктивною багатозначністю невербальної поведінки [25], значення суб’єктивної оцінки суб’єктом ситуації спілкування, якою її дано йому в безпосередніх переживаннях [26], суміщення у свідомості партнерів із спілкування “смыслових фокусів” породжуваного та інтерпретованого тексту [22], феномен трансперсональних взаємодій – зв’язків між уявними діалогами з іншими людьми і реальними стосунками з ними [20], феномен “уявного партнера” як форми замісного фантазування, що компенсує дефіцит значущих соціальних стосунків [27].

Водночас суто феноменологічне бачення колективної суб’єктності містить небезпеку надмірного занурення в суб’єктивно зорієнтовані модуси її існування, утрати об’єктивних критеріїв оцінки її змісту. Уникнути такого становища допомагає четвертий принцип – *об’єктної втіленості*. Цей принцип найбільшою мірою реалізовується в явищах двох типів – об’єктах матеріальної культури та формах стереотипно-ритуальної поведінки. Їх об’єднує те, що в них закодовано соці-

ально вироблені та визнані смисли й значення, що постали протягом більш чи менш тривалого періоду соцістальної трансформації (інституціоналізації, седиментації тощо) інтерсуб'єктної взаємодії.

Свідомість завжди інтенційна, завжди спрямована на об'єкти або передбачає їх, стверджують П. Бергер і Т. Лукман. Тому існує лише свідомість чогось або когось, незалежно від того, чи сприймається її об'єкт як елемент зовнішнього фізичного світу чи внутрішньої суб'єктивної реальності [23]. Зовнішня і внутрішня реальності поєднуються у свідомості як субстраті, який, існуючи, не дається нам у безпосередньому існуванні. Його наявність опосередковано відображенням елементів зовнішнього або внутрішнього світу.

Утілення колективної суб'єктності в об'єктах матеріальної суспільної культури становить найочевидніший спосіб її існування. Менш очевидним, але психологічнішим є тлумачення колективної суб'єктності як символічного обміну між індивідами в процесі взаємодії та взаємного тлумачення закодованих у символах значень. В обох випадках передумовою існування колективної суб'єктності стає наявність взаємодіючих та інтерпретуючих індивідуальних суб'єктів. Без таких суб'єктів, по-перше, не може витворитися простір взаємодій та інтерпретацій як матеріально-ідеальна основа колективної суб'єктності, а по-друге, закодовані в матеріальних предметах соціальні значення ніким не розкодовуються, і відтак колективна суб'єктність не може постати.

У теорії соціального наочання А. Бандури психологічне функціонування розглядається як безперервна реципрокна взаємодія між особистісними, поведінковими і зовнішніми детермінантами. Оточення існує для особи виключно потенційно й актуалізується в разі певних дій. У процесі двостороннього впливу оточення зазнає впливу так само, як і регульована ним поведінка. Поведінка формує зовнішні умови та регулює їхні впливи. Соціальне оточення створює ситуації, що реципрокно впливають на поведінку [10].

Інтерсуб'єктна взаємодія, що лежить в основі символічного опосередкування дійсності, її колективно-

феноменологічного відображення та об'єктивації, урешті-решт зумовлює поставання спільно-взаємного інтерсуб'єктивного простору, що набуває для кожної окремої особи сили й значення об'єктивного чинника. Відтак можна вести мову про п'ятий принцип – принцип *інтерсуб'єктивності*, що означає утворення ширшої, ніж просто стосунки між людьми, соціальної системи, яка виявляється адекватним утіленням надіндивідуального простору взаємодії. Взаємини між двома (чи й багатьма) суб'єктами завжди включено до більш широкої системи (мережі) людських стосунків. Ж.-П.Сартр писав: Я маю прийняти себе як сприйнятого третім як інтегральну частину “вони”. І це “вони”, прийняте суб'єктивністю як її значення-для-іншого, стає “ми” [15].

Такий інтерсуб'єктивний простір стає найімовірнішим варіантом і місцем існування колективної суб'єктності, що первісно існує у формі індивідуально-суб'єктивних відображень. Що більше цих відображень, що інтенсивнішим є відповідний обмін між окремими індивідуальними суб'єктами, що більше й глибше ці індивідуальні суб'єкти прилучаються до спільного простору, то інтенсивнішою та насиченішою стає інтерсуб'єктивність, психологічно реальніше постає колективний суб'єкт.

Принципової ваги примусовій силі соціальних явищ надавав Е. Дюркгайм, наполягаючи на тому, що колективні способи мислення, діяльності та почування існують поза індивідуальними свідомостями. Нав'язування суспільством способів діяльності та мислення індивідові він називав тиском усіх на кожного. Ці способи мають над індивідом моральну силу, яка вища за нього [28].

Міжособова взаємодія є головним чинником формування, розгортання суб'єктності, але це розгортання стає можливим тільки в певному просторі, який, з одного боку, для самого суб'єкта стає його ж суб'єктивним простором, що розширюється, а з другого – стає для цього-таки суб'єкта простором інтерсуб'єктивним, простором, який утворюється у взаємодії щонайменше двох суб'єктів, але не “зависає” або “осідає” між ними, а повертається до них як відображена кожним із них зок-

рема реальність. Можна сказати, що для людини її суб'єктивний простір первісно є простором інтерсуб'єктивним, інакше-бо він не міг би ні з'явитися, ні виявитися. Проте й інтерсуб'єктивний простір існує лише у формі його індивідуально-суб'єктивного відображення. Інтерсуб'єктивний простір поза живими носіями індивідуальної суб'єктності – пуста абстракція. Він якщо й існує, то тільки як закодована в певних символах потенційна здатність розгортання, одкровення за умови появи рефлексійного суб'єкта.

Утворення спільного простору (не в геометричному, а в психологічному розумінні), у якому перебувають і діють учасники міжособової взаємодії, має ставати її важливим соціально-психологічним ефектом. Взаємне проникнення суб'єктностей становить психологічний ґрунт об'єднання індивідів у надіндивідуальні структури, тобто приводить до того самого результату, що й розвиток та ускладнення об'єктивної мережі інтеракційних співвідношень.

Ґрунтовну методологічну основу розуміння інтерсуб'єктивності заклав Е. Гуссерль, коли писав про спільноту багатьох Я, що конститує світ у трансцендентальній інтерсуб'єктивності. Трансцендентальне “Ми” стає суб'єктивністю для цього світу. У межах одного-єдиного об'єктивного світу розгортається універсальний логос будь-якого мислимого буття, що є сутнісно природженим трансцендентальній суб'єктності, а отже, й інтерсуб'єктивності [14].

Інтерсуб'єктні тенденції дедалі активніше проникали й у психоаналітичні побудови. Так, Ж. Лакан підкреслював, що розмова суб'єкта з психоаналітиком передбачає наявність того, хто тлумачить, тобто мовець конститується як інтерсуб'єктивність [12]. Реальність, яка кристалізується в процесі психоаналітичної терапії, є інтерсуб'єктивною реальністю – суб'єктивною реальністю пацієнта, аналітика та утвореного взаємодією між ними інтерсуб'єктивного поля [29].

У соціальній психології дедалі більше уваги приділяється аналізу мережі інтерсуб'єктивних стосунків. Констатується притаманне сучасній психології зміщення дослідницького акценту із психології однієї особи на відкриту систему стосунків,

міжособову взаємодію [30]. Аналізується процес феноменологічної об'єктивації суб'єктивно інтерпретованого світу у формі інтерсуб'єктивності [31]. Інтелектуальна діяльність виводиться не з індивідуальної, а групової інтелектуальної діяльності, зі структури комунікації в групі [32]. Сутнісне утривалення (інституціоналізація та ін.) безлічі міжособових взаємодійних актів розглядається як джерело утворення соціетальної структури. Ідеться навіть про субстанційно наявну соціетальну психіку [33].

Перенесення соціально-психологічного аналізу колективного суб'єкта на ґрунт принципів інтеракційності, символічного опосередкування, колективної феноменологічності, об'єктної втіленості та інтерсуб'єктивності дає підстави для *висновку* про інтеракційно-феноменологічну (атрибутивно двоїсту онтогносеологічну) природу цього феномена, створює передумови для визначення сутнісних відмінностей між змістом індивідуальної і колективної суб'єктностей. Ці принципи становлять цілісну дискурсивну систему розуміння аналізованого явища, й ігнорування бодай одного з них унеможливує його адекватне осягнення

Література

1. *Брушлинский А.В.* Психология субъекта: индивида и группы (ч. I) // Психол. журнал. – 2002. – Т. 23. – № 1. – С. 71–80.
2. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении: Монография. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
3. *Рубинштейн С.Л.* Человек и мир // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–385.
4. *Бубер М.* Проблема человека. Перспективы // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 88–97.
5. *Парсонс Т.* и др. К общей теории действия. Теоретические основания социальных наук // О структуре социального действия. – М.: Академ. проект, 2000. – С. 415–562.
6. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность // Избр. психол. произв.: В 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–231.

7. *Мід Дж. Г.* Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Пер. з англ. та передм. Т. Корпала. – К.: Укр. центр духовн. культури, 2000. – 416 с.
8. *Бехтерев В.М.* Объективная психология. – М.: Наука, 1991. – 480с.
9. *Ломов Б.Ф.* Особенности познавательных процессов в условиях общения // *Вопр. общ. пед. и инж. психологии.* – М.: Педагогика, 1991. – С. 107–127.
10. *Бандура А.* Теория социального научения. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
11. *Марсель Г.* Homo viator: Пролегомени до метафізики надії / Пер. В.Й. Шовкуна. – К.: КМ Academia, Пульсари, 1999. – 320 с.
12. *Лакан Ж.* Функция и поле речи и языка в психоанализе: Докл. на Римском конгр., чит. в Ин-те психологии Римского ун-та 26 и 27 сент. 1953 г. – М.: Гнозис, 1995. – 100 с.
13. *Дерябо С.Д.* Природный объект как отражаемый субъект // *Психология с человеческим лицом: гуманистические перспективы в постсоветской психологии* / Под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 223–230.
14. *Гуссерль Э.* Картезианские размышления // *Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука.* – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – С. 289–542.
15. *Сартр Ж.-П.* Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук. – К.: Основи, 2001. – 854 с.
16. *Леонтьев Д.А.* Самореализация и сущностные силы человека // *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии* / Под ред. Д.А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 156–176.
17. *Петровский В.А.* Очерк теории свободной причинности // *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии* / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 124–144.
18. *Лэнг Р.* Политика переживания // *Расколотое “я”:* Пер. с англ. – СПб.: Белый Кролик, 1995. – С. 223–334.
19. *Братченко С.Л.* Межличностный диалог и его основные атрибуты // *Психология с человеческим лицом: гуманистические перспективы в постсоветской психологии* / Под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 201–222.
20. *Березина Т.Н.* Чувствование как экзистенциальная функция интеграции себя и Другого // *Мир психологии.* – 2001. – № 3. – С. 70–82.

21. *Бодалев А.А.* Феномен понимания другого и определяющие его факторы // Мир психологии. – 2001. – № 3. – С. 12–16.
22. *Дридзе Т.М.* Экоантропоцентрическая и семиосоциопсихологическая парадигмы для интеграции социогуманитарного научного знания в исследовательскую, социально-диагностическую и социально-проектную практику // Мир психологии. – 2000. – № 2. – С. 10–26.
23. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – М.: Academia-Центр, Медиум, 1995. – 323 с.
24. *Мерло-Понти М.* Видимое и невидимое: 3 рабочими нотатками / Упоряд., авт. передм. та післям. К. Лефор: Пер з фр. Є. Марічева. – К.: КМ Академія, 2003. – 268 с.
25. *Пугачевский О.О.* Коммуникативно-смысловые детерминанты проекции личностных особенностей в интерпретации невербального поведения // Мир психологии. – 2001. – № 3. – С. 103–112.
26. *Крупник Е.П., Сизова Т.Б.* Теоретические аспекты психологической культуры межличностных взаимодействий // Мир психологии. – 2001. – № 3. – С. 40–50.
27. *Чеснокова О.Б., Яремчук М.В.* Феномен “воображаемого партнера” в детском возрасте // Вопр. психологии. – 2002. – № 2. – С. 14–27.
28. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
29. *Столороу Р., Брандшафт Б., Атеуд Дж.* Клинический психоанализ. Интерсубъективный подход: Пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 1999. – 252 с.
30. *Клипинина Н.* Некоторые направления изучения проблемы межличностного восприятия в психологической теории и практике // Мир психологии. – 2001. – № 3. – С. 28–40.
31. *Сивиринов Б.С.* О феноменологической интерпретации социальной реальности // Социол. исслед. – 2001. – № 10. – С. 26–35.
32. *Щедровицкий Г.П.* Интеллект и коммуникация // Вопр. философии. – 2004. – № 3. – С. 170–183.
33. *Донченко Е.А.* Социетальная психика. – К.: Наук. думка, 1994. – 208 с.

© Васютинський В.О.

МЕТОДИ ДІЇ У РОЗВ'ЯЗАННІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Аналізується метод соціодрами як ефективний інструмент розв'язання багатьох психологічних проблем сучасного суспільства. Висвітлюється роль практичної психології в подоланні наслідків стрімкого зростання етнічного тероризму, поширення етнічних воєн. Розглядається проблема неопрацьованих колективних травм, з якими також пов'язано багато суспільних конфліктів, суперечностей і які неможливо вирішити без психологічної допомоги. Досліджуються особливості й можливості методу соціодрами, описуються приклади її ефективного використання як у світовій практиці, так і в нашому суспільстві.

Ключові слова: соціодрама, метафора театру, дія, роль, групова ідентичність, трансгенераційна передача травм.

Анализируется метод социодрамы как эффективный инструмент решения многих психологических проблем современного общества. Освещается роль практической психологии в преодолении последствий стремительного роста этнического терроризма, распространения этнических войн. Рассматривается проблема непроработанных коллективных травм, с которыми также связано много общественных конфликтов, противоречий и которые невозможно решить без психологической помощи. Исследуются особенности и возможности метода социодрамы, описываются примеры ее эффективного использования как в мировой практике, так и в нашем обществе.

Ключевые слова: социодрама, метафора театра, действие, роль, групповая идентичность, трансгенерационная передача травм.

Article is devoted to the analysis of a sociodrama method, which is an effective tool of solution of many psychological problems of modern society. Nowadays there is a rapid growth of ethnic terrorism and ethnic wars, that, certainly, demands intervention of practical psychology for liquidation of their reasons and overcoming of consequences. Unhealed collective traumas are also a serious problem; they are a reason for many social problems and contradictions and demand a psychological help. In the article peculiarities and resources of the sociodrama

method are investigated; examples of its effective application both in the world practice as well as in our society are described.

Key words: sociodrama, theatrical metaphor, action, role, group identity, transgenerational transmission of traumas.

Проблема. Чи може психологія (зокрема соціальна та її молодша сестра – політична психологія), а також психотерапія допомогти в розв’язанні численних проблем сучасного суспільства, від яких воно потерпає упродовж практично всієї своєї історії. Адже, незважаючи на солідний досвід держав у розвитку міжнародних стосунків, удосконалення міжнародного права, створення інституцій на зразок Організації Об’єднаних Націй тощо, людство, схоже, ще не навчилося жити в мирі і злагоді. Як зазначає П.Ф. Келлерман, “цілі суспільства створюють і перетворюють трагічні сценарії ненависті і помсти. Міжгрупова дискримінація, бунти, тероризм і війна – ось із чого складаються щоденні репортажі міжнародних новин” [1, с. 7].

Психологічна допомога особистості має багатий досвід і методичний арсенал. Проте засоби допомоги хворому суспільству значно відстають від потреб сьогодення. На думку відомого соціального психолога М. Аргайла, “ворожі стосунки між групами, що іноді призводять до агресії, являють собою одну з найбільш серйозних проблем у світі. До цього часу психологічні дослідження досягли успіхів у поясненні цього явища, але виявилися неспроможними оздоровити його” [2, с. 23]. Проте у сфері розробки практичних засобів удосконалення суспільного життя світовий досвід має певні досягнення. З цього погляду слід виокремити практичний метод, по своїй суті покликаний розв’язувати суспільні суперечності та міжгрупові конфлікти, адже саме для цього він був створений. Це – *соціодрама*, яка належить до групи так званих методів дії.

Мета статті: обґрунтувати важливість та ефективність драматургічного підходу (зокрема використання соціодрами) у практиці розв’язання психологічних проблем суспільного життя, дослідити можливість адаптації методу соціодрами до вітчизняної суспільної та психологічної практики.

Соціодрама є різновидом психодрами, але відрізняється від останньої тим, що в ній увага зосереджується не на особистісних проблемах, а на проблемах групи: конфліктах, суспільних стереотипах, образі ворога тощо. За концепцією соціодрами, зіткнення чи змішування різних культурних груп неминуче призводить до соціальної патології і породжує численні суспільні проблеми. Подолання чи зменшення міжгрупових суперечностей (а саме це і робить соціодрама на практиці) сприятиме оздоровленню суспільства.

Метод соціодрами був розроблений Якобом Морено в першій половині XX ст. Перші ідеї щодо розробки методу соціометрії – методологічної та діагностичної основи соціодрами та психодрами – виникли в Морено ще 1915 р. під час роботи медичним працівником у таборі військовополонених у Міттендорфі. У своєму інтерв'ю він про це розповідав так: “Я побачив, як розвивалися людські відносини, сповнені конфлікту й напруженості, ворожості. Я бачив конфлікт між расами – між чехами, німцями й італійцями, конфлікт між релігіями – католиками, протестантами, євреями. <...> Я негайно почав помічати симпатії й антипатії, а також байдужість, ревності й ненависть, які перешкоджали процесу інтеграції. Я сказав, що це не індивідуум, це група, і тому я вперше дослідив те, що пізніше назвав соціодрамою, що являє собою структуру групи. А потім я зобразив схему цієї всієї спільноти соціометрично, те, що ми сьогодні можемо назвати груповою динамікою” [3, с. 14].

Перша спроба апробації публічної соціодрами була здійснена Морено 1 квітня 1921 р. у Віденському театрі комедії. Він запропонував усім охочим зіграти роль короля Австрії і спробувати знайти шляхи подолання політичної кризи. Ця дата вважається днем народження психодрами і соціодрами. Пізніше, 1925 р., переїхавши до США, Морено продовжив роботу над методом соціодрами, зокрема в інсценізаціях “Живої газети”. Узагальнивши результати роботи, Морено 1934 р. виклав основні методи соціометрії та соціодрами у фундаментальній праці “Хто виживе?” [4], де окреслив великі завдання – вирішення проблем усього суспільства. Морено писав: “Істинно терапевтичний метод не може мати меншої мети, ніж усе Людство... Як

тільки ми успішно вилікували соціометричними методами цілу спільноту, нам здалося можливим, принаймні теоретично, впливати на нескінченно велику кількість таких же спільнот тими ж самими методами – фактично на всі спільноти, з яких складається людське суспільство” [4, с. 3]. Остаточою як окремий практичний метод соціодрама сформувалася в роки Другої світової війни та у повоєнний період.

У чому суть та особливості методу соціодрами? Методологічною основою соціодрами, як ми вже зазначали, є метод соціометрії [5], що являє собою діагностичний інструмент для хворого суспільства. Теорія та методологія соціодрами тісно пов’язані з теоріями соціального конфлікту, хоча з боку цих теорій ще не досягнуто методологічної обґрунтованості соціодрами. Особливостями соціодрами (на відміну від психодрами) є робота з групою як із цілим, розгляд групи як суб’єкта дії та психологічних змін, робота над груповими темами, міжгруповими конфліктами, груповими ролями (реалізуючи груповий обмін ролями), використання таких феноменів, як групова ідентичність, групові ідеології, стереотипи, упередження, образи ворога тощо.

На думку П. Ф. Келлермана, “соціодрама – це заснований на досвіді цілісно-груповий метод соціального дослідження й перетворення міжгрупового конфлікту” [1, с. 9]. Автор вважає, що можна виділити три основних аспекти застосування соціодрами: 1) *соціодрама кризи*, що сконцентровує соціальний фокус на колективних травмах, базується на соціальній теорії адаптації і як соціальний ідеал розглядає гомеостаз; 2) *політична соціодрама*, що сконцентровує соціальний фокус на суспільній дезінтеграції, базується на соціальній теорії адаптації і як соціальний ідеал розглядає рівність; 3) *соціодрама різноманітності*, що сконцентровує соціальний фокус на суспільних і колективних упередженнях, базується на теорії соціального конформізму і як соціальний ідеал розглядає терпимість [1, с. 14].

Методологічно соціодрама спирається на дуже цікаву і плідну у своїй багатогранності *метафору театру*. Вона пропонує розглядати весь навколишній світ (зокрема суспільство) як театр, як велику сцену (точніше – як систему різних сцен), а по-

ведінку людей – як драматичну дію. Драматургічна модель використовує для опису дійсності дві ключові категорії – *дію* і *роль*.

Дія – це процес розгортання в часі й просторі життєдіяльності окремих людей, малих і великих груп. Категорія дії охоплює на рівні індивіда такі феномени, як діяльність, поведінку, вчинок, рішення, а на рівні соціальних груп і суспільства – усі соціальні події, причому не лише їх фактологічну, а й емоційно-мотиваційну та символічно-смыслову складові.

Час і простір також є важливими категоріями драматургічної моделі. Їх властивості відрізняються від фізичних властивостей. Зокрема, феномен передачі травматичного досвіду наступним поколінням (про що буде сказано нижче) супроводжується “провалами в часі”, коли події, відокремлені великими проміжками часу, сприймаються суспільною свідомістю як такі, що існують поруч. Подібні феномени у штучних умовах відтворюються в соціодрамі.

Категорія *ролі* є ще однією ключовою категорією, що описує суб’єкти дії. Вона є методологічно доцільною, теоретично обґрунтованою і практично ефективною. З теоретичного боку ролі являють собою елементи теорії особистості (якщо йдеться про психодраму) або елементи структури суспільства і малих груп (у соціодрамі). З практичного боку категорія ролі входить до широкого переліку практичних методів, методик і технік, що дають змогу завдяки великому арсеналу впливати як на рівні індивіда, так і на рівні малих і великих груп.

Метод соціодрами вже має солідний досвід успішного розв’язання численних суспільних проблем – расових, етнічних, релігійних конфліктів, наслідків воєн, терористичних актів тощо. Прикладом ефективного застосування соціодрами можна вважати позитивне подолання расових суперечностей у Сполучених Штатах у 60-ті роки.

Сучасне суспільство відрізняється стрімким злетом етнічного тероризму та поширенням етнічних воєн (порівняно з великими воєнними конфліктами, зростання кількості яких протягом останніх десятиліть призупинилося). Ми були і є свідками терористичних актів на Близькому Сході, у Росії, США та

в багатьох інших регіонах світу. Але реагування на ці суспільні потрясіння здійснюється по-різному. Прикладом позитивного розв'язання конфлікту, що розгорівся між турецькою і німецькою общинами після терористичного акту німецьких праворадикалів у Золінгені (Німеччина) 1993 р., є соціодраматичне опрацювання, викладене в статті Ф. Гайслер і Ф. Гермара “Обмін ролями з ворогом” [6].

Зовсім іншому “виході” віддали перевагу владні кола США після жахливого терористичного акту 11 вересня 2001 р. Війна в Афганістані, а потім в Іраку є таким “розв'язанням” конфлікту, що не лише усуває причини тероризму, а й здатне “законсервувати” конфлікт на майбутнє. Позиція, втілена в законі вавилонського царя Хаммурапі “Око за око, зуб за зуб”, залишається актуальною і нині як ідеологічна причина живучості соціальних конфліктів, традиції кровної помсти тощо, як підґрунтя численних суспільних суперечностей та конфліктів.

Аналізуючи причини й механізми суспільних проблем, що потребують соціодраматичної допомоги, слід виділити насамперед феномени *групової ідентичності*. Кожна велика або мала група має тенденцію сприймати себе дещо краще, ніж інші групи. *Груповий нарцисизм*, що виявляється в прагненні захищати інтереси групи від зовнішньої критики (з боку інших груп), є нормальним явищем у помірних проявах, але він може стати причиною расизму, шовінізму, а тому часто призводить до міжгрупових конфліктів і воєн. Якщо гордість групи потерпає від нападів ззовні, це стає причиною того, що група прагне будь-що захистити свої інтереси. У цьому – причина так званої *когнітивної асиметрії* у сприйнятті себе та інших. Ущемлення групової гордості зазвичай призводить до стрімкого зростання значущості групових цінностей, що стосуються своєї групи, її ідеалізації та формування образу ворога в особі іншої групи. Це добре видно на прикладі сімейної групи, коли дитина, навіть потерпаючи від знущання своїх батьків, готова битися з однолітками, якщо ті якимось чином їх ображають. Слід також зазначити, що серед різних видів групової ідентичності етнічна ідентичність є однією з найістотніших. Етноцентризм найчастіше за все є причиною всіх тих проблем, про які ми говорили вище. Окремо слід

назвати проблеми так званих груп-ізгоїв, тобто груп різних меншин, що систематично зазнають утисків з боку груп більшостей.

Іншим важливим підґрунтям живучості міжгрупових конфліктів є механізми так званої *трансгенераційної передачі травм*, тобто передавання наступним поколінням наслідків колективних травм, якщо не відбулося їх достатнє психологічне опрацювання в попередніх поколіннях. На думку багатьох психологів, що вивчають суспільні проблеми, таких як В. Волкан [7], П.Ф. Келлерман [1], Р. Кукієр [8], колективна травматизація (наприклад, війна, терор, катастрофи, геноцид тощо) потребує певного окультурення, ритуалізації, тобто увічнення в різних формах, оспівування, оплакування, жалоби. Якщо цього не відбувається (наприклад, якщо це заборонено), то травмоване покоління передає наслідки травматизації наступному, яке, не будучи свідком цих подій, переживає всі ці травми як свої (неначе не було відрізка історії в десятки чи навіть сотні років), відчуває потребу помсти чи інших форм відреагування або прагне окультурити ці травми, чого не зробило свого часу попереднє покоління. Отже, у даному випадку наступні покоління несуть тягар психологічних проблем своїх предків і також потребують психологічної допомоги. Така трансгенераційна передача характерна на всіх рівнях суспільної структури – від суспільства в цілому до окремої сім'ї [див., напр., 9; 10].

Прикладом успішного подолання колективної травми є пам'ять про Велику Вітчизняну війну. Завдяки численним пам'ятникам, книгам, кінофільмам, відзначенню ювілеїв наш народ виплакав цю трагедію, і як результат – ми готові простити німців і німецьку націю. Але разом з тим і досі не можуть примиритися ветерани Радянської армії та УПА, оскільки цей суспільний конфлікт у нашій історії замовчувався і не дістав належного психологічного розв'язання. Багато колективних травм, яких зазнало наше суспільство, також не пройшли психологічного опрацювання, свого часу вони ігнорувалися, а то і просто були зараховані до заборонених тем. Це – Голодомор 30-х років, репресії 30–40 років, депортація цілих народів, Чорнобильська катастрофа тощо.

Недавні події осені 2004 р. в Україні, а саме вибори Президента, а також Помаранчева революція та поляризація суспільства, що стали їх наслідками, без сумніву, є значною колективною травмою, а отже, необхідна психологічна допомога. Українське суспільство раптом стало чимось схожим на післяреволюційну Росію, розколоту громадянською війною, коли запитання “Ти за кого – за “червоних” чи за “білих”?” визначало належність людини до щирих друзів або лютих ворогів. Революційне протистояння, теж зафарбоване в різні кольори, розділило країну не тільки географічно – вододіл часто проходив через трудові колективи, родини, компанії старих приятелів. Усім чомусь раптом стало дуже важливо знати, за кого голосували близькі, родичі, друзі. Різка поляризація суспільства сприяла формуванню образу ворога не тільки в особі кандидатів у президенти, а й в особі їхніх численних прихильників. Політичні симпатії перетворилися на лакмусовий папірець ставлення до людини, іноді навіть причину того, чи залишиться вона другом, чи з нею припиняться всілякі відносини. Це підсилювалося (особливо в перші дні революції) протистоянням “різнобарвних” мітингів та з’їздів, що нагнітало негативні емоції, агресію, породжувало реальну загрозу сепаратизму й розколу країни. Були моменти, коли над Україною, здавалося, навіть нависала примарна загроза громадянської війни.

Автор цієї статті має досвід застосування методу соціодрами до врегулювання конфліктів на ґрунті політичного протистояння [11]. Проведення соціодрами з групами людей, що мають різні політичні симпатії, виявило багато позитивних ефектів, серед яких – помітне підвищення політичної толерантності, прийняття розбіжностей у думках, поглядах і політичних симпатіях. Дія допомогла значно знизити рівень агресії учасників. Сміх, що часто виникає у ході такої гри, є чудовим способом проробки й відреагування агресивних імпульсів.

Політичне протистояння під час президентських виборів є наслідком політичних помилок і нерозв’язаних суспільних суперечностей на попередніх етапах вітчизняної історії, зокрема хибної національної політики комуністичного режиму. Під час Помаранчевої революції і після неї вдалося розв’язати далеко не

всі суперечності. Нині психологічна робота покликана поглибити інтеграцію суспільства, інакше в майбутньому в разі виникнення суспільних та політичних криз існує ризик спалаху нових конфліктів. Ці та інші проблеми сучасного українського суспільства, безумовно, потребують різноманітних форм психологічної роботи, зокрема і застосування методів соціодрами.

Висновки. Використання соціодрами як психологічного інструменту в подоланні міжгрупових суперечностей та розв'язанні інших психологічних проблем суспільства є ефективним і перспективним з багатьох поглядів засобом. Сфера застосування соціодрами – це не лише соціальні, етнічні та інші подібні проблеми. Вона успішно може використовуватися, наприклад, в організаційній психології для розв'язання суперечностей у професійних структурах та організаціях, у політиці – як механізм регулювання політичного життя, в освіті – як засіб підвищення ефективності системи навчання тощо.

До практичних досягнень розробки цієї теми можна віднести створення автором статті (у ролі головного редактора) спеціалізованого номера журналу “Психодрама і сучасна психотерапія” (№ 4 за 2004 р.), повністю присвяченого проблемам соціодрами на суспільно-політичні теми [1; 6; 8; 11], та приїзд одного з авторів цього випуску, відомого і визнаного у світі спеціаліста із психодрами та соціодрами Пітера Фелікса Келлермана (Ізраїль), у Київ у травні – червні 2005 р. [12]. Ще до свого приїзду Келлерман писав про своє зацікавлення українською історією, відзначаючи, що вона багата на різноманітні події, а звідси – потреба в різних видах психологічної допомоги, зокрема в застосуванні соціодрами. У межах програми його перебування в Києві було організовано круглий стіл на тему “Трансгенераційна передача травми”; тренінг із соціодрами для українських психодраматистів, де було проведено соціодраматичну гру на теми колективних травм та суперечностей української історії; семінар із психодрами, на якому, зокрема, було проведено гру на тему психологічної травми, що стала наслідком політичного протистояння під час Помаранчевої революції.

Разом з тим слід зазначити, що для України (як для суспільних інституцій, так і для практиків – психологів, психотера-

пєвтів, зокрема психодраматистів) соціодрама є новим і малоосвоєним методом психологічної практики (на відміну від психодрами, яка активно розвивається вже протягом цілого десятиліття). Проведення соціодраматичного семінару, випуск спеціалізованого номера журналу, досвід використання соціодрами на практиці доводять, що цей метод заслуговує на увагу і може мати великий попит на всіх рівнях особистого і суспільного життя людей, а його розвиток та впровадження сприятимуть у перспективі багатьом прогресивним змінам як у психології людей, так і в житті суспільства. Використання методів дії у розв'язанні психологічних проблем суспільного життя містить у собі великі резерви сприяння ефективній трансформації суспільства і подолання багатьох негативних явищ.

Література

1. *Келлерман П.Ф.* Социодрама // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 7–21.
2. *Argyle M.* Cooperation: The Basis of Sociability. – London: Routledge, 1991.
3. *Сакс Дж.М.* Голос Я.Л. Морено: Интервью с создателем психодрамы // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – № 1(2). – С. 5–21.
4. *Moreno J. L.* Who shall survive? A new approach to the problem of human interrelations. – Rev. ed. – Beacon (N. Y.): Beacon House, 1953.
5. *Морено Я. Л.* Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе: Пер. с англ. – М.: Академ. проект, 2001.
6. *Гайслер Ф. и Гёрмар Ф.* Обмен ролями с врагом: Мореновская социодрама работает с темой насилия и праворадикализма // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 50–68.
7. *Volkan V.* Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997.
8. *Кукиер Р.* Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.
9. *Kellermann N.P.F.* Transmission of Holocaust Trauma. – National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation, 2000. – <http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm>.

10. *Шутценбергер А.А.* Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001.
11. *Горностай П.П.* Социодрама на Майдане: Четыре цвета украинской политики // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 43–49.
12. *Гой Т.В., Горностай П.П., Кистаева Е.В.* Общество и коллективная травма: Семинар Питера Келлермана // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 2–3. – С. 141–145.

© Горностай П.П.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Т.М. Титаренко

ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ДЖЕРЕЛО ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ

Висвітлено психологічну природу особистісного потенціалу, про наявність якого свідчать актуальні життєві домагання людини. Домагання розглянуто як спосіб моделювання і коригування бажаного майбутнього, з одного боку, і як можливість актуалізації особистісного потенціалу, напрям саморозвитку, з другого.

Ключові слова: особистісний потенціал, життєві домагання, моделювання майбутнього, часова перспектива, життєві цілі, саморозвиток.

Освещена психологическая природа личностного потенциала, о наличии которого свидетельствуют актуальные жизненные притязания человека. Притязания рассмотрены как способ моделирования и коррегирования желаемого будущего, с одной стороны, и как возможность актуализации личностного потенциала, направление саморазвития, с другой.

Ключевые слова: личностный потенциал, жизненные притязания, моделирование будущего, временная перспектива, жизненные цели, саморазвитие.

Psychological nature of personal potential proved by person's actual vital pretensions is analyzed. The pretensions are regarded as a way of a desired future designing and modification, as well as a possibility of personal potential actualization, orientation of self-development.

Key words: personal potential, vital pretentions, future designing, momentary perspective, life purposes, self-development.

Проблема. Наявність життєвих домагань залежить не лише від минулого досвіду поразок і перемог людини чи від

впливу її найближчого оточення. Неабияке значення має і такий чинник, як особистісний потенціал, природу якого в соціально-психологічному ракурсі бажано дослідити. Для цього необхідно вдаватися до аналізу марних, даремних для суспільства і внутрішньо значущих для особистості занять, пошуку можливостей наближення людини до балансу між глибинними потенціями та очікуваннями соціуму.

Мета статті: дослідити вплив життєвих домагань як вияву особистісного потенціалу на самоздійснення особистості.

Хотілося б з'ясувати, якою мірою впливає на життєві домагання особистості такий загадковий чинник, як наявний у кожного з нас внутрішній потенціал. Актуальність вивчення особистісного потенціалу в соціально-психологічному контексті важко переоцінити. Адже потенціал притаманний не лише людині, а й середовищу.

Як стверджують Капрара і Сервон, зовнішні обставини можуть висувати до людини високі вимоги, забезпечуючи рівночасно можливості для особистісного зростання. Зіткнення з труднощами дає змогу відчути власні сили, змінити уявлення про своє Я. Водночас середовище є результатом вибору. Люди самі обирають умови, у яких проходить чи буде проходити їхнє професійне та особисте життя [1].

У чому полягатимуть наслідки включення проблеми потенціалу в психологію особистості взагалі і в дослідження життєвих домагань зокрема? Після багаторічних досліджень питання, якою людиною є, настав час зосередитися на тому, якою вона стане, принаймні може стати. Віддавши належне сторічному вивченню дитячих травм та дистресового досвіду, хочеться зрозуміти, звідки береться у людини здатність долати всі ці негативні чинники, здатність поставати з попелу, воскресати, оновлюватися.

Чи багато в потенціалі ірраціонального? Чи є в ньому щось іще, крім цього загадкового, далекого від раціональності субстрату, який не так легко об'єктивно дослідити? У західній культурі, як підкреслює Р. Мей, люди побоюються ірраціонального досвіду, оскільки потенціал, беручи початок у глибинах

психіки, не відповідає технізованому оточенню [2]. Тоді якою мірою ми – західна культура? Чи боїмося ми визнання в собі ірраціонального ядра, ірраціональної сутності?

Постає наступне питання, що стосується можливостей впливу на особистісний потенціал ззовні. На думку І.І. Ашмаріна, потенціал як первісне ядро людських здібностей мінімальною мірою піддається соціалізації. Тобто впливу практично немає [3].

Можливо, про соціалізацію дійсно важко говорити. Але психотерапевтичний і суто житейський досвід свідчить, що доля особистості, як і доля її потенціалу, безумовно, залежить від певних сприятливих чи несприятливих умов життя та вміння прислухатися до свого глибинного ества, власної активності, рівня суб'єктності.

Лише зріла, творча особистість адекватно відчуває, усвідомлює і реалізує свій потенціал, вдало балансує на межі між внутрішніми потенціями і зовнішніми запитами. Особистість незріла, інфантильна, нетворча або ж схиляється до безбарвного, хоча, можливо, і старанного функціонування як відповіді на зовнішні очікування, або ж самозаглиблюється, усамітнюється, орієнтуючись виключно на внутрішні імпульси та ігноруючи зовнішні умови.

Людина може роками їздити на роботу і бути там успішною, щопонеділка знов і знов “ламаючи себе у 95-ти місцях”, як сформулював один мій клієнт. Але з часом, відчувши в собі паростки потенціалу, вона все ж спробує почати нове життя, у якому існуватиме баланс між власним, глибинним, жаданим і потрібним, корисним, суспільно вартісним.

Оригінальним ракурсом аналізу потенціалу, що його провів Ашмарін, є наголошення ролі марного, пустого, непотрібного заняття в самореалізації особистості [3]. Це заняття – необхідна та неминуча чернетка, гра, у якій можуть визрівати невідомі досі корисні заняття. Така чернетка супроводжує людину все життя, від народження до смерті, починаючи з дитячих забав і закінчуючи старечими дивацтвами.

Некорисні заняття ніколи не є безцільними. Їх мета якраз і полягає в розкритті і розвитку власного потенціалу особистос-

ті. Саме таке заняття, де людина нічим не скута і повністю належить сама собі, завжди гарантує їй творчу самореалізацію. Щоб довести цю думку, Ашмарін наводить приклади діяльності двох відомих французів – поштаря Шевалє та інженера Ейфелє, які з невідомих причин, без зрозумілих зовнішніх передумов побудували один – розкішний палац, другий – славетну башту.

І, все ж, невже лише некорисні заняття сприяють розкриттю потенціалу особистості? Адже в зрілому віці пересічна людина нерідко дуже віддаляється від таких зовні марних, нібито непотрібних справ, у неї немає на це чи то мотивації, чи то наснаги, чи то часу. Невже цей важливий і тривалий період розвитку особистості стає для багатьох несприятливим, гальмуючи потенції, що були частково проявлені в дитинстві, і не даючи змоги відкрити в собі щось нове, несподіване, творче, щось таке, від чого життя стає наповненим і самоцінним?

Напевно, можна навести чимало прикладів, коли цілком корисні для суспільства і людини справи водночас ставали способом вияву та розвитку потенціалу. Головне, щоб мотивація активності не набувала суто прагматичного забарвлення, щоб людина у своїй діяльності орієнтувалася на щось для себе вкрай важливе, сутнісне, щось таке, що їй робити легко, природно і вкрай важливо.

Але не все так просто. Про потенціал кажуть, що він може актуалізувати заздалегідь не передбачену, несподівану для самої людини активність. Це підносить потребу в реалізації потенціалу на рівень майже біологічної неминучості.

Ніхто не буде заперечувати, що соціум заохочує передусім корисну для себе діяльність, а індивідові потрібна реалізація його природних здібностей поза залежністю від соціальної запитаності. У такому ракурсі знову стає зрозумілою привабливість марного заняття, до якого людина звертається, коли її особистісний потенціал не відповідає соціальним замовленням. Некорисне заняття стає “віддушиною”, а у деяких випадках – своєрідним протестом проти байдужості соціуму до самоактуалізації особистості.

Дійсно, хіба соціум не буває байдужим чи інколи навіть ворожим до людського бажання зростати? У соціуму – свої за-

кони, свої пріоритети, свої тенденції розвитку. Навряд чи можна вважати шлях соціуму поступальним, завжди спрямованим на прогрес. Історія цивілізації свідчить, що поступальні фази соціального розвитку чергуються зі зворотними, розквіт змінюється занепадом, і на кожній фазі суспільного розвитку виникають різні, інколи сприятливі, а інколи зовсім несприятливі умови для прояву особистісного потенціалу.

У В.С. Магуна є низка цікавих досліджень, присвячених нееволуційному, непоступальному, а скоріше стрибкоподібному динамізмові життєвих домагань російської молоді на початку 90-х років порівняно з домаганнями, що спостерігалися в середині 80-х [4]. Життєві домагання – одна з базових складових індивідуального біографічного проекту. Друга складова – його реалізація у вигляді життєвих стратегій. На думку Магуна, біографічний проект відтворює передусім ту частину особистісного потенціалу, яка може міститися в культурному комплексі легітимного та практичного здійснення особистістю себе як соціального суб'єкта. Та інколи значна частка потенціалу, яка виявляється через різні обставини не реалізованою, марною для сучасників чи нікому не потрібною, до проекту не входить.

Проект, який має назву індивідуального і біографічного, все ж більше зорієнтований на суспільний запит, тоді як потенціал, безумовно, більше спрямований на запит внутрішньоособистісний. Що стосується життєвих домагань, то вони можуть виражати і особистісний потенціал, і біографічний проект. Відповідно, потенціал і проект частково перетинаються, а частково – ні.

Та частина потенціалу, яка усвідомлюється, приймається особистістю, починає цілеспрямовано реалізовуватися, стаючи водночас складовою актуального біографічного проекту. Та ж частина, яка залишається втаємниченою, ірраціональною, лише потенційно може колись увійти до відкоригованого майбутнього проекту, а може так ніколи і не стати підґрунтям певних життєвих стратегій.

Нова особистість і нове суспільство породжують також і нові домагання. Можна передбачити, що в наш час, коли означилося різке відмежування від колишніх життєвих цінностей і

норм, відбувається становлення суб'єкта нового типу, який має більш високі і не завжди адекватні домагання, більші “апетити”, котрі інколи сприймаються як непомірні. Водночас виникає ще один – зовсім інший – новий суб'єкт, який відмовляється від своїх домагань ще на старті, на самому початку життя, будучи впевненим, що їх реалізація неможлива. І таких “відмовників”, які не хочуть знати про власний потенціал, набагато більше, ніж перших.

Особистість може поступово усвідомлювати певні власні потенції, активізуючи їх втілення в життя. Але завжди залишається чимала частка індивідуального потенціалу, яку людина поки що не бачить, не усвідомлює. Цей потенціал також впливає на швидкість та якість самореалізації, хоча і не так інтенсивно та цілеспрямовано. Яким чином допомогти його усвідомленню? Серед можливих варіантів відповіді – поступове, покрокове наближення до власних глибин, постійне й цілеспрямоване самодослідження, увага до власного внутрішнього світу, пильнування процесів, що там відбуваються.

І знову ж – не все так просто. Пригадаймо відому юнґіанську опозицію між несвідомим досвідом і свідомістю. За Юнґом, цей зв'язок має компенсаторний характер: свідомість панує над неприборканими ірраціональними капризами несвідомого, а несвідоме не дає свідомості опуститися до рівня банальної порожнечі, нудної раціональності. Несвідоме завжди рухається в напрямку, протилежному тому, куди людина йде усвідомлено. Саме в цьому полягає причина того, що чим більше ми починаємо сумніватися в якійсь ідеї, тим догматичнішими стають аргументи, які ми використовуємо, свідомо захищаючи її.

Що ж до життєвих домагань, то всередині них досить відчутна внутрішня боротьба, ризик зіткнення свідомого цілепокладання і якогось, як сказав би Р. Мей, “осіяння”, тобто неусвідомлюваної перспективи, яка бореться за те, щоб стати усвідомленою і прийти у світ [2].

Д.О. Леонтьєв пропонує ввести поняття особистісного потенціалу на позначення базового виміру – власне особистісного в особистості [5]. Потенціал прямо не корелює з інтелектуальним розвитком, з глибиною та змістовністю внутрішнього

світу, з творчим потенціалом. Він є базовою індивідуальною характеристикою, стрижнем особистості. У психології феноменологію, що відтворює ефекти особистісного потенціалу, у різних підходах позначали такими поняттями, як воля, сила Его, внутрішня опора, локус контролю, орієнтація на дію тощо.

Найкраще потенціалу відповідає поняття “життєстійкість” (hardiness), що його ввів у науковий обіг С. Мадді (1998) як операціоналізований аналог “відваги бути” П. Тілліха (1995) [6; 7]. За Мадді, життєстійкість є не особистісною якістю, а системою настанов чи переконань, які певною мірою піддаються формуванню та розвитку [6].

Шлях до розв’язання проблеми особистісного потенціалу, як вважає Леонтєв, пролягає через синтез екзистенційної психології, яка сьогодні приділяє увагу феноменології особистісного потенціалу і спробам його концептуалізації, та культурно-історичної психології Л.С. Виготського з його ідеєю оволодіння власною поведінкою через опосередкування як сутнісною психологічною характеристикою особистості. Особистість є інтегральною, найвищою психічною функцією, а основною характеристикою цих функцій є, як відомо, довільність [5].

Принциповим моментом, необхідним для злиття активності і регуляції в єдину саморегульовану свободу зрілої особистості, стає їх опосередкування певним ціннісним, духовним, смисловим змістом. Особистісний потенціал, за Леонтєвим, є інтегральною характеристикою рівня особистісної зрілості, а головним феноменом особистісної зрілості і формою прояву особистісного потенціалу є феномен самодетермінації особистості, тобто здійснення діяльності за відносної свободи від заданих умов цієї діяльності – як зовнішніх, так і внутрішніх.

Особистісний потенціал відтворює міру подолання особистістю заданих обставин, у кінцевому випадку – подолання себе. Він свідчить, якою мірою даний індивід походить від мавпи, адже одна з найбільших ілюзій – вважати, що це походження вже відбулося. Кожна людина протягом життя продовжує вирішувати це завдання, і результатом різнобарв’я відповідей на цей еволюційний виклик є дуже широкий спектр індивідуальних варіацій людяності.

Чому домагання далеко не повністю відтворюють особистісний потенціал?

Із розвитком цивілізації людина поступово і непомітно втрачає природну здатність бачити, чути, сприймати. Ясна річ, вона бачить, чує, сприймає, але її бачення далеке від справжнього, природного, наприклад, такого, яке воно в певних африканських племен з їхньою відсутністю “гештальтності”. Дитяча безпосередність стає винятком: нею можна милуватися, але їй ніхто не буде довіряти.

Що ж відбувається? Індивідуальна, природна суб’єктивна здатність сприймати світ видозмінюється завдяки наявності готових схем, стереотипів, шаблонів, які мають історико-культурну, соціально-психологічну природу і накладаються на зовнішню дійсність, пояснюючи, інтерпретуючи і, врешті-решт, викривлюючи її. Для суспільного утворення такий тип сприймання світу і себе в ньому є ефективним та економним, але для кожної окремої людини він стає одним із засобів усереднення, втрати індивідуальної своєрідності, внутрішньої свободи, свободи прояву власного особистісного потенціалу.

Під впливом усіх цих трафаретів реальність сама по собі відходить на другий план, “втрачається”, губиться. Кожен бачить те, що потрібно його оточенню, чого воно чекає, до чого готове. Що стосується домагань, то кожен хоче від свого життя в майбутньому не того, на що він сам спрямовував би особистісний потенціал, а того, що традиційно більше влаштовує суспільне оточення. Запит з боку соціуму якимось чином перемагає власні потенції, хоча, на щастя, не завжди.

Наведу цікавий приклад щасливого не лише для окремої особистості, а й власне для самої культури винятку з правил. Інколи людині вдається вирватися за межі традиційних сімейних, кастових чи якихось ще експектацій, відчуваючи неабияку енергію з боку власного потенціалу. Виявляється, Леонардо був незаконнонародженою дитиною, і саме ця обставина дала йому можливість не продовжувати батьківську справу. Його батько був нотаріусом у четвертому поколінні, і хлопчику, якби він народився в законному шлюбі, не залишалось б нічого іншого, як робити юридичну кар’єру. Але оскільки майбутній геній не був

законним сином нотаріуса, він мав змогу відразу зробити той професійний вибір, який приніс йому всесвітню славу. Батько погодився віддати його на навчання до відомого художника Андреа Вероккіо.

Можна передбачити позитивний вплив будь-якої, з погляду суспільства, лімінальності на змістове наповнення життєвих домагань. Така лімінальність дає молодій людині шанс більше орієнтуватися на власні глибинні наміри, на схильності і потенції, ніж на очікування з боку родини чи сприятливі зовнішні умови.

Оскільки гіпотеза про значущість особистісного потенціалу важлива передусім для конструювання майбутнього, слід розуміти, як особистість до цього майбутнього ставиться, яким чином відчуває, усвідомлює, переживає. “Жити майбутнім – значить здійснювати стрибок у невідоме, а це потребує певної мужності, на яку зважиться небагато людей” [1, с. 8]. Приходять на думку наведені вище дані соціологічного опитування російської молоді, серед якої дуже незначний відсоток спроможний жити в ситуації невизначеності. Як приклад можна навести ті численні консультативні випадки, коли людина не має достатньо мужності зазирнути у власне майбутнє, коли страх перед завтрашнім днем повністю паралізує її сьогоденну активність, гальмує прояв прагнень, не дає зосередитися на власних потенціях, що потребують виходу й реалізації.

Мей вважає мужність не просто одним з достоїнств поряд з іншими цінними особистісними якостями, зокрема любов’ю чи вірністю. На його думку, мужність є основою всіх інших чеснот і цінностей, це умова їх прояву. “Без мужності наша любов тьмяніє і перетворюється на звичайну залежність. Без мужності наша вірність перероджується на конформізм” [2, с. 9]. Мужність потрібна, щоб відбулося наше буття і становлення, щоб власне “Я” стало реальністю, без неї навряд чи буде успішною актуалізація особистісного потенціалу.

Для актуалізації вміння жити майбутнім неабияке значення має відкритість, щирість, відвертість перед собою та іншими. Але в нашому суспільстві, наполягає Мей, простіше оголитися фізично, ніж психічно чи духовно, – легше ділитися

тілом, ніж мріями, надіями, страхами і прагненнями, оскільки вони вважаються більш особистісними, ніж тіло, а отже, поділившись ними, ми стаємо більш незахищеними [2].

Отже, особистісний потенціал завжди частково ірраціональний, неусвідомлюваний, але частково й усвідомлений, і трансцендуючий.

Існує первісне ядро людських здібностей, у т. ч. й особистісного потенціалу, яке мало залежить від соціалізації. Але є й така частка цього потенціалу, на яку все ж можна впливати ззовні завдяки силі бажань, вольовим імпульсам, відповідальності, почуттю честі, сприятливим умовам тощо.

Наявність у людини певних життєвих домагань свідчить про особистісний потенціал, щодо наявності і змісту якого існують лише інтуїтивні здогадки, і водночас відчувається реальна можливість аргіогі на ці свої потенції спиратися. Але інколи дозріванню домагань, а отже, й усвідомленню власного потенціалу заважають страхи, передусім страх перед чимось новим, незнайомим, несподіваним, неконтрольованим. Це також страхи відходу від звичної упорядкованості життя, від усталеного світосприймання, це ризик хаосу. Такі страхи надійно блокують усвідомлення домагань та їх втілення в життя.

Життєві домагання залежать від власної моделі майбутнього, тобто від символічної репрезентації сутності власного потенціалу. Якщо завдяки життєвим домаганням людина вважає, що певні дії принесуть їй задоволеність собою, повагу з боку інших, відчутні винагороди, вона все одно не почне втілювати свої задуми, якщо не буде впевнена у своєму потенціалі, без переконаності, що досягне суттєвих результатів. Можна сказати, що майбутні перемоги на життєвому шляху залежать від упевненості у власній ефективності, тобто від спроможності спиратися на власний потенціал.

Життєві домагання якоюсь мірою відтворюють часову перспективу особистості. Можливо, не зовсім реальну, але все ж перспективу. Домагання є специфічним потребовим ставленням людини до власного життя. Ідеться про таку значущу потребу, як потреба, щоб життя, нарешті, стало достойним. У даному випадку потреба передбачає певну проекцію в майбутнє нової яко-

сті життя, нового рівня суб'єктивного задоволення ним, нового етапу прояву, актуалізації особистісного потенціалу.

Домагання можна розглядати як соціально-психологічний ракурс “споглядання” майбутнього із сьогоднішнього дня, спосіб моделювання цього бажаного майбутнього, його імажинативного проживання й коригування. Коли домагання усвідомлено і співвіднесено з реальними можливостями життєвої ситуації, з одного боку, і власним потенціалом, з другого, вони структуруються в часі, вибудовуючи етапи досягнення бажаної мети.

Однак ірраціональна природа життєвих домагань далеко не завжди дає їм змогу остаточно перетворитися на цілком реальні плани, що вкладаються в чітку ієрархію. Певна частка домагань так і залишається для самої людини втаємниченою, незрозумілою, загадковою, часом несподівано впливаючи на мотивацію вчинків чи спосіб здійснення життєвого вибору. Можливо, саме ця частка домагань стає підґрунтям для так званих імпульсивних життєвих рішень, які нерідко дивують чи навіть шокують і оточення, і саму людину.

Життєві домагання як важливі психологічні утворення в процесі формування набувають власного смислового забарвлення і починають самостійне життя, стимулюючи мотивацію досягнення, прогностичні тенденції, створюючи сприятливі умови для розгортання особистісного потенціалу.

Висновки. Усвідомлення та врахування людиною власного особистісного потенціалу є найважливішим критерієм побудови моделей майбутнього. Допоміжними критеріями є прагнення до самостійності в життєвому виборі (або орієнтація на патерналізм) та рівень інтернальності в плануванні засобів досягнення поставлених життєвих цілей.

Особистісний потенціал визначається не лише наявністю суперечностей між можливостями, бажаннями, задоволеністю власним життям та орієнтацією у своїх домаганнях на успіх чи невдачу. Ноетичний, духовний вимір, який надбудовується над психологічним, є одним із джерел людської потенціальності, вільної творчості. У трансцендентному ставленні до плину власного життя передусім і проявляється особистісна зрілість як

вираження особистісного потенціалу. Усередині домагань відчутно стикаються свідоме цілепокладання і не до кінця усвідомлювані життєва перспектива й ресурси, що впливають на оцінку власних можливостей.

Література

1. *Капрара Дж., Сервон Д.* Психология личности. – СПб.: Питер, 2003.
2. *Мэй Р.* Мужество творить. Очерк психологии творчества. – Л.: Инициатива; М.: Ин-т общегуман. исслед., 2001.
3. *Ашмарин И.И.* Сладостное и всегда новое удовольствие // Человек. – 1999. – № 3. – <http://vivovoco.rsl.ru/vv/papers/men/eiffel.htm>.
4. *Магун В.С.* Революция притязаний и изменение жизненных стратегий молодежи. – М.: Ин-т социологии, 1998.
5. *Леонтьев Д.А.* Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации // Уч. зап. каф. общ. психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. – М.: Смысл, 2002. – Вып. 1. – С. 56–65.
6. *Мадди С.* Теории личности: Сравнительный анализ. – СПб.: Речь, 2002.
7. *Тиллих П.* Систематическое богословие. – СПб.: Алетейя, 1998.

© Титаренко Т.М.

Н.В. Алікіна

КОНТИНУУМ ОСОБИСТІСНИХ ВИЯВІВ І ПСИХОЛОГІЯ ДОМАГАНЬ

Особистісне зростання розглядається як вищий рівень життєвих цілей-домагань людини. Наголошено на деяких особистісних виявах, що потенціюють руйнацію позитивних життєвих прагнень. Розглянуто одну з таких ознак-властивостей – помилкову (а тому потенційно руйнівну для особистості) психологічну ідентифікацію. Запропоновано доповнити континуум особистісних виявів у психології домагань здатністю запобігати помилковим психологічним ідентифікаціям, схильності до них.

Ключові слова: особистісне зростання, особистісні вияви, життєві домагання, руйнація, помилкова психологічна ідентифікація, запобіжна соціально-психологічна ідентифікація.

Личностное развитие рассматривается как высший уровень жизненных целей-притязаний человека. Акцентированы некоторые личностные проявления, потенцирующие разрушение позитивных жизненных устремлений. Рассмотрен один из таких признаков-свойств – ошибочная (а потому потенциально разрушающая личность) психологическая идентификация. Предложено дополнить континуум личностных проявлений в психологии притязаний способностью предупреждать ошибочные психологические идентификации, склонность к ним.

Ключевые слова: личностное развитие, личностные проявления, жизненные притязания, разрушение, ошибочная психологическая идентификация, предупредительная социально-психологическая идентификация.

Personal development is considered as a top level of person's vital purposes-pretensions. Some personal manifestations causing a potential distruction of positive living aspirations are accented. One of these characteristic properties – a mistaken (therefore potentially destructing a personality) psychological identity is analysed. The author suggests to complete the continuum of personal manifestations in psychology of pretensions with the ability to prevent mistaken psychological identities, susceptibility to them.

Key words: personal development, personal manifestations, vital pretensions, distruction, mistaken psychological identity, preventive sociopsychological identity.

Проблема. У контексті проблем особистісного зростання як вищого рівня життєвих цілей-домагань аналіз особистісних виявів, тісно пов'язаних із психологією домагань, залишається актуальним. Насамперед слід з'ясувати, які саме психологічні особливості стримують особистісний розвиток людини та призводять до психологічно руйнівних наслідків на шляху її особистісного зростання.

Мета статті: наголосити на деяких особистісних виявах, що потенціюють руйнацію життєвих домагань людини.

У дослідженнях психології домагань індивідуальні особливості та відмінності досі розглядалися дещо узагальнено – як стан матеріалу, за висловом К. Левіна. Переважали дослідження

в аспекті “рівня можливостей суб’єкта”, тобто з позиції його самооцінки, якою визначалася “зона власних можливостей”. Деякою мірою “пощастило” особистостям з групи “тяжкої норми”, що відображено в дослідженнях проблеми самооцінки, самосвідомості та диференціації власних потреб в осіб з психопатичною структурою та акцентуаціями характеру [1; 2].

Узагальнення результатів наукових досліджень дає можливість скласти певний орієнтовний перелік особистісних виявів, тісно пов’язаних із психологією домагань. При цьому, розглядаючи особистісний розвиток як вищий рівень життєвих цілей-домагань особистості та аналізуючи психологічні особливості, що стримують його, можна виокремити деякі особистісні вияви, що потенціюють руйнацію життєвих домагань. Слід зауважити, що при порівняльному аналізі результатів незалежних досліджень вказані особистісні вияви нерідко взаємопідтверджуються. Наприклад, рівнозначними за своїм психологічним змістом є неспроможність людини визначити межі власних здібностей, що налаштовує її на нереальні цілі, та нездатність відмовитися від ідеальних уявлень про власні можливості, що стає перепорою для особистісного зростання як життєвого прагнення людини.

До переліку особистісних виявів, що пов’язані із психологією домагань та засвідчують тенденцію до їх руйнації, можна віднести такі: усілякі психологічні запозичення (вони імітують власне авторство свого життя та призводять до негативних особистісних новоутворень); відгороженість, нещирість (це обмежує контактну взаємодію із середовищем); неприйняття власної природи як біологічної істоти (наслідок – викривлення процесу самопізнання); нестача часу та розуму (звідси – неспроможність структурувати своє життя, визначити його оптимальний ритм); брак уваги до свого внутрішнього світу та недостатня зосередженість на власних відчуттях, невміння їх розрізняти (це може спричинювати безпідставну або ж надмірну збуджуваність); нездатність безпосередньо сприймати власні відчуття та почуття, відрізнити їх від соціально нашарованих образів (це порушує індивідуально прийнятний внутрішній життєвий ритм і може, зрештою, загнати в інтелектуально-емоційну безвихідь); не-

вміння розрізняти сигнали власного організму щодо нагальних потреб, тобто потреб першорядних, “на момент” (таке невміння заважає правильно організувати своє життя, відрізнити головне від другорядного); заперечення інтуїції та ігнорування емоцій (це порушує внутрішню систему тонкого самоконтролю, відповідальну за здоров’я, стан організму в цілому); неузгодженість між тим, що людина усвідомлює та дійсно відчуває, і тим, що відбувається зовні (як наслідок – порушення реалістичного функціонування, що передбачено самою природою людини, заперечення власних потенційних здібностей та сліпа підпорядкованість соціальним кодам); неспроможність займатися діяльністю, котра перебуває поза межами власної вигоди та безпосередніх інтересів (особистісний розвиток залишається на рівні “стандарту корисливості”); надання переваги з міркувань безпеки “середнім” домаганням, відмова від будь-яких зусиль та відповідальності за себе (це унеможлиблює спроби самореалізації, особистісне зростання); намагання отримати завищену оцінку власної діяльності (можливість зведення суперництва до дій проти іншої особи, тобто перетворення особистості на небезпечного ворога, тривіального заavidника та лихослова, тобто спотворення самої мети особистісного зростання).

Поряд з умовним переліком індивідуальних особливостей, які “компрометуються” потенціюванням руйнації життєвих домагань, можна також скласти орієнтовний перелік особистісних виявів (за даними досліджень мотивації досягнень), спрямованих на досягнення, щодо яких прямих або непрямих посилянь на руйнацію життєвих домагань не відмічено. Це такі особистісні вияви: диференціація потреб; компетентність; агресивність (у розумінні дійової активності) та схильність до домінантного статусу; тривога і страх невдачі; бажання досягти майстерності та компетентності; бажання панувати над іншими; пізнавальні можливості; уміння оцінювати та робити порівняння, у т. ч. соціальні; самостійність/автономність; почуття незалежності; самоусвідомлення власних можливостей; інтелектуальна співучасть як соціальна риса; змагальність та пошук змагальних ситуацій; вмотивованість успіхом, у т. ч. успіхом у соціальній (зовнішній) оцінці; суперництво, тобто бажання перемогти, ви-

передити, захопити перевагу в боротьбі; відсутність почуття пригніченості.

Оскільки розвиток можливостей людини (її самовдосконалення, самореалізація, самоактуалізація, самоздійснення), безперечно, визнається як життєві домагання вищого рівня, вважаємо за доцільне порівняти вищенаведені переліки особистісних виявів з ознаками, що, за А. Маслоу, притаманні людині, яка досягла самоактуалізації. Згідно з узагальненим психологічним портретом, складеним Маслоу самоактуалізованим особистостям властиві певні особливості, що відрізняють їх від “пересічної” людини: більш ефективно сприйняття реальності, більш конформне ставлення до неї; прийняття себе, інших, природи; спонтанність, простота, природність; суб’єкт зосереджується на завданні (не на собі); прагнення виокремитися серед інших, потреба в усамітненні; автономність, незалежність від стереотипів культури та середовища; постійна потреба у свіжій оцінці; ознайомленість із містичним досвідом та досвідом вищих станів; почуття співпричетності до інших та єдності з ними; глибокі міжособистісні взаємини; демократична структура характеру; здатність розрізняти зло та добро, засоби та мету; філософське, дружнє почуття гумору; актуалізована творчість; опір аккультурації, трансцендування будь-якої окремої культури [3].

Як відомо, у теорії “мотивації досягнень” потребу в досягненні розглядають як загальну диспозицію особистості, тобто мотив досягнення, потенційно притаманний кожному суб’єктові [4; 5]. Як зазначалося вище, потребу в самореалізації слід сприймати як вищий рівень життєвих домагань особистості. За даними досліджень, що спираються на зазначені теоретичні засади, такі особистісні вияви, як намагання розвивати свої сили та здібності, прагнення до нового та незнамого, бажання займатися справою, що потребує самовіддачі, є свідченням того, що серед життєвих домагань особистості є така мета, як здійснення потреби в самореалізації.

Бажання домогтися поваги та визнання, прагнення підвищувати майстерність та компетентність, забезпечити собі впливовий статус свідчать про життєві домагання особистості, що обіймаються потребою у визнанні.

Якщо особистість прагне до теплих стосунків з людьми, хоче мати доброзичливих співбесідників, бажає порозумітися з іншими, її життєві домагання визначають потребу в реалізації соціальних/міжособистісних запитів.

Бажання забезпечити власне майбутнє, укріпити своє становище, вчасно запобігти неприємностям вказує на зумовленість життєвих домагань особистості проблемою реалізації потреби в безпеці.

Життєві домагання обмежуються реалізацією матеріальних потреб, якщо бажання “заробляти на життя”, забезпечувати собі матеріальний комфорт та можливість купувати гарні речі мають серед особистісних виявів занадто високий рейтинг.

Мотивація досягнень пов’язується з досягненням успіху і може відбиватися в окремому мотиві. За вмотивованістю поведінки успіхом людей умовно можна поділити на такі типи особистостей: 1) з низькою мотивацією до успіху, 2) із середнім рівнем мотивації до успіху, 3) із помірно високим рівнем мотивації та 4) із занадто високим рівнем мотивації [6].

Зазначений мотиваційний континуум характеризують такі особистісні та поведінкові вияви: підвищена дратівливість через не виконане на “всі сто” завдання; при виконанні роботи поява відчуття, що на карту поставлено все; рішення, що в проблемних ситуаціях часто видаються за останні і такі, що в жодному разі не підлягають перегляду; втрата спокою, якщо два дні підряд немає серйозних справ; суворість – більша до себе, ніж до інших; доброзичливість виявляється більше до інших; суворе осудження себе в разі відмови від складного завдання, якщо є впевненість у власній спроможності досягти успіху; потреба в невеликих паузах для відпочинку в процесі роботи; стимулювання доганою сильніше, ніж заохочення похвалою; репутація ділової людини серед колег; твердість рішення всупереч перешкодам; часті спалахи честолюбства; правило покладатися тільки на себе; усвідомлення значення грошей; радість наприкінці відпустки з приводу виходу на роботу; кваліфікованіше та краще порівняно з іншими виконання роботи за умови, що ця робота подобається; легше спілкуватися з тими, хто завзято працює; рішення приймається швидше, коли є бажання зробити щось

краще; визнання залежності власного успіху від ставлення колеги; впевненість у тому, що власна робота порівняно з роботою інших у процесі колективної праці має більш вагомий результат; бажання (при впевненості в правильності власної думки) будь-що довести свою правоту, навіть якщо для цього доведеться вдатися до крайніх заходів; власний успіх оцінюється не нижче за середній рівень; справжній інтерес до виконуваної роботи; виключене байдуже ставлення до неї; немає звички відкладати справи на потім; шанобливе ставлення до інших людей; лінощам немає місця; увага до власних досягнень; успішне завершення розпочатих справ; відсутність заздрості до тих, хто не завантажений роботою.

Порівняння переліку вищенаведених ознак з дійсністю дає змогу констатувати, що навряд чи допоможуть ці ознаки однозначно визначити ознаки-властивості тих, хто досягає успіху в реалізації своїх життєвих домагань (“успішних”), або ознаки-властивості тих, у кого позитивні життєві домагання зазнали руйнації (“неуспішних”).

Для різних людей психологічні та соціальні особливості, що структурують систему цілей-домагань та зумовлюють динамічні зрушення їх рівня (у т. ч. руйнівні), завжди індивідуальні. Щоб встановити руйнівні ознаки-властивості, слід визначити психологічні підстави суб’єктивного структурування щодо системи ціннісних орієнтацій-домагань та розглянути ці індивідуальні особливості/закономірності в життєвому контексті особистості. Аби вирішити це завдання, вважаємо за доцільне ввести робоче (гіпотетичне) поняття “помилкова психологічна ідентифікація”. Помилкова (а тому потенційно руйнівна) психологічна ідентифікація – це свідоме або неусвідомлене уподібнення (а згодом ототожнення) об’єкта (предмета), що є неавтентичним (чи стає неавтентичним), до власного “Я” суб’єкта, його прагнень, намагань, особистісних інтенцій.

Зазначене гіпотетичне поняття припускає використання таких гіпотетичних суджень:

1. Відсутність суто індивідуальних (автентичних) закономірностей може свідчити про наявність у структурі особисто-

сті руйнівних елементів, про помилкові психологічні ідентифікації або схильність до них.

2. Творча індивідуальність вирізняється своїми індивідуальними (справжніми, автентичними) закономірностями у визначенні позитивних (і для соціуму, і для особистості) життєвих цілей-домагань.

Емпіричним обґрунтуванням вказаних гіпотетичних суджень є уявлення Г. Роршаха про репродуктивний і творчий таланти [7]. Відмінність між зазначеними особливостями є підставою для поділу людства на дві групи – людей цивілізації та людей культури. Люди культури персоніфікують духовну спорідненість, наукові й художні досягнення в життєвих виявах будь-якого народу, регіону чи країни. Люди цивілізації уособлюють ознаки науково-технічного прогресу суспільства, активно засвоюючи стиль та стандарти його життя, набуваючи завдяки цьому авторитетного впливу. Проте зовнішні ознаки прогресу не завжди відповідають справжній культурній зрілості. Характеризуючи таких людей, ми розуміємо (з власного досвіду), що саморозвиток для них не є способом досягнення психологічної досконалості, а швидше за все це засіб досягти життєвого успіху, “встигнути вписатися” в соціальний контекст. Честолюбство та бажання “встигнути” становлять душевний капітал такої людини; високі помисли, прагнення до освіченості, прихильність до релігії – все це є лише зряддям.

Певною мірою вищезазначені ознаки відображено у визначенні так званого синдрому досягнення. Власники (носії) цього синдрому добре адаптовані в суспільстві, запрограмованому на успіх. У такому суспільстві оцінюється не особистість, не особистісне зростання. Саморозвиток особистості не є успіхом в очах соціуму, запрограмованого на успіх, оскільки в ньому цінується насамперед результат, а особистість, за висловлюванням К.Г. Юнга, пошановується та нагороджується посмертно. Відтак творча (“креативна”) особистість у такому суспільстві зазвичай відходить на другий план, підпадаючи під дійову стандартну активність “репродуктивної” особистості.

Розчарування суспільством, запрограмованим на успіх, примушує людину, яка розрізняє мелодії та ритми життя, відчу-

ває його гармонію, залишатися монологічною, на самоті, тобто відмовлятися від власного солю в соціальній ієрархії задля збереження автентичної співзвучності довічним цінностям життя.

Зазначені психологічні закономірності неодноразово підтверджували існування певної соціально-психологічної підпорядкованості “креативної” особистості діям “репродуктивних” осіб. У такий спосіб “репродуктивна” особа ініціює (схильна ініціювати) процес руйнації позитивних життєвих домагань та потенціє (має тенденцію потенціювати) зниження психологічної продуктивності соціуму в часі.

Припускаємо, що завдяки чуттєвому усвідомленню (поняття запропонував свого часу Ф. Перлз) людина зможе врешті-решт налаштуватися на внутрішній життєвий ритм, притаманний їй від природи, однак спотворений соціальними нашаруваннями (можливо, саме зазначена особливість і дає змогу відрізнити “креативні” особистості від особистостей “репродуктивних”). При цьому дехто з дослідників вважає, що почуття раціонального визначає те емоційне навантаження, яке отримує ідея до того, як вона сприйметься чи не сприйметься свідомістю, тобто до моменту усвідомленого встановлення своєї чи будь-кого (будь-чого) іншого дійсної справжності (дійсності) та визначення рівня сумісності з об’єктом (предметом) уподібнення (визначення міри автентичності).

Вихід процесів неусвідомленого в пласт свідомого, тобто в пласт свідомих операцій-дій, спрямованих на розпізнання певних ознак “когось” або “чогось”, не суперечить алгоритмові дії та функціональному призначенню процесу ідентифікації в психоаналітичному розумінні, а саме (само)ототожнюванню із чимось шляхом встановлення тотожності, урахування ознак, шляхом визначення сутності..., зіставлення фактів як “(само)ототожнювання із чимось” [8, с. 432].

Логіка розвитку поняття “ідентифікація / (само)ототожнювання” несуперечливо продовжує психологічний зв’язок (психологічну спорідненість) між ідентифікацією як свідомим самопізнанням (пізнаванням та розпізнаванням) та ідентифікацією як (само)ототожнюванням, що відбувається через емоційно-когнітивні процеси неусвідомленого.

Припускаємо, що в даному випадку слід наголосити на запобіжній ідентифікації/(само)ототожнюванні, беручи до уваги психоаналітичні і постпсихоаналітичні варіанти її розуміння. Запобіжну ідентифікацію можна тлумачити як самоідентифікацію, що відбувається як процес ідентифікації-пізнання себе та інших (чогось іншого) шляхом урахування ознак, зіставлення певних груп фактів у процесі визначення їхньої сутності задля встановлення тих особливостей та якостей, на підставі яких структура особистості доповнюється автентичними елементами або на підставі яких внутрішній (емоційно-когнітивний) камертон особистості перешкоджає руйнівним чинникам перетинати внутрішні кордони, запобігаючи порушенню особистісної ідентичності та цілісності, тобто запобігаючи помилковим соціально-психологічним ідентифікаціям, що мають руйнівний вплив на реалізацію позитивних життєвих домагань особистості.

Отже, континуум особистісних виявів у психології домагань доповнюється здатністю запобігати помилковим психологічним ідентифікаціям.

Висновок. Аналіз психологічних особливостей, тісно пов'язаних із психологією домагань, дає змогу наголосити на деяких особистісних виявах, що стримують особистісний розвиток, потенціюють руйнацію життєвих домагань на шляху особистісного зростання, призводять до психологічно руйнівних наслідків. Таким руйнівним чинником є помилкова соціально-психологічна ідентифікація, тобто свідоме або неусвідомлене уподібнення (а згодом ототожнення) до об'єкта (предмета), що є неавтентичним (чи стає неавтентичним) власному Я суб'єкта, його прагненням, домаганням, особистісним інтенціям. Схильність до помилкових соціально-психологічних ідентифікацій та здатність запобігати їм доповнюють континуум особистісних виявів у психології домагань.

Література

1. *Братусь Б.С.* Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
2. *Соколова Е.Т.* Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 215 с.

3. *Фейдимен Д., Фрейгер Р.* Абраам Маслоу и психология самоактуализации // Теория и практика личносно ориентированной психологии. – М.: Три Л, 1996. – Т. 2. – 214 с.
4. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность: В 2 т. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 1. – 408 с.
5. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность: В 2 т. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 2. – 392 с.
6. Практическая диагностика. Методики и тесты: Учеб. пособие / Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: Изд. дом “БАХРАХ-М”, 2002. – С. 624–648.
7. *Роршах Г.* Психодиагностика: Методика и результаты диагностического эксперимента по исследованию восприятия (истолкование случайных образов). – М.: Когито-Центр, 2003. – 336 с.
8. *Лаплани Ж., Ронталис Ж.-Б.* Словарь по психоанализу: Пер. с фр. – М.: Высш. шк., 1996. – 623 с.

© **Алікіна Н.В.**

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОЇ МАС І ОРГАНІЗАЦІЙ

Л.А. Найдьонова

ЕМОЦІЙНІ СТАНИ УЧАСНИКІВ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ АКЦІЙ У КОНТЕКСТІ РІЗНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ

Розглянуто роль емоційних станів у структурі такого механізму масової взаємодії спільнот, як емпвауермент (переживання уповноваженості й додаткових можливостей, що виникають при цьому), та поточне формування ідентичності в процесі політичної участі. Показано роль емпвауерменту в інтеграційних процесах сучасного суспільства. Проаналізовано досвід двох тривалих масових політичних акцій, пов'язаних із президентськими виборами в Україні 2004 року, – у Києві і Донецьку – як окремих територіальних спільнотах.

Ключові слова: масова психологія, територіальні спільноти, ідентичність, емпвауермент.

Рассмотрены роль эмоциональных состояний в структуре такого механизма массового взаимодействия сообществ, как эмпвауермент (переживание уполномоченности и возникающих при этом дополнительных возможностей), и текущее формирование идентичности в ходе политического участия. Показана роль эмпвауермента в интеграционных процессах современного общества. Проанализирован опыт двух длительных массовых политических акций, связанных с президентскими выборами в Украине 2004 года, – в Киеве и Донецке – как отдельных территориальных сообществах.

Ключевые слова: массовая психология, территориальные сообщества, идентичность, эмпвауермент.

The author regards to the role of emotional states in the structure of such a mechanism of mass interaction between communities which is

empowerment (an authority experience and its additional resources), as well as to the current identity formation in the course of political participation. The role of empowerment in integration processes of modern society is also considered. The analysis of two long-term mass political actions was carried out. Both of these political actions concerned the Ukrainian presidential elections of 2004 and took place in Kyiv and Donetsk as in separate territorial communities.

Key words: mass psychology, territorial communities, identity, empowerment.

Проблема. Інтеграційні процеси в суспільстві традиційно пов'язують із двома тенденціями: активізацією мобілізаційних процесів, суб'єктами яких є політичні сили (партії, об'єднання тощо), та розвитком громадянського суспільства, прообразом якого стала активна самоорганізаційна робота різноманітних громадських організацій. У широкому розумінні поняття "інтеграційні процеси" відбиває різноспрямовані тенденції в житті суспільства, враховуючи динаміку не тільки посилення, а й послаблення інтеграції. Під інтеграцією при цьому розуміють забезпечення цілісності, згуртованості, єдності людей в окремих спільнотах і загалом у суспільстві.

Інтегрованість суспільства може бути розкрита на соціально-психологічному рівні не стільки через охоплення суспільних процесів різного рівня, скільки через взаємозв'язок, взаємовплив і співіснування індивідів – учасників цих процесів. Такий підхід дає змогу вийти за межі традиційного структурного підходу у вивченні інтеграційних процесів, який реально наголошує не на процесі, а на його результатах і наслідках. Вивчення ж перебігу суспільних змін через динаміку станів індивідів, залучених до цих процесів у своїй міжперсональній і міжгруповій взаємодії, розгортає іншу перспективу розуміння інтеграційних процесів у суспільстві. Саме така перспектива, на наш погляд, відповідає соціально-психологічному підходові, на відміну від соціологічного.

Разом з тим постає *проблема* обґрунтування відповідних індикаторів суспільної інтеграції, які б уможливили оцінювання динаміки інтеграційних процесів, причому могли масштабуватися щодо різних рівнів аналізу: суспільство, окремі

спільноти (у т. ч. соціальні категорії), окремі територіальні (локальні) спільноти, окремі часові періоди, окремі суспільні події тощо. Одним з інструментів вивчення стану суспільства в динаміці змін, які з ним відбуваються, є систематичне дослідження громадської думки, що дає можливість узагальнювати оцінки громадян щодо тих чи інших суспільно значущих об'єктів і подій. Іншим варіантом інструментального розв'язання методичної проблеми вивчення суспільних інтеграційних процесів може бути відстеження динаміки психологічних переживань, насамперед емоційних станів учасників масових подій, адже первинно інтеграція і єднання здійснюються не на рівні думки, а на рівні безпосередньо пережитого емоційного єднання.

Функціональні вимоги до концептуального апарату політичної психології і масової психології зокрема полягають не тільки в тому, що він має адекватно відбивати, пояснювати взаємодію спільнот, взаємний перетин яких утворює суспільство, а й повинен бути ще й інструментом опанування цієї взаємодії. Досвід психології спільнот (community psychology) як окремої психологічної галузі, що активно розвивається останнім часом, показує, що саме на шляху побудови не тільки нового концептуального апарату, а й нових парадигм дослідження можливе розв'язання означеної вище проблеми.

Мета статті: опрацювання теоретичних засад вивчення емоційних станів учасників масових політичних акцій як індикаторів інтеграційних процесів у суспільстві, принаймні в контексті значущих для територіальних громад окремих політичних подій.

Теоретичною основою дослідження стала *психологія спільнот*, яка почала розвиватись у США в межах клінічної психології у зв'язку з проблемою психічного здоров'я і виділилась в окрему галузь у 60-х роках минулого століття під час соціальної реформи та активних політичних змін у країні. У Канаді та Австралії історія розвитку психології спільнот була схожою (на основі клінічної психології), але більш інтенсивно ця галузь почала розвиватися трохи пізніше – у 80-х роках. У Великобританії і континентальній Європі, у ПАР, країнах Латинської Аме-

рики психологія спільнот розвивалася дещо іншим шляхом – поєднанням напрацювань клінічної психології із здобутками соціології та прикладної соціальної психології, зокрема політичної психології. Остання спрямована на розуміння соціальних процесів, що пов’язані з протестними рухами в суспільстві, змінами соціальної політики, падінням диктатур, апартеїду, інтенсивними змінами та перетвореннями. Саме тому світова психологія спільнот сьогодні має доробок, який може стати корисним в умовах суспільних зрушень в Україні.

Крім того, у психології спільнот напрацьовано низку понять, що можуть стати в пригоді в процесі операціоналізації теорій інтеграційних процесів суспільства. До найбільш придатних для цього можна віднести поняття *сутнісності* та *соціального капіталу спільноти*, а також поняття *емпауерменту*, на яких ми зупинимось докладніше.

Для позначення механізму, який забезпечує зростання інтеграційного потенціалу спільноти завдяки згуртованості її членів, використовується поняття “соціальний капітал”. У соціології та політичних науках це поняття стало досить поширеним, проте в психології спільнот воно активно розвивається лише впродовж останніх п’яти років¹. Поняття “капітал” дотичне за своєю сутністю до поняття “потенціал”, але більшою мірою придатне для ресурсного підходу. Капітал – це не просто ресурс, але такий ресурс, який при вивільненні з потенційної його форми здатен самовідтворюватись і самовідновлюватись. Потенціал будь-якої спільноти, зокрема локальної, визначається її згуртованістю, що дає змогу покращувати благополуччя її членів через синергію зв’язків та об’єднань, взаємну довіру, смисл спільноти і спільні дії. Кожна з виділених складових потенціалу спільноти може бути відбита в концептах, які виражають емоційний бік сприйняття учасниками значущих подій і зв’язків. Саме на цей аспект і спрямовано наш подальший аналіз.

¹ До речі, у вітчизняній психології також означилася тенденція використання поняття “капітал”, наприклад: “персональний капітал” (Б.П.Лазоренко), “персональний професійний капітал” (М.І.Найдьонов).

Соціальний капітал – поняття, що належить до характеристики зв’язків між індивідами, тих “соціальних мереж і норм взаємності й довіри, які виростають із них” [1, с. 19]. Соціальний капітал поєднує чотири складові, що становлять сенс спільноти, сусідства, колективної ефективності та громадської участі [2]. Особливу увагу слід приділити першій складовій, яка може бути розкрита через співвіднесення з поняттям “справжність”, “сутнісність” групи (entitativity) в традиційній соціальній психології. Поняття сутнісності розроблено в дослідженнях дії та взаємодії соціальних груп [3]. Задавши собі питання щодо ознак, які визначають соціальну групу, Чарльз Стенгор дійшов висновку, що хоча низка ознак (схожість членів, взаємодія та взаємозалежність, групова структура, норми, ролі, статус) є важливими для створення групи, жодна з них не є визначальною. Як важливу складову визначення соціальної групи Стенгор використав термін сутнісності, для якого ключовим є переживання людьми стану “спільноти” (про це говорили також Кемпбел [4], Гамільтон і Шерман [5], Лікелем та ін. [6]), тобто відчуття чи сприйняття того, що саме ця сукупність індивідів являє собою групу, спільноту.

При емпіричному оцінюванні сутнісності груп за цією характеристикою найвищий рейтинг у спортивних професійних команд, членів родини, членів рокерських банд, друзів, що роблять щось разом. Виявилось, що саме емоційне відчуття єдності з іншими, яке лежить в основі визначення сутнісності групи, може вважатись основою того, що колекція індивідів сприймається як група, спільнота. Виявилися також інші похідні від цього феномени: якщо ми вважаємо якусь групу сутнісною, то, знаючи риси одного з її членів, ми віримо, що інші будуть на нього схожі. Якщо група сприймається як сутнісна, полегшується формування стереотипів щодо неї завдяки уявленням про її згуртованість та уніфікацію. Саме ті індивіди, сукупність яких відчувається ними самими чи іншими як спільнота, можуть вважатися групами. Виходячи із цього, ми можемо припустити, що існує психологічний стан, характерний для відчуття себе спільноту, який може бути пізнаний суб’єктом через свої переживання і через фіксацію своїх емоційних станів.

Дотичні до цього висновку положення ми знаходимо в дослідженнях процесу смислоутворення в організаціях [7]. Карл Вейк розглядає смислоутворення як зобов'язувальну інтерпретацію: з одного боку, смисл утворюється завдяки тому, що власна поведінка починає розглядатися людиною як зобов'язання і стає незмінним аспектом її персонального світу, над яким налаштовуються інтерпретації (насамперед ретроспективні), з іншого – поведінка стає точкою відліку відповідальності завдяки публічності, остаточності і вольовому зусиллю [там само, с. 13]. Застосування концептуального апарату вітчизняної психології дає змогу трактувати ці складові не просто як поведінку чи окрему дію, але як вчинок, завдяки якому і формуються подальші інтерпретації та створюється смисл в організації. Одним із чинників формування зобов'язаності, від якої відштовхується формування смислу організації, є переживання почуття відданості, віри в те, що хтось покладає на тебе сподівання, тобто залучення соціальної сутності. Аналізуючи механізм смислоутворення організації, бачимо, що емоційно насичені психологічні стани є невід'ємною складовою процесів інтеграції людей в організації.

Обидва описані концепти (сутнісність групи та її смисл) на рівні аналізу локальної спільноти об'єднуються поняттям сенсу спільноти, що є першою складовою соціального капіталу і основою культури тієї чи іншої спільноти [8]. Саме цю складову соціального капіталу можна операціоналізувати, на наш погляд, шляхом визначення модальності емоційних переживань її членів, безпосереднього впізнавання наявності чи відсутності справжнього смислу переживання власне сенсу спільноти.

Введення такого індикатора безпосереднього впізнавання емоційного переживання сенсу спільноти потребує обов'язкової триангуляції¹ отриманих даних, поєднання безпосередньої фіксації суб'єктивного емоційного стану і його розгорнутого вербального опису та інтерпретації носієм і різними

¹ Триангуляція – метод забезпечення надійності результатів, отриманих за допомогою якісних методів дослідження, який полягає в порівнянні даних про одне і те ж саме явище, отриманих із різних джерел і різними методами.

спостерігачами. Ідеться про те, що суб'єктивна оцінка власного стану часто вважається недосконалою, оскільки не підлягає об'єктивному вимірюванню. Проте інформацію про суб'єктивні переживання людини навряд чи можна замінити будь-якою іншою, якщо метою є дослідження саме суб'єктивних переживань смислу спільності. Тому попри можливість помилки в інтерпретації власного стану (яка, наприклад, може стати очевидною в ретроспективній рефлексії), в процесі участі суб'єкта в окремій події у своїй поточній поведінці він враховує свій стан так, як він його впізнає саме в цей час. З огляду на це суб'єктивне впізнавання власного емоційного стану або модальності емоційного переживання (навіть якщо припустити помилку самосприйняття) стає об'єктивною складовою масового процесу.

Думка про об'єктивний характер суб'єктивної помилки не нова, вона широко обговорюється в економічних науках, зокрема, в одному з бестселерів Дж. Сороса “Алхімія фінансів” [9] обґрунтовується думка про те, що психологія учасників будь-якого історичного процесу є його невід'ємною компонентою і, безперервно взаємодіючи з реальністю, створює рефлексивний процес: реальна ситуація впливає на мислення і поведінку учасників, а їхнє мислення впливає на розвиток ситуації, визначаючи природний перебіг події, її принципову невизначеність. Той, хто першим усвідомлює джерела і тенденції невизначеності та робить свої внески в подію, досягає успіху.

Відповідно до ідеї розглянути емоційне переживання в ході події як індикатор сенсу спільноти, варто звернути увагу на досвід дослідження в психології спільнот такого явища, як емпатуермент, наголошуючи на емоційній його складовій. Поняття емпатуерменту досить популярне в англійській психології спільнот. Дослівно *empowerment* перекладається як “уповноваження”. Аналіз словотворення показує походження його від кореня *power* (влада); префікс *em-* використовується для творення дієслів, які позначають приведення до якогось стану, тобто до стану владного. Феномен емпатуерменту виділено в ході вивчення процесів суспільного опору дискримінації, боротьби з утиском і приниженням окремих верств населення [10]. Коли людина включається в боротьбу замість того, щоб терпіти й відчувати себе жертвою, коли вона відстоює не тільки свої індивідуальні

інтереси, а й починає пізнавати власні негаразди як результат суспільної системи і, виступаючи проти пригноблення, захищає спільноту, виникає емпauerмент. Цей феномен полягає в тому, що, відчуваючи себе уповноваженою від спільноти, людина додає своє відчуття жертви, почуває себе сповненою додаткової сили, сенсу, ресурсу, здатною до влади.

Емпauerмент досліджувався в різних соціальних контекстах: Р. Грегоїром та Ф. Перльманом – у робітничо-студентських акціях у Франції (1968), Л. Пелтоном – у психології безсилості та ненасильства (1974), Ф. Півеном, Р. Кловард – стосовно руху бідних людей, причин його успіху і провалу (1977), Д. Мак-Адамом – під час вивчення біографічного впливу активізму в межах політичних процесів та розвитку “чорних” заколотів 1930–70-х років у Чикаго (1982), Б. Гарфордом та С. Хопкінс – у зв’язку із жіночими рухами (1984), К. Келлі, С. Бринлінгер – у соціальній психології колективних акцій, ролі ідентичності і несправедливості щодо участі жінок у колективних акціях у Лондоні (1996), Р. Бенфордом, С. Хантом – у драматургії соціальних рухів, соціальних конструкцій та комунікацій влади (1997), К. Баркером – у вивченні політиків, що трансформуються, взаємодії влади та супротиву (1999) [11].

Друрі та Рейчер показали тісний зв’язок між емоційними станами учасників протестних акцій та особливостями розвивальної ідентичності, що виникає в процесі колективної участі. Емпauerмент вони визначають як соціально-психологічний стан довір’я, віри у власну здатність кинути виклик існуючим владним відносинам, які домінують у суспільстві [там само]. Будучи результатом колективної дії, емпauerмент відображає ступінь розуміння людиною власної дії як актуалізації своєї соціальної ідентичності. Відтак у протестній акції при зіткненні двох протилежних колективних ідентичностей народжується нова персональна ідентичність, наснажена відчуттям уповноваженості за долю зіткнення колективних ідентичностей.

Вивчаючи протестні акції в локальних територіальних спільнотах при зіткненні інтересів різних верств населення (наприклад, під час будівництва дороги, що призвело до знищення дерев у парку), автори виявили дуже важливі закономірності емоційних станів, колективних дій та емпauerменту. Сам факт

колективної участі стає основою породження дуже сильних емоційних переживань, причому конструюються образи спільнот, які протистоять одна одній і щодо яких можна зафіксувати когнітивну асиметрію, схожу на явище когнітивного дисонансу та інгрупового фаворитизму – аут-групової дискримінації. Колективні акції можуть надихати (енергетизувати) досвід емпauerменту в обох напрямках – як індивіда, так і колективу як цілого, що типово супроводжується позитивним афектом. Особливістю колективної участі є висока емоційна насиченість, переживання значущості ситуації, почуття єдності, відповідальності, надії та протистояння. Зміст емоційних станів зосереджується навколо відчуття справедливості, права щодо спільноти. Пережитий суб'єктом стан емпauerменту включається до найбільш значущого, справжнього, насиченого смислом (навіть, можна сказати, екзистенційного) особистого досвіду, що зберігає свій енергетизуючий ресурсний потенціал упродовж тривалого часу після завершення подій.

Власна дія сприймається людиною не просто як дія окремого індивіда, але особи, уповноваженої виражати інтерес усієї спільноти, – у цьому і полягає феномен емпauerменту. Формується особлива – “поточна” (enduring) – ідентичність, завдяки якій учасник колективної дії набуває додаткового особистого ресурсу, наснажується силою спільноти, яка діє і завдяки його особистим внескам. Це відбивається в емоційних станах учасника, у переживанні ним моральних почуттів віри, додаткової сили, гордості, радості, піднесення.

Виходячи з того, що існує тісний зв'язок між емпauerментом та емоційними переживаннями, вважаємо за можливе використання концепції емпauerменту як методологічного підґрунтя для розробки експрес-методики оцінювання емоційного стану протестної маси в окремій події. При такому оцінюванні існує обмеження: окремі індивідуальні суб'єкти, розпізнаючи й ідентифікуючи свої емоційні стани, відображають їх інколи відокремлено, а інколи – у злитті з тими емоціями, що циркулюють в юрбі завдяки навіюванню, наслідуванню і зараженню. Проте завдання фіксації й оцінювання емоційного стану маси в цілому (а не окремого її учасника), потрібне для розуміння інте-

граційного характеру впливу окремої події на локальну спільноту, знімає, на наш погляд, сформульоване вище обмеження.

Залежно від того, які саме емоційні стани, характерні для емпauerменту, переважають у масі протягом колективної акції, наскільки охоплюють одні й ті самі емоції всіх учасників, можна зробити висновок про інтегративний потенціал події для локальної спільноти.

Експрес-методика самооцінки емоційних станів¹, розроблена й апробована під час дослідження масових політичних акцій, полягає в тому, що учасникам пропонують бланк із завданням: відмітити, що вони відчують у даний момент. Для самооцінки емоційного стану учасникам на вибір пропонується 30 слів, що відбивають різні за модальністю емоційні стани (табл. 1). За модальністю серед емоційних станів, включених до переліку, можна виокремити позитивні, негативні та нейтральні. До переліку було включено дев'ять основних модальностей почуттів: інтерес, радість, подив, страждання, гнів, відразу, зневагу, страх, сором (за К. Ізардом, 1980) [13]. Список був доповнений емоційними станами, які згадувалися в різних характеристиках масових подій у наукових і публічних джерелах і могли стати значущими для розуміння особливостей стану учасників саме цієї масової події.

Таблиця 1

Бланк експрес-оцінки емоційних станів юрби

Інтерес	Подив	Гнів	Страждання	Відраза	Страх
Радість	Обурення	Агресія	Зневага	Злість	Заздрість
Втома	Провина	Пригнічення	Піднесення	Гордість	Натхнення
Спокій	Єднання	Любов	Протистояння	Сила	Безнадія
Сором	Збудження	Виваженість	Припинення	Гідність	Віра

¹ Автори Л.А.Найдьонова, М.І.Найдьонов, Л.М.Найдьонова [12].

Експрес-методика дає змогу проводити дослідження в ході масової події, оскільки відрізняється простотою процедури. Вона, звичайно, не дає можливості оцінити рівень відокремленості й автономності учасника щодо масового настрою юрби. Мета використання експрес-оцінки полягає в тому, щоб відобразити насамперед стан маси в цілому, а не окремого її учасника. Експрес-методика також непридатна для аналізу об'єктів, які викликають зазначені емоції, – для цього слід використовувати додаткові методи (інтерв'ю, анкетування, спостереження, дискурсивний, контент- та інтент- аналізи комунікації в події, ситуаційний аналіз контексту події тощо).

Серед слів, які пропонувалися для вибору учасникам масових подій, були такі, що відповідають описові стану емпauerменту: сила, гордість, гідність, радість, піднесення, натхнення, віра, любов, єднання (в позитивній модальності) та обурення, протистояння, гнів, сором, злість (у негативній). Крім того, в негативній модальності позначено стани, пов'язані із фазою, яка передує виникненню емпauerменту, – пригнічення, приниження, безнадія, провина, зневага, страх. Шляхом зіставлення цих груп емоційних станів між собою в межах окремої події можна дати кількісну і якісну оцінку самій події як осередковій реалізації емпauerменту її учасниками. Переважання емоційних станів, пов'язаних із позитивною модальністю феномена емпauerменту, стане підтвердженням інтеграційного впливу масової події на стан локальної спільноти.

Головні напрями обробки отриманих даних – підрахунок частот представленості тих чи тих емоційних станів (їх модальностей), оцінювання динаміки розподілу частот протягом часу події. Для аналізу рівня охоплення певним емоційним станом маси учасників ми запропонували принцип кваліфікації частоти його згадування опитаними учасниками: домінантний (якщо охоплення перевищувало 50% учасників), масовий (від чверті до половини всіх учасників), секторальний (від 10 до 25%), частковий (від 10 до 3%) і поодинокий. Домінантні та масові стани характеризують усю юрбу в цілому, вони самовідтворюються і підтримуються циркулярними реакціями. Секторальні емоційні стани не функціонують постійно, не відновлюються циркуляр-

ними реакціями масово – вони охоплюють або окремі сектори маси, її підгрупи або виникають як тимчасові реакції, що не мали постійного підкріплення. Часткове і поодиноке охоплення поширюється на емоційні стани, які малопредставлені в гамі масових переживань. Проте наявність такої різноманітності дуже важлива, на наш погляд, бо протистоїть тезі тотального знеособлення індивіда в масі. Наявність індивідуальних емоційних станів, що не витісняються масово представленими емоціями, показує відносну незалежність, автономію індивідуальних переживань.

Масові події 2004 р., пов'язані з виборами Президента України, що супроводжувалися активною участю громадян у протестних акціях на майданах, являють собою емпіричну модель нашого дослідження. Індикатором формування емпіричного механізму інтеграції спільноти в процесі колективної участі у протестній масовій акції була самооцінка учасниками власних емоційних станів за методикою експрес-оцінки.

Вивчення динаміки емоційних станів проводилося за схемою моніторингу¹: було проведено 12 замірів з періодом 1–1,5 доби серед учасників масових подій у період з 22 листопада по 4 грудня 2004 р. в Києві (аналізуються відповіді 915-ти заповнених учасниками анкет) та 3 заміри з періодом в 1 добу з 15 по 17 січня 2005 р. в Донецьку (аналізуються відповіді 103-х заповнених учасниками анкет). Строге статистичне порівняння динаміки емоційних станів учасників у цих двох подіях не може бути проведене досконало через досить велику кількість змінних, які впливали на учасників цих двох масових подій. Проте в межах дослідження зв'язку емоційних станів з інтеграційними процесами важливо було зафіксувати їх модальність, щоб визначити, чи сприяли ці переживання наснаженню і, тим самим, інтеграційним тенденціям у суспільних трансформаціях.

¹ Висловлюємо подяку О.Т. Баришпольцю, Р.В. Крючковенку, Л.М. Найдюновій, А.А. Оцалюку, С.І. Хаїровій, Л.А. Царюк, Г.В. Циганенко, Л.П. Черниш, іншим співробітникам, аспірантам та студентам, які на волонтерських засадах взяли участь у даному проєкті.

Аналіз розподілу частоти впізнавання запропонованих емоційних станів у двох масових акціях у відповідях на запитання “Що Ви зараз відчуваєте?” наводиться відповідно в табл. 2 і 3. У дослідженні на Київському майдані брали участь громадяни віком від 16 до 78 років (середній вік – 32 роки), з них чоловіків – 59%, жінок – 41%. Соціальний склад опитаних був досить різноманітним: серед них студенти становили 23%, службовці, ІПП – 17%, робітники – 10%, підприємці – 10%, учителі та викладачі – 4%, працівники сфери обслуговування – 3%, пенсіонери – 3%, безробітні – 2%, селяни, військові, домогосподарки (до 1%) та ін. У Донецьку соціальний склад майданів дещо різнився: службовці становили 24%, робітники – 16%, студенти – 15%, підприємці – 8%, пенсіонери – 8%, працівники сфери обслуговування – 7%, домогосподарки – 6%, учителі та викладачі – 5%, безробітні – 1%, інші – 8%. Хоча за соціальним складом вибірки дещо різняться, проте в них достатньою мірою представлено основні категорії учасників масових подій.

У масовій події, що відбувалася в Києві, виділяються домінантні стани (віра, єдність, гордість), які на Донецькому майдані мають також найвищу частотність. Проте в донецькій масовій події жоден емоційний стан не досягає такої частоти, щоб потрапити в категорію домінантних.

Порівняння частот охоплення тим чи іншим емоційним станом маси у двох досліджуваних подіях дає змогу виділити стани, що мали найбільші відмінності (табл. 2, 3). Насамперед означимо два стани негативної модальності емпайерменту, які значно частіше трапляються в Донецьку, ніж у Києві, – це обурення та сором (відмінність перевищує 15%), і два стани позитивної модальності – любов і натхнення (відмінність понад 20%). Ще два стани, хоча й мають меншу відмінність частот, змінюють категорію охоплення: протистояння – секторальне в Києві і часткове в Донецьку, агресивність – поодинокі в Києві і часткова в Донецьку (відмінність перевищує 5%).

Таблиця 2

Частотні групи емоційних станів Київського майдану, у %
(на основі відповідей учасників на запитання “Що Ви зараз відчуваєте?”)

Домінантна		Масова		Секторальна		Часткова		Поодинок	
Віра	64,7	Радість	42,2	Обурення	19,9	Гнів	6,6	Страждання	3,0
Єднання	58,8	Піднесення	40,4	Протистояння	16,5	Втома	6,4	Безнадія	2,2
Гордість	57,0	Сила	36,8	Інтерес	13,0	Спокій	6,4	Агресія	2,1
		Гідність	36,4	Збудження	13,0	Сором	5,1	Пригнічення	2,1
		Любов	31,8	Виваженість	11,8	Зневага	4,6	Злість	1,9
		Натхнення	30,4			Подив	4,3	Відраза	1,8
						Приниження	4,2	Провина	1,7
								Страх	1,1
								Заздрість	0,4

Таблиця 3

Частотні групи емоційних станів Донецького майдану, у %
(на основі відповідей учасників на запитання “Що Ви зараз відчуваєте?”)

Масова		Секторальна		Часткова		Поодинок			
Віра	37,86	Сила	21,36	Агресія	10,68	Страждання	4,85	Зневага	2,91
Обурення	36,89	Сором	20,39	Протистояння	9,71	Спокій	4,85	Заздрість	1,94
Єднання	31,07	Піднесення	19,42	Любов	9,71	Злість	4,85	Втома	1,94
Гордість	25,24	Радість	18,45	Збудження	8,74	Відраза	4,85	Пригнічення	0,97
		Гідність	17,48	Виваженість	8,74	Безнадія	4,85	Провина	0,97
		Інтерес	15,53	Натхнення	8,74	Подив	3,88	Страх	0,97
		Гнів	14,56	Приниження	7,77				

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти могли обирати кілька варіантів відповіді.

Порівнюючи середні значення частот емоційних станів у двох подіях з урахуванням їх віднесення до феномена емпайерменту, бачимо істотні відмінності (табл. 4).

Таблиця 4

Порівняння середніх частот емоційних станів різних модальностей емпайерменту в масових подіях двох міст

	м. Київ	м. Донецьк
Емоційні стани передумови емпайерменту	7,14	2,93
Позитивна модальність емпайерменту	44,28	21,04
Негативна модальність емпайерменту	10,0	17,28

Емоційні стани, що характеризують передумову виникнення емпайерменту в масових політичних акціях, які відбувалися в Києві, виражені значно чіткіше. Це пов'язано також із контекстом протистояння, оскільки в Києві одночасно з акцією на майдані Незалежності відбувалися акції на підтримку іншого кандидата. Протест проти фальсифікацій виборів був спрямований саме на подолання існуючих характеристик владних стосунків. У той час як акції в Донецьку мали скоріше реактивний характер, демонструючи збурення проти результатів попередніх протестних акцій.

Більш яскравим є порівняння позитивних і негативних станів, які характеризують емпайермент двох майданів. Як бачимо, у Києві позитивні стани переважають негативні більше ніж у 4 рази. З огляду на те, що в Донецьку відмінність між ними досить незначна, можна вважати, що негативні й позитивні складові врівноважені. Позитивні переживання дають ресурсний потенціал особистості, сприяють наснаженню більшою мірою в ході київських акцій, що характеризує виникнення позитивної поточної ідентичності. Як показують результати аналізу інтерв'ю, проведених на майданах іншими дослідниками [14], це був досвід ідентифікації себе з народом, нацією, українством. Масштаб територіальної спільноти в цьому випадку збігається з межами країни, тому може розглядатись як чинник національного розвитку, чуттєвий досвід сенсу національної спільноти.

У донецьких подіях позитивний потенціал представлений майже вдвічі меншою частотою емоційних станів, поточна ідентичність стосувалася передусім регіонального рівня. Незважаючи на представленість емоційних станів негативної модаль-

ності, емпauerмент на регіональному рівні уповноваженості все ж виявлявся, хоч це і не так очевидно. Проте для інтеграційних процесів у територіальній спільноті такий досвід може бути навіть більш результативним, оскільки масштаб поточної ідентичності стосується локального рівня. Інтеграційні тенденції на локальному рівні, які започаткувалися в контексті протипази київським майданам, можуть стати досвідом протистояння загальнонаціональним тенденціям.

На основі проведеного дослідження емоційних станів як показників інтеграційних процесів у контексті різних територіальних спільнот зроблено такі висновки:

1) масова участь громадян є провідним чинником формування сенсу локальної спільноти і може бути показником інтеграційних процесів у ній;

2) характеристики модальності емоційних станів учасників та масштаби феномена емпauerменту є важливими для порівняльної оцінки масових акцій як окремих показників інтеграційних процесів;

3) розроблена методика експрес-оцінки емоційних станів на основі концепції емпauerменту може використовуватися для вивчення інтеграційних процесів у локальній спільноті.

Події Помаранчевої революції дали можливість усвідомити, що соціальний капітал може існувати в різних формах – не тільки в інституціалізованих соціальних мережах, а й у прямих діях, участі в значущих соціальних подіях з подальшим їх усвідомленням, осмисленням і переосмисленням, що нині відбувається на наших очах. Перспективи дальшого дослідження полягають як у належній концептуалізації та підвищенні рівня узагальнення окреслених феноменів і закономірностей, так і в розширенні емпіричних студій у сфері психології спільнот.

Література

1. *Nelson G., Prilleltensky I.* Community Psychology in pursuit of liberation and well-being. – New York: Palgrave Macmillan, 2005.
2. *Ryan W.* Blaming the victim. – New York: Random House, 1971.
3. *Stangor C.* Social group in action and interaction. – New York and Hove: Psychology Press, 2003.
4. *Campbell D.T.* Common fate similarity, and other indices of the status of aggregate persons as social entities // Behavioral Science. – 1958. – №3. – P. 14–25.

5. *Hamilton D.L., Sherman J.W.* Stereotype // Handbook of social cognition / Ed. By R.S. Wyer & T.K. Srull. – 1994. – Vol. 2. – P. 1–68.
6. *Lickel B., Hamilton D.L., Wierzchowska G., Lewis A., Sherman J.W., Uhles A.N.* Varieties of groups and the perception of group entitativity // Journal of Personality and Social Psychology. – 2000. – №78 (2). – P. 223–246.
7. *Weick K.E.* Making Sense of the organization. – London: Blackwell Publishing, 2000.
8. *Perkins D., Long A.* Neighborhood sense of community and social capital: A multi-level analysis // Psychological sense of community: research, application, and implication. – New York: Kluwer Academic – Plenum Publishers, 2002. – P. 291–318.
9. *Soros G.* The Alchemy of Finance. Reading the Mind of the Market. – London: John Wiley & Sons, Inc., 1994.
10. *Friere P.* Pedagogy of the oppressed. – New York: Seabury Press, 1970.
11. *Drury J., Reicher S.* Explaining Enduring Empowerment: A Comparative Study of Collective Action and Psychological Outcomes // European journal of social psychology. – 2005. – 35 (1). January-February. – P. 35–58.
12. *Найдюнова Л., Найдюнов М.* Феномен Майдану: динаміка емоційних станів учасників // Політичний портрет України: Часоп. фонду “Демократичні ініціативи”. – 2005. – №32. – С. 46–58.
13. *Изард К.* Эмоции человека. – М.: Изд-во МГУ, 1980.
14. *Найдюнов М. І.* Український Майдан. Рефлексія учасників, рефлексія дослідників, рефлексія із зовнішньої позиції // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування: Матеріали наук.-практ. конф. – К.: Фенікс, 2005. – С. 492–496.

© Найдюнова Л.А.

М.І. Найдюнов

ПОВНОТА ГРУПОВОГО СУБ'ЄКТА ЯК СКЛАДОВА РЕФЛЕКСИВНОГО УПРАВЛІННЯ

Пропонується концепція реалізації теорії групової рефлексії в практиці організації рефлексивного управління. Проаналізовано феномени складнокоординованості (баланс влади, поліцінність, боротьба статусів, невідповідність внесків, предметне різнобачення) і критерії (складність, протиріччя, невизначеність), які використовуються у функції параметрів аналізу дефіциту чи достатності групової рефлексії, що інтегруються в показниках повноти групового суб'єкта. Розкрито технологічні етапи впровадження груп-

рефлексивного підходу через формування системи рефлексивного управління при наданні консалтингових послуг з розвитку організації.

Ключові слова: організація, організаційні зміни, груповий суб'єкт, складнокоординованість, психологічна технологія, тренінг-практикум.

Предлагается концепция реализации теории групповой рефлексии в практике организации рефлексивного управления. Проанализированы феномены сложнокоординированности (баланс власти, полиценность, борьба статусов, несоответствие вкладов, предметное разновидение) и критерии (сложность, противоречивость, неопределенность), которые используются в функции параметров анализа дефицита или достаточности групповой рефлексии, интегрирующихся в показателях полноты группового субъекта. Раскрыты технологические этапы внедрения группорефлексивного подхода через формирование системы рефлексивного управления при оказании консалтинговых услуг по развитию организации.

Ключевые слова: организация, организационные изменения, групповой субъект, сложнокоординированность, психологическая технология, тренинг-практикум.

Group-reflexive theory in practice of reflexive management is proposed. Phenomena of complicated coordination are analyzed: power balancing, multi-values, statuses struggle, contributions discrepancy, different visions of content. Criteria of complicated coordination, such as complexity, contradiction, uncertainty, are used in function of parameters of group reflection deficit, which integrates in the indicator of the group subject completeness. Technological stages to improve group reflexive approach in consulting for organization development are described.

Key words: organization, organization change, group subject, complicated coordination, psychological technology, training-practice.

Проблема групового суб'єкта зумовлена особливостями сучасного етапу розвитку суспільства. При переході до розбудови його як громадянського суспільства виникає потреба розвитку суб'єктних якостей спільнот та організацій у всій їхній складності й повноті. Чим вищий рівень цілісності та зрілості індивідуальних суб'єктів, залучених до взаємодії в межах окремої суспільної структури, тим нагальніше постає питання їх

смислового взаємоузгодження. Лише за наявності високорозвинутої рефлексії суб'єктів взаємоузгодження може забезпечити координованість взаємодії. Феномен складнокоординованості виникає в умовах, коли рівень розвитку рефлексії недостатній, щоб всебічно осмислити всі протиріччя, невизначеність та різноспрямованість стратегій діяльності суб'єктів взаємодії. Рефлексивне управління забезпечує повноту групового суб'єкта через взаєморозуміння коаліцій, що створюються для локалізації групової суб'єктності, з'ясування протиріч та опанування невизначеності.

Діалектика взаємопереходів індивідуальної та групової суб'єктності є особливо актуальною для розуміння проблем управління в новому інформаційному (а не технократичному), демократичному (а не тоталітарному) суспільстві. Управління в нових суспільних умовах набуває особливих рис взаємодії та координації суб'єктів, об'єднаних контуром спільної суб'єктності. Саме тому для наукового аналізу реальності потрібно ввести в концептуальний апарат поняття високого ступеня інтегрованості, що уможливило б зниження рівня наукової редукції і дало б змогу вивчати реальність у всій її складності й повноті.

Поняття рефлексивного управління розглядається як адекватне груп-суб'єктному рівню взаємодії, коли жодна зі сторін не перетворюється на об'єкт, не позбувається суб'єктності, не “знесуб'єктнюється”. У разі таких вихідних ціннісних орієнтацій управлінської системи в демократичному суспільстві набуває актуальності проблема складнокоординованості.

Метою статті є характеристика феноменів складнокоординованості, що репрезентують неповноту групового суб'єкта, та обговорення шляхів формування системи рефлексивного управління (у варіанті технологічного забезпечення розвитку організації) як підходу, спрямованого на подолання складнокоординованості.

Ключовим моментом формування системи рефлексивного управління є повнота групового суб'єкта, яка забезпечується завдяки взаємодії, взаємопереходам та рефлексії групових суб'єктів – як усередині організації, так і ззовні. Запропонований концептуальний підхід апробовано багаторічною практи-

кою розвитку організацій засобами проектної рефлексивної технології при наданні психологічної консалтингової послуги¹, зокрема у форматі рефлексивних тренінгів-практикумів. У роботі наведено результати аналізу феноменів складнокоординованості в межах їх констатуючого вивчення в організаціях (до надання послуг, що базуються на концепції групової рефлексії), а також розкриваються основні технологічні етапи впровадження груп-рефлексивного підходу шляхом формування системи рефлексивного управління при наданні консалтингових послуг з розвитку організацій, обґрунтовується необхідність стабільності суб'єктності групи як прояву суб'єктності загалом.

Як зробити групову реальність суб'єктності стабільною, як її відтворити – це позиція, під кутом зору якої аналізується практика організаційного консультування та розвитку. Яким чином групову суб'єктність можна відтворити в певних межах як феномен, а не тільки проаналізувати у вигляді теоретично фіксованої реальності – прагматичний бік проведеної роботи.

Спираючись на результати вивчення координаційних процесів різними авторами та на певну емпіричну базу наших досліджень, слід провести насамперед феноменологічний аналіз складнокоординованості. У соціальній психології ця проблема досліджується як прикладна в межах завдання з підвищення ефективності організації залежно від ефективності процесів координації. Аналіз досліджень американських та європейських науковців (A. Sorge, M. Warner, 2001; K. B. Clark, S. C. Wheelwright, 1992; A. Hatchuel, B. Weil, 1995; J. C. Moisdon, B. Weil, 1994; J. P. Possard, H. Tanguy, 1993 – див. [1]) засвідчує тенденцію збагачення управлінського змісту поняття “координація”, що зумовлює потребу врахування як когнітивного (спільні знання), так і соціального (горизонтальна взаємодія експертів) аспектів, а також підкреслює ускладнення самих координаційних процесів.

¹ Практика реалізації проектів стосується частини діяльності Інституту рефлексивних досліджень і спеціалізацій, на базі якого проведено емпіричні дослідження з формування системи рефлексивного управління в організації.

У соціально-психологічних моделях координації можна віднайти широкі зв'язки з теоріями системного і соціального контролю. Відомо, що контроль є однією з рефлексивних функцій. Координація розглядається як форма відкритого управлінського контролю з класичним варіантом контексту координаційних процесів: при визначеності мети настає період звітів та оцінок, які свідчать про досягнення й недоліки і дають змогу здійснити необхідну корекцію (теорія системного контролю бізнесу R. Whitley [2]). За теорією соціального контролю Т. Шибутані [3], процеси координації є більш усвідомленими процесами, бо узгодження будь-яких схем потребує обговорення базових цінностей і соціальних норм, а для цього потрібні принаймні ненасильницька поведінка і спільна мова.

У межах американської соціальної психології ефективність організації пов'язується з рівнем автономії, а координація – з полюсом співзалежності в організації, що традиційно приводить до парадигми аналізу складнокоординованості в аспекті силової боротьби як модусу розв'язання конфліктів і розвитку організації [4]. Ринкові механізми координації, що є агрегацією індивідуальних уподобань, розглядаються як несвідомі процеси, зокрема французькими дослідниками, починаючи від С. Gide, який 1911 р. видав книгу “Курс економічної політики”. Так, з погляду динамічної теорії гри О. Е. Williamson [5], кожен актор (діяч, суб'єкт) залежить від якихось зовнішніх подій і невизначеності, від іншого суб'єкта, з яким має координувати свої дії.

Координація частіше досліджується в контексті кооперації – такої взаємодії, у межах якої інтереси сторін взаємно узгоджуються (на відміну від конкуренції). А втім, конкурентні економічні відносини теж вимагають координації, навіть якщо процес координації редукується до правил поваги і лояльності (зафіксованої в законах). Механізми координації тут трактуються як механізми адаптації до динамічних контекстів невизначеності і мають вивчатися відповідно до дослідження процесів проектування і сутності конкурентного середовища. Поняття рефлексивного управління започатковане В. Лефевром [6] і широко використовується в сучасних дослідженнях. У російській психології рефлексивні аспекти боротьби для військових потреб розробляв свого часу М. Д. Іонов, проте для управлінської рефлексії складнокоординованих організацій ці результати недоста-

тно узагальнені та інтегровані. У специфічному аспекті – складнокоординованість як несамостійність підсистем організаційно-економічної системи – розглядав означену проблему В.Г. Поляков [7]. І, попри специфічний контекст досліджень перехідного стану економіки та певну ідеолого-економічну несвободу автора, вважаємо, що причину складнокоординованості (слабкість системної рефлексії організаційно-економічної системи) він вказав правильно. Аналіз умов, які б забезпечували прогнози рефлексивного управління в соціально-економічних подіях за допомогою математичного апарату, розробляє Т.А. Таран.

У вітчизняній соціальній психології передумови вивчення проблеми складнокоординованості створено завдяки дослідженню становлення і функціонування механізму регуляції організації як цілісності: вивчено процес інформаційного ділового обміну як механізм подолання суперечностей і протиріч (В. П. Казміренко [9]), синергетичний аспект соціальної психіки (О. О. Донченко [10]), функціонування колективного суб'єкта управління (С. В. Третьяченко [11]), культури управління (Л. Е. Орбан-Лембрик [12]) тощо.

В умовах складнокоординованості управління як функція, спеціальний вид діяльності в організації для успішного свого здійснення має набувати особливої якості, що дає підстави для введення поняття рефлексивного управління. Розвиток й актуалізація рефлексії як методу оптимізації спільної творчості є одним із засобів подолання негативних наслідків складнокоординованості в організаціях. Існуючі погляди на означену проблему обґрунтовуються в методологічних розробках російських і вітчизняних науковців (Г. П. Щедровицький, Н. Г. Алексєєв, Е. Г. Юдін, О. І. Генісаретський, О. С. Анісімов, В. А. Лефєвр, І. І. Іонов, С. І. Ладенко, І. Н. Семенов, С. Ю. Степанов, В. П. Казміренко, Ю. М. Швалб та ін.).

Складнокоординованість як особливе явище виникає на певному етапі розвитку будь-якої організації виявляється в складності, протиріччях і невизначеності. Означені чинники залежать від повноти репрезентації та рефлексії їх суб'єктами, що складають дану організацію. При цьому люди відчують складність не тільки в предметному, матеріально-ресурсному сенсі, а й у смисловому: коли вони відбивають ситуацію важкості та складності і щодо предмета діяльності, і щодо смислів (власних

та інших суб'єктів). У категоріях організаційної психології складнокоординованість – це стан організації, коли занепадає її дух, коли починає розвиватися культура організації, втрачається єдність суб'єктності.

Феноменні прояви складнокоординованості в організації (рис. 1) похідні від таких чинників, як протиріччя, складність та невизначеність, а також слабкість рефлексивного ресурсу, через що стає немислимим бачення. До феноменів складнокоординованості організації слід віднести баланс влади, боротьбу статусів, поліцінність, різнопредметність.

Баланс влади (або балансування владою) проявляється в попередній концентрації ресурсів під особистісним і груповим (а не загальносистемним) управлінським контролем. Подальше регулювання цих ресурсів залежить від збігу цілей окремих суб'єктів із цілями організації, інтриг у ході боротьби за владу, поділу організації на “табори”, що знижує ефективність управління загалом і спричинює зростання невизначеності. Балансування владою не тотожне боротьбі за владу. Балансування виникає тоді, коли суб'єкт, що формально займає владну позицію, має недостатньо ресурсів для подолання владних устремлень інших суб'єктів; частина людей в організації підвладна офіційній владі, а інша частина не визнає цю владу, орієнтується на опозиційну референтну групу, опозиційну до даного суб'єкта. Складається ситуація, коли в організації існує начебто кілька владних управлінських систем, що не узгоджуються між собою. Жодна з них не є настільки потужною, щоб нівелювати негативний вплив інших, й усі вони балансують в очікуванні факторів, які б могли змінити баланс. Негативний бік феномена балансування владою полягає в тому, що, поєднуючись із поліцінністю або різнопредметністю, він призводить до неконтрольованої втрати ресурсів організації, а це знижує ефективність і може навіть призвести до кризи. Цей феномен виникає не тільки внаслідок втрати темпів розвитку організації, а й через об'єктивні причини, пов'язані, наприклад, із злиттям компаній. Тоді наявність кількох центрів управління є наслідком поперечної автономії цих організацій.

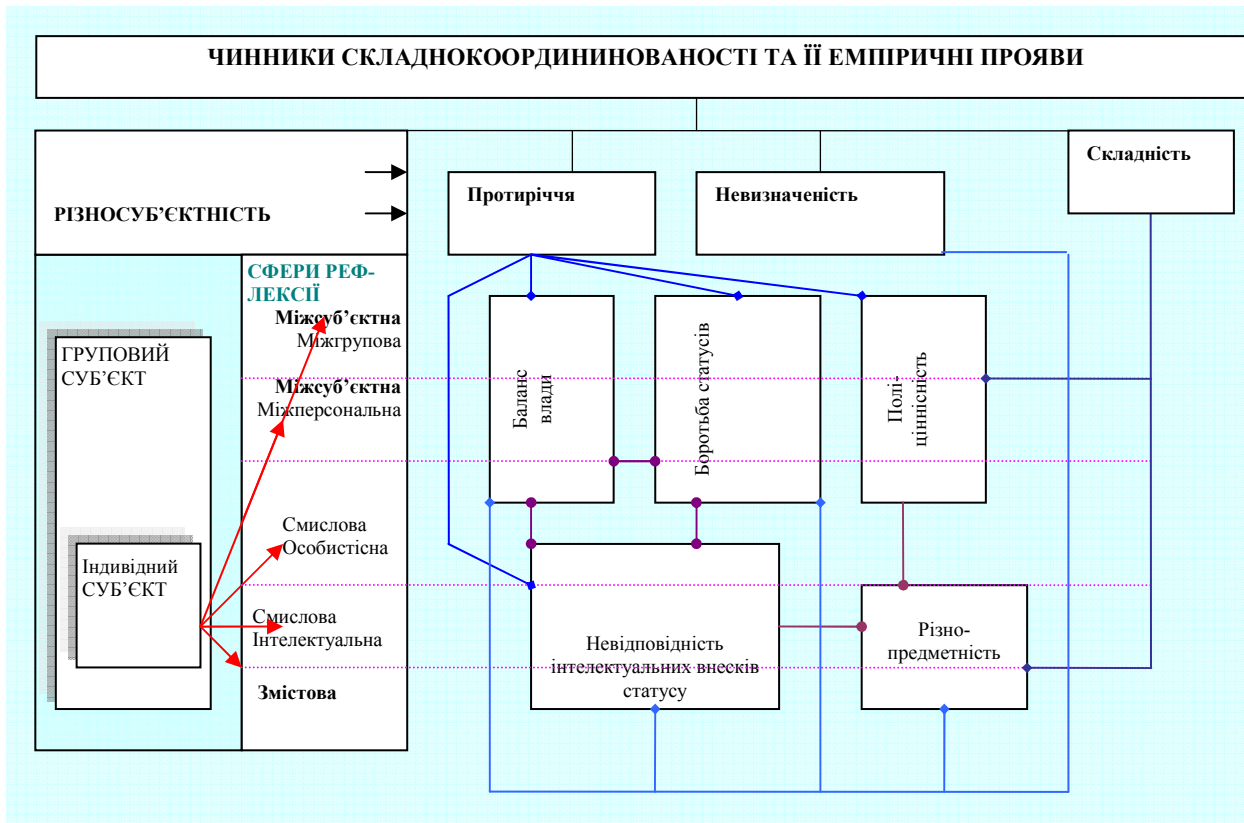

Рис. 1. Чинники та феномени складнокоординованості

Невідповідність інтелектуальних внесків статусам є одним із проявів складнокоординованості, який набуває негативного забарвлення на стику різних цінностей і значущості оцінки в організаціях при зміні культури від технократичної, авторитарно-ієрархічної до демократичної. Звичайно, інколи оцінювання статусів за ефективністю внесків їх носіїв (точніше, суб'єктивним відображенням цих внесків) є проблемою браку каналів інформування та адекватного їх наповнення. Саме спрощеність або й узагалі відсутність традицій відбиття в процедурах операціоналізованого розгортання завдань і звітів щодо них як публічної дії породжує автономні системи оцінювання внесків. Сприяє породженню атмосфери підозри також невідповідність інтелектуальних внесків статусам. Але зводити проблему до так званого внутрішнього піару є спрощенням, що будується на передумові відповідності статусу внескам, які насправді можуть бути невідповідними.

Боротьба статусів загострюється, як правило, на етапі перебудови, коли відбуваються зміни, не забезпечені своєчасним усвідомленням нових правил життя, зокрема співвіднесенням змінюваних статусів.

Поліціннісність – феномен, який відбиває етап трансформації цінностей як на суспільному, так і на особистісному рівнях. Різні й неузгоджені цінності стають основою для неспіввіднесених оцінок та зворотних зв'язків. Складаються ситуації, коли нескоординовані критерії оцінок, похідні від різних цінностей, закладають нові протиріччя та конфліктні протистояння.

Різнопредметність – прояв різних картин світу в організації, яка в управлінському кодї звичайного дискурсу не розрізняє певні сторони явищ чи якостей як щось суттєво відмінне. Наприклад, люди використовують ті ж самі знаки, але, виконуючи різні види діяльності, наповнюють для себе ці знаки різними смислами. Відсутність спільного бачення проявляється інколи як “спілкування нібито різними мовами”, а інколи навіть не усвідомлюється як проблема.

Описані феномени складнокоординованості емпірично зафіксовано в організаціях, які звертаються по допомогу до

установ, що надають консалтингові послуги. Відображення проблем як феноменів складнокоординованості реєструється в дискурсі суб'єктів, який регулюється рефлексією різних типів (див. рис. 1). У структурі групової рефлексії виділяють дві сфери – міжсуб'єктну (міжгрупову та міжперсональну) і смислову (особистісну та інтелектуальну). Структуру групової рефлексії розроблено на основі циклу виконаних у лабораторних умовах експериментальних робіт з вивчення процесів спільної творчості та дискурсивного мислення [13]. Ці ж сфери виділяються в дискурсі при розв'язанні виробничих завдань, спрямованих на подолання означених проблем складнокоординованості. Більше того, саме дефіцит розвитку того чи іншого типу рефлексії стає складовою формування того чи іншого феномена складнокоординованості (за наявності означених вище чинників).

У констатуючому варіанті (природному, або стихійному, не технологічно організованому, коли організація долає проблеми без сторонньої допомоги) активізація та мобілізація рефлексивних ресурсів відбувається завдяки внескам окремих індивідуальних суб'єктів. Повнота опанування складнокоординованості досягається шляхом ініціювання індивідуальними суб'єктами створення і поширення коаліційних утворень в організації, узгодженість між якими з часом дає змогу розвинути груп-рефлексивні ресурси всієї організації як єдиного групового суб'єкта у всій його повноті. Розвиток організації може відбуватися також у спеціально організованій формі рефлексивної послуги, яка надається, наприклад, у межах проектів рефлексивного управління для подолання проблеми складнокоординованості.

Подальший наш аналіз спрямовано на розкриття технологічних закономірностей формування системи рефлексивного управління в організації.

Рефлексивне управління – це особливий процес самоперебудови організації, який здійснюється в спеціально створеному з допомогою фахівців рефлексивному середовищі. Особливість рефлексивного управління полягає в тому, що

рефлексивний ресурс організації в ході послуги спрямовується на розв'язання проблем, які утруднюють досягнення бажаної ефективності організаційного середовища. Водночас у процесі усвідомлення проблем, їх переосмислення, розв'язання конкретних завдань перебудови організації створюються нові засади організаційної культури. Це відбувається завдяки внесенню схем та елементів нового рефлексивного дискурсу, тренуванню рефлексивних здібностей, керованому створенню та взаємоузгодженню коаліцій, що сприяє розвитку організації як єдиного групового суб'єкта.

Виокремлення технологічних етапів подолання складнокоординованості в організації спирається на узагальнення результатів реалізації низки проектів, здійснених на замовлення різних підприємств України, зокрема на етапі їх реорганізації при зміні форми власності або власника. Загалом проектна природа технології дає можливість використовувати її для забезпечення розвитку організації в різні періоди її існування.

Розгляньмо основні технологічні етапи надання психологічної послуги організації через формування системи рефлексивного управління (рис. 2).

Етап, який позначено нульовим пунктом, фактично є допроектним, хоча звичайно його межі з наступним підготовчим етапом досить умовні. Основне завдання на даному етапі – визначити за непрямими показниками стан організації та спрогнозувати існування в її середовищі проблем складнокоординованості.

Саме дискурс, який функціонує в організації, а потім втілюється, власне, в дискурсі, підготовленому для зовнішнього спілкування, має ознаки (індикатори) необхідності і можливості надання рефлексивної послуги. Безадресність, незорієнтованість, нестабільність рішень – ознаки, за якими майбутні виконавці послуги попередньо діагностують організаційну ситуацію (з інформації ЗМІ, діалогу з представниками). Ініціатива споживача, який формулює запит на послугу, доповнюється ініціативою виробника послуги в пропонуванні, якщо вони доходять висновку про потрібність послуги і доцільність власної ініціативи щодо її пропонування.

Рис. 2. Етапи реалізації груп-рефлексивної проектної технології

Організація-споживач усвідомлює наявність того, що іноді описується терміном “криза”, вказує на відчуття складно-координованості, розуміє неможливість подолати цю складність і некоординованість своїми власними засобами, своїми когнітивними схемами, своїми стратегемами і своїми елементами культури. З цього починається орієнтовний пошук організацією шляхів подолання проблеми “іззовні” через пошук аналогів розв’язання таких проблем в інших організаціях або через формулювання запиту на послугу (це перший, нульовий, етап усвідомлення наявного способу управління як такого, що вже не недостатньо виконує свої функції). Завданням виконавця рефлексивної послуги в цьому випадку є забезпечення нової якості управління даною організацією, створення умов для ефективного пошуку нових способів, завдяки яким можна досягти гармонійного вирішення проблем.

Науковим завданням у цьому контексті є вивчення механізмів формування нової системи управління, спрямованої на подолання проблем власної невідповідності новим умовам існування, новій меті або майбутнім вимогам. Методом моніторингу проблемних станів організації є аналіз дискурсу, який розгортається представниками цієї організації на різних рівнях. Моніторинг дискурсу, якщо є відповідні індикатори, – адекватний метод, причому як аналізу, так і дальшого розвитку шляхом відтворення та модифікації мовних ресурсів.

Аналіз багаторічної практики надання послуг організаціям дає змогу виділити певні ознаки, які можуть допомогти агентам психологічних послуг ідентифікувати проблемні періоди життя організації. Надалі агенти можуть діяти у двох напрямках: 1) очікувати запиту від організації (аналог реклами “на себе”); 2) активно пропонувати послугу (аналог особистого продажу). З огляду на те, що в зовнішньому середовищі відбиваються проблеми організації, ідентифікувати проблеми можна, змінивши позиції в інформаційному просторі, відносини з партнерами та зовнішнім ринком праці, чутки тощо. Основним методом дослідження залишається активний вплив у поєднанні з аналізом зворотного зв’язку та чутливістю до запропонованих елементів дискурсу (засвоєння, використання або несприйняття, відмежування, відмова).

Далі відбувається перехід до наступного блоку – власне замовлення, що має принципово діалогічну природу, адже замовлення не просто уточнюється чи дизайнується відповідно до діагностованих умов клієнта. Відбувається не просто ознайомлення з уже існуючою пропозицією, а засвоєння принципів і методів створення події, відтак замовник і виконавець спільно моделюють цю майбутню подію як особливий проект, наповнюючи її змістом відповідно до завдань, умов, протиріч, цінностей та особливостей суб'єктів організації.

Перший етап перетворення того способу управління, що вже не задовольняє організацію, на управління рефлексивне – етап переговорів про отримання послуги рефлексивного управління (рис. 2, блоки 1–3). Здійснене у форматі переговорів про послугу, психологічне дослідження організації виконується згідно з професійними психологічними стандартами і спирається на чітку програму спостереження, структуру інтерв'ювання, рефлексивний аналіз дискурсу. Науковий зміст груп-рефлексивного підходу визначається застосуванням відповідних показників: з'ясовуються типи стратегій [14; 15], типи продуктивності [16; 17], діапазон складності відчуження як рівень складності завдання, показники самообілізації рефлексії [18]. Особлива увага приділяється діагностиці конструктивного типу інтелектуальної рефлексії [13; 18], який забезпечує змістове моделювання, коректне оперування умовністю та опрацювання гіпотез, принцип переключення уваги спостерігача згідно з очікуваним етапом емпіричних проявів.

Переговори – це початок впливу на систему управління в організації. Сенс цього етапу визначається особливим критерієм започаткування процесу перетворення – тільки згода колективного суб'єкта управління з певними умовами виконавця робить можливим розгортання подальшої системи подій. Їх змістом є поетапне відчуження від організації старих схем управління і поступове впровадження інших, нових, способів управління. Це відбувається насамперед у репрезентації суб'єктів організації внаслідок здійснення рефлексивних процедур. Засвоєння нових способів управління всією організацією триває надалі в ході події, яка моделювалася на етапі переговорів. Обов'язковою складовою цього процесу є обговорення можливості зняття з керівної ланки управління її управлінської функції і тимчасова

відмова від неї аж до нормативного оформлення передачі функції управління зовнішній організації (мається на увазі організація, команда психологів якої на той час буде виконувати функцію рефлексивного управління).

Закладена на першому етапі функція передачі управління (рис. 2, блоки 4–7) триває на другому етапі й охоплює такі підрозділи: 1) підготовка нового способу управління (тобто з першими особами, керівним складом організації обговорюється можливість передачі управління зовнішній організації); 2) нормативне оформлення ситуації (контракти, накази, розпорядження), що дає змогу констатувати факт передачі управління на певний період зовнішній організації; 3) створення системи коаліцій між різними суб'єктами цієї організації (зовнішня організація розвитку укладає з кожним учасником організації психологічні конвенції про замовлення на розвиток); 4) розподіл певних управлінських функцій серед тренерів зовнішньої групи розвитку – остаточний етап передачі управління, суть якого полягає в тому, що кожен тренер, знаючи про те, який рівень дефіциту рефлексивного управління було зафіксовано на попередніх етапах, визначає свої можливості щодо надання рефлексивної послуги певній підгрупі цієї організації. Психологічний сенс діагностування полягає у визначенні особливостей та рівня прийняття рішень суб'єктами організації в ситуації узгодження. Основні осі оцінки управлінських стереотипів задаються співвіднесенням процесів розуміння та узгодження інтересів кожним з учасників [19]. Звичайно, рівень складності використовуваних текстів (проекту, угод) має сприяти виникненню ефектів складності розуміння, завдяки чому кожен учасник розкриває власні уподобання та стратегії подолання складності. У дискурсі, який розгортається для супроводу процесів взаєморозуміння та взаємоузгодження, спостерігаються прояви переживання конфліктності, коли бракує ресурсів суб'єкта для подолання складності. Сам факт виникнення конфліктності та форми її опанування є важливою інформацією для прогнозування сценарію майбутньої події, адже сам по собі сценарій полягає у співвіднесенні можливих форм конфліктності та дій тренерів у межах узгоджених процедур і самовизначень.

Наступний етап – період актуального рефлексивного управління (рис. 2, блок 8). Його основний задум такий: група

психологів, взявши на себе відповідальність за всю рефлексивну подію, поступово не тільки перебирає функцію управління від організації, а й сама відмовляється від традиційної (лінійної) форми управління, бо здійснює його як координаційне. Передумовою здійснення цього етапу є укладання (підписання) на попередньому етапі психологічних угод, у яких узгоджено цінності, бажання, замовлення стосовно розвитку кожного члена організації. Створивши ситуацію пріоритету правил над персональною чи формальною владою, організація має можливість повністю розпорошити центри суб'єктності, які були притаманні їй у період лінійного управління. На цьому етапі спостерігається велике когнітивне навантаження на суб'єктів, які занурені в рефлексивну подію. Відтак організація вирішує проблему свого розвитку, яка виявляється насамперед у персональних формулюваннях проблеми організації.

Наступний крок усвідомлення проблемності – коаліційне формулювання проблем організації, структурування їх бачення окремими підгрупами учасників. Оскільки проблеми сформульовано, надалі вони стають предметом розгляду для всіх учасників, розробки всією організацією рішень цих проблем. Саме в цей час кожний учасник переживає сильне інтелектуальне навантаження, таке, що навіть керівники забувають про свій статус (адже просто декларації паритетності було недостатньо для її забезпечення, потрібне предметне фокусування), і саме завдяки цьому вдається створити ситуацію розпорошення центрів суб'єктності. Згідно з потребою мобілізації індивідуального внеску в розв'язання спільної проблеми формуються нові центри суб'єктності, завдяки творчості яких виникає новий продукт – нове бачення ситуації, модель подолання проблеми та(або) спосіб і засоби вирішення завдань. Психологічним змістом події є тренування зміни суб'єктності, координації коаліцій, що відбуваються в процедурах забезпечення розвитку рефлексивного потенціалу учасників. Здійснення рефлексії в організованих процедурах, спрямованих на подолання проблемності, переосмислення події та її окремих етапів переростає в саморозвиток організації. Розвиток групової рефлексії у створених коаліціях, переходи між коаліціями, рефлексія змін суб'єктності, що при цьому відбуваються, сприяють формуванню повноти групового суб'єкта організації.

Завершальний етап – повернення функцій управління його оновленим суб'єктам. Коли аудиторія ідентифікує знахідки та персоніфікує рішення з певними особами (зі складу керівництва чи поза ним) – це відбувається як укріплення статусу певних персон, здатних до інтелектуального внесоку в організацію. Остаточним етапом (рис. 2, блоки 9–10) є підписання індивідуальних актів виконаних робіт з кожним учасником події рефлексивного управління, де засвідчується, чи відчув кожен учасник впливу спільної події на себе. Це стає основою формування образу майбутнього самоздійснення організації як нововідтвореного (оновленого) суб'єкта. Психологічний зміст цих етапів полягає в здійсненні перспективної рефлексії, самовизначення та самообілізації в найбільш потужному обсязі. Жодне тестування, в якому використовуються умовні ситуації, не дає такого рівня залучення особистості до рефлексивного процесу як форма підведення підсумків у вигляді акту приймання робіт з організації рефлексії іншим суб'єктом – таких, що можуть бути використані (і як саме) після закінчення події. Узагальнення описаних вище етапів представлено на рис. 3.

Підбиваючи підсумок проведеного структурного опису етапів формування системи рефлексивного управління в організації під час надання психологічних послуг, вважаємо за потрібне наголосити на розумінні складнокоординованості як неможливості засвідчити в організаційній структурі існування деякої кількості контрольованих коаліційних суб'єктів. Сам факт їх наявності і невідбиття їх в управлінській структурі та свідомості колективного суб'єкта управління і призводить до ускладнень у функціонуванні організації. Подолання цієї проблеми досягається шляхом формування такої складової рефлексивного управління, як повнота групового суб'єкта, що полягає в інтеграції (взаєморозумінні та взаємоузгодженні) коаліцій.

У межах технології надання психологічних послуг найбільш стабільним груповим суб'єктом, який забезпечує відтворення повноти групового суб'єкта організації, є груповий суб'єкт команди тренерів, що занурений у досвід і виконує не лише рефлексивну функцію, не тільки організує стандартизовані процедури, а й реалізує схеми індивідуальних домовленостей з кожним учасником, а також схеми домовленостей щодо дій один з одним.

Формування системи рефлексивного управління

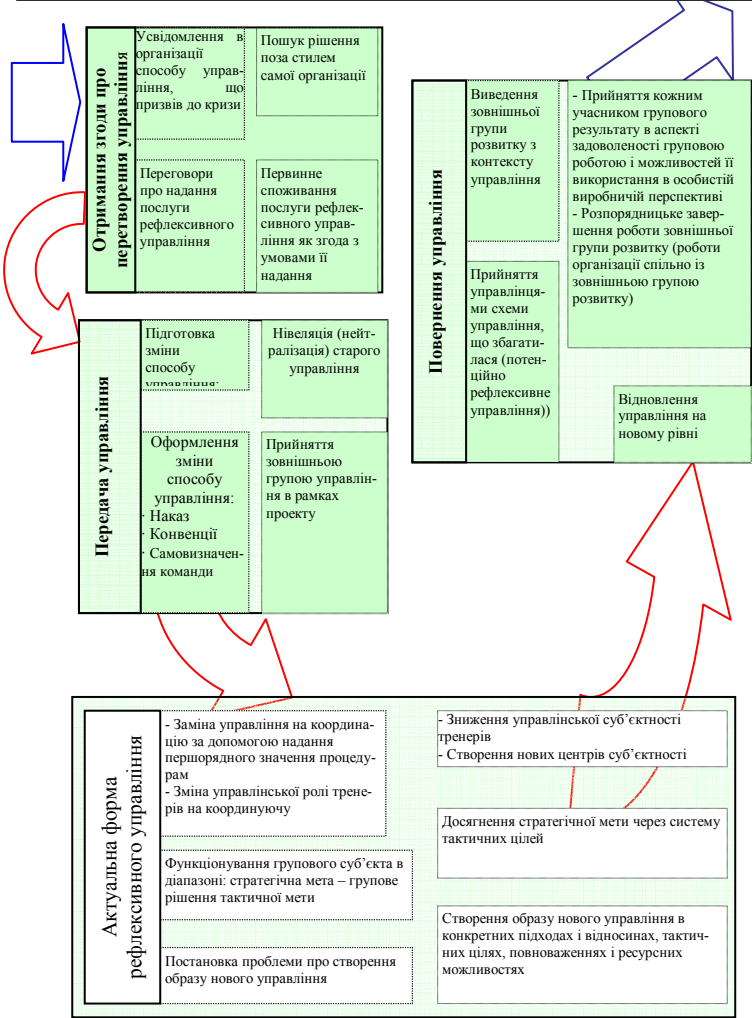

Рис. 3. Формування системи рефлексивного управління

Перетини різних групових суб'єктів через взаємні домовленості забезпечують повноту групового суб'єкта (інтегровано-го), що складається з групових суб'єктів (коаліційних). Традиції і технологія групової рефлексії як стандартизованої процедури несуть у собі певну якість стабільності і відтворюваності. Груповий суб'єкт тренерів виконує також функцію тренування. Виходячи з того, що організації певною мірою бракує рефлексивності, на певних етапах існування групового суб'єкта виникає потреба в тренуванні рефлексивних здібностей. Схема передачі стабільності від групи тренерів до організації і відтворення її в потрібному обсязі при тренуванні рефлексивних здібностей забезпечується механізмом представництва при проникненні коаліційних суб'єктів. Так, груповий суб'єкт тренерів має коаліційні угоди з керівництвом і з кожним учасником, причому вони (угоди) певною мірою персоніфіковані, тобто один тренер має певну кількість домовленостей з певною кількістю учасників події. Виконуючи ці зобов'язання, кожний тренер представляє їх у групі тренерів.

Тренувальна функція забезпечується завдяки постійним змінам типів суб'єктів під час тренінгу протягом 2–5 днів (залежно від складності проблеми, що розглядається). Кожен учасник протягом тренінгу кілька разів здійснює перехід від роботи в одній групі до інших форм групової роботи і навпаки. При цьому в міжгруповій комунікації в різних періодах роботи він виступає представником різних групових суб'єктів. Тренувальний ефект від зміни групової суб'єктності за рахунок організації спільного мислетворчого процесу сприяє формуванню повноти групового суб'єкта в організації. Адже в реальній управлінській структурі існуючі коаліції іноді не тільки не стикаються, а й не поінформовані про існування одна одної. Протягом періоду рефлексивного управління учасники набувають певного досвіду: багатократна ідентифікація та відчуження себе в певних конфігураціях коаліційності створюють край потрібну навичку стабільності утворення – нової якості групового суб'єкта. Індикатором набуття досвіду інтеграції коаліційності, яка сприяє подоланню складнокоординованості в організації, стають зміни в характері дискурсу учасників, які фіксуються при аналізі

відеопротоколів події. Для фіксації цих змін використовується також методика колективного портрету організації в події (аналог 20 речень з дослідження Я-образу, що проводиться на рефлексивній фазі завершення події). Співвідношення коаліційних ідентифікацій двох типів – організаційних і технологічних (як коаліцій, створених у події) – з ідентифікаціями щодо повноти групового суб'єкта є інструментальним показником подолання складнокоординованості. При цьому її окремі феномени (баланс влади, поліцінність, боротьба статусів, невідповідність внесків та предметне різнобачення) і критерії (складність, протиріччя, невизначеність) використовуються як параметри аналізу дефіциту чи достатності групової рефлексії, що інтегруються в показниках повноти групового суб'єкта.

Висновки. Таким чином, аналіз практики проходження організацією певного етапу розвитку від кризового стану до усвідомлення себе як самоцінності у створенні бачення рішень підтверджує доцільність використання концепції повноти групового суб'єкта. У ході надання організації психологічних послуг з подолання складнокоординованості створення повноти групового суб'єкта є ключовою складовою формування системи рефлексивного управління. Перспектива дальшого дослідження – співвіднесення технологічних аспектів надання послуг з різними форматами саморозвитку організацій, а також застосування груп-рефлексивного підходу до більш широкого контексту соціальних спільнот.

Література

1. The IEBM handbook of organizational behaviour / Ed. By A. Sorge & M. Warner. – US: Thomson Learning, 2001. – 752 p.
2. Whitley R. Societies, Firms and Markets: the Social Structuring of Business Systems // European Business Systems: Firms and Markets in their National Context. – London: Sage, 1992. – P. 5–45.
3. Шибутани Т. Социальная психология / Пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 544 с.
4. Мастенбрук У. Управление конфликтными ситуациями и развитие организации: Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 256 с.

5. *Williamson O.E.* Transaction-cost economics: the governance of contractual relations // *Journal of Law and Economics.* – 1979. – № 22. – P. 233–261.
6. *Лефевр В.А.* Конфликтующие структуры. – 3-е изд. – М.: Ин-т психологии РАН, 2000. – 136 с.
7. *Поляков В.Г.* Рефлексивное управление // Рефлексивные процессы и творчество / Тез. докл. и сообщ. к Всесоюзн. конф. 3–5 апр. 1990 г. – Новосибирск: ИИФФ СО АН СССР, 1990. – Ч. 1. – С. 151–153.
8. *Таран Т.А., Шемаєю В.Н.* Анализ условий рефлексивного управления в конфликтных ситуациях // Конфліктологічна експертиза: теорія і методика / Ін-т педагогіки та психології професійної освіти АПН України, Т-во конфліктологів України. – К., 2005. – Вип. 4: Актуальні проблеми конфліктологічної експертизи. – С. 104–110.
9. *Казмиренко В.П.* Социальная психология организаций: Монография. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
10. *Донченко Е.А.* Социетальная психика. – К.: Наук. думка, 1994. – 208 с.
11. *Третьяченко В.В.* Коллективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка. – К.: Стилос, 1997. – 585 с.
12. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Психология управления: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 568 с.
13. *Найденов М.И.* Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду: Дис... канд. психол. наук: 23.01.1990. – К., 1989. – 239 с.
14. *Найденов М.И.* Типология стратегий кооперации при совместном творчестве // Творчество и педагогика: Материалы всесоюз. науч.-практ. конф. Секция IV: Психолого-педагогические аспекты развития творчества и рефлексии. – М., 1988. – С. 198–202.
15. *Найденов М.И., Найденова Л.А.* Стратегии организации рефлексивной развивающей среды // Проблемы розвитку та вдосконалення психологічної служби системи освіти: Тези конф. – Донецьк, 1994. – С. 14–16.
16. Рефлексия в организации мышления при совместном решении задач / И.Н.Семенов, С.Ю.Степанов, М.И.Найденов, Л.А.Найденова // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии. – М.: Педагогика, 1989. – Вып. 1. – С. 4–9.
17. *Степанов С.Ю., Семенов И.Н.* Психология рефлексии // Вопр. психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–49.
18. *Найденова Л. А.* Роль рефлексивного потенциала группы в активизации творческих способностей учащихся: Дис... канд. психол. наук: 21.09.1993. – К., 1993. – 192 с.

19. *Naydonov M.* An informed consent as a conventional and diagnostic procedure of conclusion an agreement // 28th International Congress of Psychology. August 8–13, 2004, Beijing, China. – <http://my.elvisti.com/naid/uk/1str/public.htm>.

© **Найдьонов М.І.**

О.В. Музыка

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА КУЛЬТУРЫ ОРГАНИЗАЦИИ

Розглядається культура організації як інтегрований механізм впливу на особистість у груповій структурі, що має притаманні системі властивості і якості. Запропонована з позицій діяльнісного підходу структурно-функціональна модель параметрів культури організації як соціально-психологічного феномена спрямована на вирішення дискусійного питання про зміст, функції й методологію виміру культури організації.

Ключові слова: культура організації, організаційна культура, корпоративна культура, система, функції, структура, діяльність.

Рассматривается культура организации как интегрированный механизм влияния на личность в групповой структуре, обладающий присущими системе свойствами и качествами. Предложенная с позиций деятельностного подхода структурно-функциональная модель параметров культуры организации как социально-психологического феномена направлена на разрешение дискуссионного вопроса о содержании, функции и методологии измерения культуры организации.

Ключевые слова: культура организации, организационная культура, корпоративная культура, система, функции, структура, деятельность.

The article is devoted to the analysis of organization culture which is regarded as an integrated mechanism of impact on a personality in the group structure owning the properties and features existing in the system. Being considered in the activity approach as a sociopsychological phenomenon, the given structural and func-

tional model of organization culture parameters serves as a solution of a questionable problem concerning the content, the functions and the methodology of organization culture measurements.

Key words: organization culture, organizational culture, corporate culture, system, functions, structure, activity.

Проблема. Развивающаяся в последнее время гуманистическая парадигма исходит из представления о социальной организации как культурном феномене. Согласно данной парадигме, культура организации рассматривается как принцип, детерминирующий процесс создания реальности, направляя видение и понимание людьми событий, действий, ситуаций, обозначая смысл и значение организационного поведения. При изучении культуры организации как социально-психологического феномена у исследователей и практиков неизбежно возникает потребность в “объединяющей” теоретической схеме, интегрирующей основные подходы, каждый из которых основан на собственном критерии формирования набора характеризующих ее параметров.

Цель статьи: рассмотреть с позиции методологии системного анализа основные структурные элементы культуры организации как социально-психологического феномена, дать характеристику ее функциям.

Изучение культуры организации – это междисциплинарное направление исследований, которое находится на стыке нескольких областей знания, таких как психология, социология, культурология, менеджмент. Именно многокомпонентность концепции культуры организации, ее интегративная сущность создают при ее рассмотрении определенные сложности познавательного плана. С другой стороны, дают возможность использовать данный феномен для повышения эффективности управления организацией.

В указанном исследовательском пространстве мы условно выделяем три уровня культурной реальности:

- национальная деловая культура, или культура предпринимательства как среда многообразных ценностей, в которой

могут функционировать различные социальные группы и организации;

- часть деловой культуры, которая идентифицируется членами социальной организации как “своя” и значимая для данного этапа жизнедеятельности организации;

- совокупность тех значимых для социальной группы ценностей, норм, мотиваций, смыслов и образов, которые специфическим образом представлены во внутренней среде организации и в ее коллективном бессознательном.

Приняв эту схему различий, можно увидеть, что коллизия культурной идентификации протекает на первых двух уровнях, а феномен “культура организации” относится к двум последним. В нашем исследовании мы будем оперировать термином “культура организации” как наиболее общим по отношению к терминам “организационная культура” и “корпоративная культура”, обозначающим определенные уровни развития культуры организации и аккумулирующим уникальные смыслы организации.

Теоретический анализ концепций культуры организации [1] позволяет предположить, что источниками ее формирования выступают:

- **организация** как субъект социальной деятельности, имеющий характер открытой системы;

- цели, способы, формы и структура совместной **деятельности**, которые объективно воплощают набор условий взаимодействия и отношений в социальной системе-организации;

- система личных потребностей, мотивов, ценностей, компетенций и индивидуально-своеобразных способов их реализации;

- **внешняя среда** – пространственные, временные, социокультурные, социально-экономические, политические, правовые и иные силы как постоянно действующие факторы, детерминирующие жизнедеятельность организации.

Механизм формирования культуры организации заключается во взаимном воздействии ее источников. Взаимопересе-

каясь, они ограничивают область реально возможных в данной социальной системе (организации) способов реализации личных целей и тем самым определяют доминирующие в организации смыслообразующие культурные элементы, их содержание и иерархию. Иерархическая система выделенных таким образом целей, ценностей и мотивов порождает наиболее адекватную именно ей совокупность способов их реализации, которые, воплощаясь в способах деятельности, формируют внутригрупповые нормы и модели поведения.

Следовательно, изучение социально-психологических феноменов культуры организации как субъекта деятельности должно учитывать такие факторы:

- *самоидентификацию* в значимых для жизнедеятельности организации измерениях, достигаемую через преобладание смыслов, ценностей, норм культуры организации и ее функцию регулирования деятельности организации;

- *уникальность* – свойство культуры организации, обусловленное наличием качеств, отличающих ее от других организационных культур;

- *участие в межкультурном взаимодействии и коммуникации* – способность культуры определенной социальной организации влиять на культуры социальных групп и организаций и, в свою очередь, испытывать их влияние.

В целом в научной литературе можно найти множество дискуссионных работ, в которых рассматриваются концептуальные границы и теоретические обоснования культуры организации [2–4]. Их авторы акцентируют внимание на важных, но спорных вопросах общей концепции организационной культуры: как точно определить происхождение и функции культуры, какие параметры и индикаторы наиболее полно характеризуют культуру и какой методический инструментарий следует применять для измерения культуры.

Рассуждения о содержании культуры организации определяют основы теоретических подходов к культуре организации. Споры ученых о легитимности и универсальности культурного подхода, параметрах культуры, поддающихся измерению в целях повышения управляемости и эффективности организации,

обусловили структурирование подходов к культуре организации на основе фундаментального различия: культура, согласно антропологическому направлению, – это метафора, означающая то же, что и “организация” (М. Роулинсон, Н. Айекс, К. Геерг) [5]; культура – переменная величина, возникающая как проявление коллективного поведения; в рамках этого атрибутивного направления условно выделяют рационалистский подход, к которому относят исследования Т. Питерса, Р. Уотермана, Т. Дила, А. Кеннеди [6], а также функционалистский, основу которого составили классические работы Э. Шейна [7].

Изучение вопросов культуры организации на постсоветском пространстве имеет историю более короткую, чем изучение данной проблемы на Западе, и характеризуется наличием двух основных соперничающих друг с другом направлений. Первое из них близко к дескриптивному подходу в западной науке о культуре, в котором культура рассматривается как совокупность ценностей. Эта трактовка понятия “культура” отражена в энциклопедиях, словарях и других довольно многочисленных публикациях. Этому подходу, который интерпретируется как *ценностный* (аксиологический) [8], противостоит *деятельностный* подход, который недостаточно отображен в научных и исследовательских работах, посвященных феномену культуры организации.

Наше исследование социально-психологического феномена культуры организации базируется на положениях деятельностного подхода, впервые со всей отчетливостью сформулированных в работах Э.С. Маркарян [8]. Суть подхода сводится к тому, что культура рассматривается как способ деятельности, представляющий собой универсальную технологию жизнедеятельности социальной организации. Технология эта основана на наличии “особой *надиндивидуальной и внеорганической системы средств*” и механизмов накопления, хранения и передачи от поколения к поколению существенно важной для коллективного объединения информации, благодаря которым стимулируется, программируется и реализуется в социуме активность входящих в него индивидов [там же, с. 57].

Выбор теоретической основы детерминирован еще тем, что феномены деятельности и культуры родственны между собой и влияют на достижение каждой из них смысловой определенности. Понятие “деятельность” дает возможность теоретического изучения культуры, направляя анализ в область социальной реальности, где из множества элементов выделяется целостное образование из продуктов, условий и форм организации деятельности.

Технологическо-деятельностная концепция культуры как специфически социального способа (или технологии) осуществления деятельности акцентирует внимание на функциональной подчиненности культуры задачам поддержания и развития организации как системы.

Общеметодическим базисом исследования культуры организации являются научные работы, раскрывающие вопросы применения системного анализа при изучении социально-психологических феноменов организации (С.А. Багрецов, В.П. Казмиренко, А.И. Пригожий, Б.Д. Парыгин, О.С. Виханский, Ю.И. Морозов, С.С. Паповян, А.Л. Журавлев) [3; 6; 9].

По нашему мнению, аппарат системного анализа может быть применен к исследованию социально-психологических феноменов культуры организации как объекта, внутренняя структура и свойства которого соответствуют понятию системы. Рассмотрим это.

Культура организации представляет собой объект сложной природы, описываемый в общем виде совокупностью иерархически связанных понятий:

- культура организации есть совокупность взаимосвязанных между собой уровней, сфер и элементов, их свойств и функций;
- взаимосвязь сфер и явлений или частей системы определяет ее относительную функциональную самостоятельность и служит основанием для выделения ее из системы социальной организации в целом;
- целостность системы культуры организации обусловлена ее функциональной ролью как регулятора деятельности

организации и социального интегратора, что выражается во множестве связей, зависимостей и влияний, определяющих ее;

- структура системы культуры организации есть способ связи в ней ее элементов экстериторных и интериорно-психических. В общем плане она характеризуется тем, что свойства целого детерминируются свойствами отдельных ее элементов: менталитета, идеологии, артефактов – и наоборот;

- субординация уровней системы конкретно раскрывает взаимоотношенность системы и ее элементов, что отчетливо видно в предлагаемой нами структуре культуры организации.

Как именно социально-психологические характеристики культуры организации образуют систему в соответствии с обозначенными выше понятиями и иерархией их связей?

Система культуры организации определенным образом воздействует на человека (члена организации), являющегося одновременно объектом и субъектом ее функционирования. Использование системного подхода позволяет учесть взаимодействие множества элементов различного характера, обуславливающих культуру организации, выделить те, которые оказывают на объект наибольшее влияние, найти пути эффективного воздействия на них. Системный подход позволяет построить целостную картину объекта и установить закономерности его функционирования и развития.

Построение системной модели культуры организации обеспечивает основу для представления внешних и внутренних факторов в виде интегрированного целого, дает возможность выделить отдельные подсистемы, в пределах которых может осуществляться специализированное руководство по их развитию.

Любая система характеризуется входом, состоянием и выходом [10].

Входом в систему культуры социальной организации (I) является импульс, побуждающий членов организации к взаимодействию, взаимоотношениям для достижения целей жизнедеятельности организации. Состояние системы (X) характеризуется элементами, определяющими пространство целей, отношений и связей, информационно-деловой обмен, мотивацию трудовой деятельности и организационного поведения и в целом смысл

жизнедеятельности организации. Выход системы (R) характеризуется результатами ее функционирования – эффективностью деятельности. Таким образом, функционирование системы культуры организации как субъекта деятельности (S) можно описать выражением: $R = f(X; I)$.

Эффективность регулятивной функции культуры организации (Э) определяется тем, как она повлияла на достижение цели деятельности, то есть: $\mathcal{E} = R = f(X; I) \rightarrow \max$.

Следовательно, для обеспечения эффективности системы культуры организации необходимо, чтобы из множества возможных состояний она находилась в таком, которое наилучшим образом обеспечит достижение поставленных целей деятельности.

Системный подход позволяет построить описательную модель культуры социальной организации для наблюдения особенностей ее функционирования и объяснения условий ее эффективности. А уже на основе этой модели можно построить идеальную модель культуры определенной социальной организации, описывающую рекомендуемое состояние культуры. Системная модель культуры организации должна отражать адекватно в контролируемой форме реальный объект, реальные условия и особенности его функционирования и развития.

В своей работе мы не претендуем на исчерпывающее описание феномена культуры организации, а хотим сформулировать концептуальные социально-психологические положения о системе культуры организации как субъекта деятельности.

Предлагаемая нами структурно-функциональная модель построена на принципах и теоретических положениях, разработанных в рамках технологично-деятельностного подхода Э.С. Маркарян [8], структуры культуры организации Э. Шейн [7] и социальной психологии организации как системного субъекта деятельности В.П. Казмиренко [9].

В соответствии с теорией систем на основе анализа структуры культуры социальной организации нами составлено ее морфологическое описание на микро- и макроуровне в виде иерархического комплекса параметров, явлений, сфер и уровней.

В качестве макроэлементов системы рассматриваем уровни культуры организации:

- внешний – *экстериорный*, или подсистема исполнительная и средств физического жизнеобеспечения, состоящая из сферы артефактов (или “оболочки” культуры) – объективированные формы элементов культуры организации;

- внутренний – *интериорно-психический*, или подсистема регулятивная и надбиологического культурного воспроизводства, включающая субъектные элементы культуры – идеальное содержание и операциональные способности психики. Этот уровень мы, в свою очередь, разделили на сферы: идеологию – среднюю сферу (или “тело” культуры), и менталитет – сферу бессознательных схем (или “ядро” культуры).

Экстериорный уровень, или сфера артефактов, состоит из “параллельных” перцептивно воспринимаемых явлений:

- *вещественных*, которые подразумевают такие параметры культуры, как продукты деятельности организации, технологии, архитектура, ландшафт и т. д.;

- *знаковых*, которые подразумевают такие параметры: язык, символы, дизайн и т. д.;

- *институциональных*, которые подразумевают такие параметры: официальная миссия, цели и функции деятельности организации, структура, множественные взаимосвязи, формальная система социального контроля и т. д.;

- *поведенческих*, которые подразумевают такие параметры: структура совместной деятельности, традиции, имидж, процедуры регуляции организационного поведения, использование разнообразных внешних и внутренних ресурсов и т. д.

Сфера *идеологии* состоит из “параллельных” явлений:

- *социально-психологическое пространство* целей, норм и ценностей, связей и отношений, которые подразумевают такие основные параметры: единство и синергия, обеспечивающиеся механизмами интеркооперативных связей и взаимодействий, а также структурность как дифференцированность целей деятельности внутри организации;

- *коммуникации*, которые подразумевают такие основные параметры: информационный обмен как идентификация намерений и упорядочивание связей, деловой обмен резуль-

татами деятельности для достижения цели совместной деятельности;

- *мотивация*, которая подразумевает такие основные параметры, как утилитарная, институциональная принадлежности.

Сфера *менталитета*, или *смысла жизнедеятельности*, организации состоит из явлений:

- *образ* организации – интегральная совокупность социально обусловленных характеристик жизнедеятельности организации;

- *организационная жизнедеятельность* как мотивообразующий фактор.

Второй аспект системного анализа – функциональный. Фундаментальная функция культуры организации, детерминирующая остальные функции, – *социально целесообразная регуляция деятельности* членов организации, не ограничивающаяся оформлением только внешних аспектов поведения людей, а подразумевающая формирование определенного рода внутренних мотиваций деятельности, направляющих ее на достижение тех или иных социально значимых целей.

Традиционно выделяют две специфические мегафункции культуры организации: внешней адаптации и внутренней интеграции. Внешняя адаптация организации в окружающей среде связана с поиском и определением организацией своего функционального назначения, смысла, целей и способов деятельности, а также критериев ее эффективности, структурированием организации, выработкой механизмов контроля, что обуславливает приспособление к внешнему окружению.

По мере усиления давления на организацию внешних изменений культура организации проявляется более специфично и ее акценты становятся очевидными. Это происходит по той причине, что культура организации одновременно обеспечивает и стабильность организации, и ее приспособляемость. Культура создает стабильность, укрепляет ее целостность и слаженность, благодаря приверженности ее членов четкой системе согласованных целей и ценностей. Культура одновременно усиливает адаптивность, поскольку определяет набор принципов, которыми руководствуются при выработке стратегий преодоления но-

вых непредвиденных обстоятельств. Ясность в понимании ключевых аспектов функционального назначения и четкое определение стратегических намерений являются главными предпосылками организационной адаптивности.

По нашему мнению, целесообразно выделить макросреду, которая создает общие условия жизнедеятельности организации и на которую организация не оказывает непосредственного влияния, а также микросреду, с которой она непосредственно взаимодействует.

Мы предполагаем, что чем выше стадия развития организации как социальной системы и чем выше уровень развития культуры – собственно корпоративной культуры – тем шире, “объемнее” микросреда жизнедеятельности организации – среда, на которую организация способна оказывать влияние, осуществлять экспансию. Из этого предположения мы формулируем *экспансивную функцию*, которая свойственна корпоративной культуре как уровню развития культуры организации.

Функция *внутренней интеграции* начинается с самооценки членов организации, определения своего отношения к организации и оформления собственного ролевого поведения в ней. Культура организации выступает в качестве механизма управления социализацией членов социальной группы посредством установления критериев членства в организации, выбора способов коммуникации, определения смысловых значений, поиска эффективных способов совместной деятельности в организации и ее регламентирования, определения и распределения статусов в организации, установления правил власти-подчинения, установления норм взаимоотношений и системы стимулирования следования нормам и критериям эффективности совместной деятельности.

Мы предполагаем, что рост эффективности деятельности организации в результате интеграции, слияния отдельных ее частей в единую систему происходит за счет системного эффекта (эмерджентности), взаимодействующего с эффектом синергии, когда потенциал и возможности организации как единого целого превышают сумму потенциала и возможностей ее

отдельных элементов, что обусловлено их взаимной поддержкой и дополнением. Из этого предположения мы постулируем **синергетическую функцию**, которая свойственна корпоративной культуре как уровню развития культуры организации.

Основываясь на принципах системного анализа, логично обозначить другие функции культуры организации [4; 11; 12].

Когнитивная функция раскрывается в таких аспектах:

Во-первых, культура выступает способом накопления, сохранения и передачи социального опыта сотрудников от поколения к поколению, от одного структурного элемента организации к другому и т. д. Поэтому ее можно называть социальной памятью организации.

Во-вторых, культура, накапливая разнообразные знания, создает условия для рефлексии и развития деятельности организации. Можно утверждать, что организация интеллектуальна настолько, насколько она способна посредством собственной культуры использовать наилучшее, что создано за период жизнедеятельности организации.

В-третьих, познание и усвоение культуры – аккультурация, социализация, научение, которые осуществляются по мере адаптации новых членов организации, влияют на эффективность вовлечения их в деятельность организации, идентификацию в целом.

Смыслообразующая функция состоит в том, что знание целей деятельности организации и способов ее реализации, ценностей и норм организации помогает сотрудникам адекватно интерпретировать происходящие в организации события, определяя их смысл и значение, и аккумулирует в себе мировоззренческую картину мира членов данной социальной группы. Культура формирует для членов группы значимость – особое отношение к чему-то или к кому-то – и в такой интерпретации “смысл”, выполняя функцию критерия, направляет, организует активность члена группы, синтезирует индивидуальный опыт в опыт группы.

Производной от смыслообразующей является функция **дифференцирующая, репутационная** – качественное содержание культуры организации отлично от содержания культуры

любой другой организации и, следовательно, образ данной конкретной организации в восприятии членами группы и представителями внешней среды относительно автономен.

Ценностно-нормативная функция отображает качественное состояние культуры. Уровень и качество потребностей, мотивов, ценностей сотрудников организации определяют уровень развития организации как социальной системы и экономической институции в целом и ее членов. Эта функция поддерживается нормативными системами организации: формальной управленческой и неформальной межличностной.

Регламентирующая функция проявляется в том, что культура продуцирует ценностные ориентации, нормы и модели ролевого поведения, воспроизводит лучшие элементы накопленного опыта деятельности, направляет внимание, интерпретирует и отмечает ценность творческих, эффективных сотрудников. Признавая и вознаграждая таких членов группы, культура организации идентифицирует их в качестве ролевых моделей. Культура стимулирует ответственность членов группы, организованность и управляемость социальной системы, согласовывая индивидуальные цели и цели организации в целом.

Информационно-коммуникативная функция состоит в том, что через общегрупповые ценности, поддерживаемые в деятельности нормы поведения и другие элементы культуры обеспечиваются взаимопонимание сотрудников и их взаимодействие.

Рекреативная функция выражается в том, что культура формирует у сотрудников организационную идентичность, определяя смысл жизнедеятельности организации и являясь важным источником стабильности и преемственности, что поддерживает у ее сотрудников чувство безопасности.

Культура организации как целенаправленная система способна эволюционно переходить из одного состояния в другое. Можно с некоторой долей гипотетичности выделить несколько этапов формирования и развития культуры организации: культура лидеров социальной группы или основателей организации; организационная культура, корпоративная культура. Эти стадии могут быть описаны и как этапы формирования органи-

зационного самосознания – с той лишь разницей, что иногда параллельно, иногда запаздывая, идет процесс осмысления сообществом организации самих себя, специфики своей жизнедеятельности, миссии-роли и места во внешней среде, понимания целей, движущих сил и мотивов развития организации. Описанию логики предлагаемого нами процесса эволюции культуры организации будет посвящена отдельная статья.

Выводы. Таким образом, с позиций системно-деятельностного подхода предложена теоретическая модель культуры организации как субъектно-объектного образования системы средств, формирующихся в ходе совместной деятельности и выраженных материальными и духовными формами. Отражение уникальности организации в восприятии себя и других проявляется в особенностях ее взаимодействия с окружающей средой, направленных на социально целесообразную ориентацию поведения членов организации, поддержание и развитие организации как целостной структуры.

В структуре культуры организации выделены уровни и сферы как элементы наиболее высокого порядка. В качестве макроэлементов системы выделены уровни культуры организации – экстериорный (внешний) и интериорно-психический (внутренний); а в качестве элементов следующего порядка системы культуры организации рассматриваются сферы: артефакты, идеология, выражающаяся в пространстве целей и отношений, коммуникациях и мотивации, а также менталитет организации – глубинный смысл ее жизнедеятельности.

Реализация системного анализа социально-психологического феномена культуры организации позволила определить ее основные функции: экспансивную по отношению к внешней среде, и синергетическую – по отношению к внутренней среде организации.

Предложенная системная модель культуры организации рассматривается в качестве основы дальнейшего построения технологий специализированного руководства отдельными подсистемами с целью достижения рекомендуемого состояния культуры.

Литература

1. Корпоративна культура / Під заг.ред. Г.Л.Хаста: Навч. посібник. – К.: Центр навч. л-ри, 2003. – 403 с.
2. *Камерон К., Куинн Р.* Диагностика и изменение организационной культуры / Под ред. И.В. Андреевой: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2001. – С. 24-49.
3. *Занковский А.Н.* Организационная психология: Учеб. пособие для вузов по спец. “Организационная психология”. – М.: Флинта МПСИ, 2000. – С. 381–435.
4. *Палеха Ю.І.* Ключі до успіху, або Організаційна та управлінська культури. – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу, 2000. – 211 с.
5. *Щербина С.В.* Организационная культура в западной традиции: природа, логика формирования и функции // Социол. исслед. – 1996. – №7. – С. 47–55.
6. *Виханский О. С., Наумов А. И.* Менеджмент: Учебник – 3-е изд. – М.: Гардарики, 1998. – С. 419-468.
7. *Шейн Э.Х.* Организационная культура и лидерство / Под ред. В.А. Спивака: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2002. – 336 с.
8. Сарингулян К.С. Культура и регуляция деятельности / Отв. ред. Э.С. Маркарян. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1986. – 158 с.
9. *Казмиренко В.П.* Социальная психология организации: Монография. – К.: МЗУУП, 1993. – 384с.
10. *Томилов В.В.* Культура предпринимательства. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
11. *Капитонов Э.А., Капитонов А. Э.* Корпоративная культура. – Ростов-на-Дону: Ростиздат, 2001. – 384 с.
12. *Соломанидина Т.О.* Организационная культура компании. – М.: ООО Журн. “Управление персоналом”, 2003. – 456 с.

© Музыка О.В.

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

П.Д. Фролов, В.А. Стадник

ВІЗУАЛЬНИЙ ОБРАЗ ПОЛІТИКА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЙОГО ІМІДЖУ

Стаття присвячена зіставленню візуальної та вербальної семантик образу політика. Показано, що категоріальні структури візуальної та мовної форм репрезентації образу політика не є цілком тотожними. Висунуто припущення, що цілеспрямоване використання візуальних структур узагальнень здатне певною мірою змінювати імідж політика незалежно від усталеності його персональної репутації та політичних уподобань респондентів.

Ключові слова: сприймання, категоризація, перцептивна семантика, семантичний простір, імідж.

Стаття посвящена сопоставлению визуальной и вербальной семантик образа политика. Показано, что категориальные структуры визуальной и словесной форм репрезентации образа политика не полностью тождественны. Выдвинуто предположение, что целенаправленное использование визуальных структур обобщений способно в определённой степени изменять имидж политика независимо от устойчивости его персональной репутации и политических предпочтений респондентов.

Ключевые слова: восприятие, категоризация, перцептивная семантика, семантическое пространство, имидж.

The article is devoted to visual and verbal semantics of a politician's image. It is shown that categorial structures of visual and verbal forms of politics image representation are not totaly identical. The purposeful use of visual structures of generalizations is expected to be able to change a politician's image to some extent regardless of the resistance of his/her personal reputation and political preferences of respondents.

Key words: perception, categorization, perceptive semantics, semantic field, image.

Проблема полягає у невирішеності питання про ступінь відповідності вербальної та візуальної семантик предметному рівню категоризації.

Метою статті є зіставлення перцептивної та мовної семантик образу політичного лідера.

Зображення політика як засіб формування його іміджу важко переоцінити. Ставлення громадян до політика багато в чому визначається не тільки його ідеологічними поглядами, а і його зовнішністю, яка слугує важливим джерелом інформації про особистість політика.

Як і будь-яка людина, політик екземплярний і цікавий для нас уже на рівні притаманної йому тілесності. Нам недостатньо лише вербальної інформації про нього – ми обов'язково хочемо побачити його і, якщо такої можливості не маємо, створюємо портрет політика у власній уяві, намагаючись у такий спосіб персоніфікувати отриману вербальну інформацію. Такі спроби не завжди є вдалимими, і ми нерідко буваємо розчаровані незбігом власних уявлень про певну людину і тим, як вона виглядає насправді. Проте сучасних політиків це практично не стосується. Сучасні медіа-технології надають небачені раніше можливості для ознайомлення із зовнішнім виглядом політиків. Вдивляючись у тілесну оболонку їх особистостей, ми у своїй уяві обов'язково “домальовуємо” певні особистісні риси, що, як нам здається, повинні бути притаманні побаченим політичним персонажам.

Кожен з нас тією чи іншою мірою природжений фізіогноміст, який мимоволі сподівається на гармонійну відповідність між формою (тілесністю) та змістом (особистістю). Ця відповідність не є “природною”, раз і назавжди встановленою. Вона задається тією мовою, якою ми на даний момент послуговуємося. Провідна роль серед способів вираження відображеного змісту традиційно належить вербальним формам. Проте чимало вчених відзначають можливість фіксації відображеного змісту не тільки

у формі понять, а й у формі “умінь як узагальненого способу дії”, “норм поведінки”, “ритуалів”, “виразних рухів”, “танців”, “стійких візуальних символів”, “жестів” і т. ін. У всіх цих випадках трактування мови є ширшим, ніж це прийнято в лінгвістиці. Воно має скоріше семіотичний характер і представлено досить повно в працях М.І. Жинкіна (1982), М.В. Гомезо, Б.Ф. Ломова, В.Ф. Рубаніна (1977) та ін.

Учені неодноразово висловлювали припущення про те, що образи й символи можуть бути організовані в стійку систему відносин, що функціонує як категоріальна система, котра дублює чи заміщає в деяких ситуаціях категоріальну систему словесної мови [1–7]. При цьому, природно, постає низка питань стосовно характеру розчленовування цієї семантичної системи. Деякі з них досить влучно вдалося сформулювати В.Ф. Петренку [1]:

“чи відрізняється семантика образів, предметів і явищ від семантики мовних виразів, які їх позначають, чи перцептивна семантика принципово нічим не відрізняється від мовної, і в образі предмета немає жодного іншого змісту, крім того, що потенційно міститься в мовному вираженні?”;

“чи можливе таке, що деякі форми відношень, якостей, контрастів природна мова диференціює більш тонко, ніж мова образів, чи, навпаки, ми можемо виокремлювати деякі змістові нюанси, протиставляючи образи, які не відображені в природній мові?”;

“чи можна створити перелік образних опозицій, який би відображав специфічно візуальні протиставлення?”

Пошукам відповідей на ці та інші питання присвячено чимало досліджень. Завдяки вивченню семантичної структури образної репрезентації досить абстрактного візуального матеріалу, зокрема, вдалося з’ясувати, що абстрактні візуальні образи можуть утворювати досить розгалужену та стійку мережу смислових опозицій: збалансований – незбалансований, стійкий – нестійкий, цілісний – розірваний, неупорядкований – упорядкований, завершений – незавершений, товстий – тонкий, вертикальний – горизонтальний тощо. Крім того, було показано, що на відміну від класичного вербального *семантичного диференціа-*

лу (СД), де домінуючим фактором є фактор “Оцінка”, у невербальному СД домінує фактор “Активність”, який мовою геометричних форм задається через нестабільність, асиметричність, невірноваженість зображень. У цілому невербальний СД зумовлює зміщення від оцінного опису об’єкта в бік найбільш доступних для візуалізації його динамічних характеристик. Було також продемонстровано подібність вербальної і візуальної семантик на рівні провідних факторів. Проте наявні на даний момент емпіричні дані не дають відповіді на питання про відповідність вербальної та візуальної семантик для інших рівнів категоризації.

Не зовсім зрозумілим є і те, якою мірою висновки, отримані на основі аналізу абстрактного візуального матеріалу, однозначна предметна інтерпретація якого була утруднена або й неможлива, можна поширювати на реалістичні зображення, сприймання яких опосередковується не тільки докатегоріальними, а й вербальними структурами узагальнень. Результати одного з досліджень, проведених під керівництвом Петренка, дають можливість зробити певні припущення з цього приводу [2]. Було, зокрема, засвідчено, що структура особистісного семантичного диференціалу (СД) є похідною від вибору об’єктів шкалювання. Так, якщо в репертуарному варіанті особистісного СД, де в ролі об’єктів шкалювання виступали персонажі, добре відомі піддослідним, домінуючим фактором була “Моральність”, то для портретного варіанту особистісного СД, де фактично оцінюється перше враження про людину за її портретом, структура семантичного простору істотно залежала від статі як учасників експерименту, так і персонажів, зображених на портретах. Ці результати дають підстави припустити, що візуальний матеріал здатний нав’язувати реципієнту свої зв’язки та розчленування, які дещо відрізняються від тих, що існують у мові. Проте однозначно стверджувати це, спираючись тільки на результати вищезгаданого дослідження, неможливо, оскільки об’єкти шкалювання були різними.

У своєму дослідженні ми спробували зіставити вербальні та візуальні структури категоризації, які опосередковують процес сприймання політиків виборцями. В емпіричному дослі-

дженні взяли участь представники різних соціальних груп: студенти, робітники та службовці, пенсіонери. Кількість випробуваних становила 36 чоловік: 17 жінок, 19 чоловіків. Як стимульний матеріал було використано 42 фотографії з офіційного сайту Президента, роздруковані в чорно-білому варіанті. Автор більшості фото – В. Соловійов.

На *першому етапі* учасники дослідження дістали завдання розподілити запропонований їм комплект пронумерованих фотографій політика на довільну кількість груп таким чином, щоб у групах об'єднувалися фотографії, на яких політик зображений у подібних психологічних станах. Тобто в одну групу мали потрапити фотографії, на яких політик виглядає, наприклад, найбільш упевненим, в іншу – ті, на яких він виглядає найбільш оптимістично, у третю – ті, де він викликає роздратування, і т. п. При цьому не має значення, зображений політик один чи серед інших людей, чи це портрет, чи сюжетне фото. Після того, як випробуваний розподіляв усі фотографії на довільну кількість груп, дослідник нумерував виділені групи, фіксував номери фотографій, які увійшли в ту чи іншу групу, і просив назвати характеристики, які стали підставою для об'єднання фотографій у дану групу. Названі учасником дослідження ознаки (у вигляді прикметників) фіксувалися поруч з відповідною групою. З усієї сукупності названих прикметників за допомогою частотного аналізу було виділено найбільш уживані. Усього учасниками експерименту було використано 474 прикметники, найчастіше вживані з яких наведено в табл. 1.

Як бачимо, найбільша частотність вживання властива прикметникам, що мають позитивне або нейтральне забарвлення. Частотність вживання прикметників, які характеризували Президента з негативного боку, помітно менша. Слід також зауважити, що ступінь згоди щодо приписування позитивних характеристик окремим фотозображенням був вищим, ніж при атрибуції негативних характеристик.

Таблиця 1

**Найбільш частотні характеристики, що використовувалися
учасниками дослідження для опису запропонованої
множини фотографій Президента Л. Кучми**

Характеристика	Частота використання характеристики респондентами
Серйозний	18
Задоволений (рос. “довольный”)	17
Радісний	17
Спокійний	16
Веселий	14
Впевнений	14
Уважний	13
Незадоволений	10
Хитрий	10
Щасливий	9
Удоволений (рос. “рад”, “удовлетворенный”)	9
Задумливий	8
Привітний	8
Рішучий	7
Самовдоволений	7
Доброзичливий	6
Дружелюбний	6
Злий	5
Лукавий	5
Неуважний	5
Невпевнений	5
Стурбований	5
Переконливий	5
Стомлений	5
Єхидний	4
Замислений	4
Напружений	4
Незадоволений	4

На підставі отриманого списку та додавання декількох стандартних характеристик, що використовуються для опису

політика, було сформовано перелік ознак для *другого етапу* нашого дослідження:

- подобається – не подобається;
- домінуючий – поступливий;
- гордий – догідливий, улесливий;
- незалежний – залежний;
- здоровий – хворий;
- урочистий, офіційний – буденний;
- тривожний – спокійний;
- впевнений у собі – невпевнений у собі;
- рішучий – нерішучий;
- жартівливий – серйозний;
- веселий – сумний;
- піднесений, радісний – пригнічений;
- напружений – розслаблений;
- спокійний – збуджений;
- стурбований – байдужий;
- енергійний – втомлений;
- агресивний (сердитий, розгніваний, роздратований) – миролюбний, товариський;
- розумний, задуманий – необізнаний, розгублений, збентежений;
- зацікавлений – відсторонений;
- уважний, зосереджений – неуважний, імпульсивний;
- викликає довіру – викликає недовіру;
- довірливий – недовірливий;
- лицемірний, хитрий, лукавий – відвертий, щирий;
- задоволений – незадоволений.

На *другому етапі* випробуваних просили вибрати з множини фотографій, що пропонувалися на першому етапі, ті, на яких політикові притаманні певні характеристики зі списку найбільш часто використовуваних на першому етапі прикметників. Напроти відповідної ознаки в індивідуальному протоколі випробуваного фіксувалися номери обраних фотографій. При цьо-

му одне фото можна було використовувати для ілюстрування декількох рис.

За нашим припущенням, на першому етапі дослідження вербальне опосередкування сприймання фотографій істотно послаблене, оскільки фотографії об'єднувалися в групи насамперед на основі певно ще не вербалізованої візуальної подібності (групування спочатку здійснювалося виключно “руками”). Позначити виокремлені групи за допомогою вербальних ярликів респондентів просили лише після того, як ці групи було сформовано. (Досить часто у відповідь на прохання респонденти починали перекладати фотографії з однієї групи до іншої).

У ході другого етапу, коли застосовувалася техніка шкалювання візуальних об'єктів за допомогою особистісних прикметників, інтерферуючий вплив вербальної семантики на процес категоризації фотозображень політика, на нашу думку, мав би збільшуватися. Високий ступінь подібності диференціювання фотографій у семантичних просторах, що різнилися за ступенем вербального опосередкування, повинен був засвідчити високий рівень подібності (тотожності) цих просторів і, отже, принципову єдність на рівні глибинної семантики – природної мови – і “мови” людської міміки, проксеміки, кінетики.

В операціональній формі ця гіпотеза виражалася в тому, що факторні структури образу політика на першому та другому етапах дослідження мали би бути подібними, схожими.

Проведені на першому етапі дослідження дали змогу виявити такі фактори:

- 1) піднесений, радісний, веселий – зосереджений, урочистий;
- 2) гордий – догідливий, нерішучий;
- 3) стурбований – буденний, спокійний;
- 4) догідливий, улесливий – домінуючий.

Отже, перший полюс першого фактора утворюють значення фотографій №21 (відкриття Державного музею авіації, 30 вересня 2003 р.) та фото №35 (Л. Кучма та В. Путін з представниками церкви під час відвідин Києво-Печерського історико-культурного заповідника, 24 січня 2004 р.). Л. Кучму на цих фотографіях респонденти найчастіше описували за допо-

могою прикметників: піднесений, радісний, веселий. **Другий полюс цього фактора** – зміст фотографій №30 (Л. Кучма, І. Плющ, В. Юценко стоять, схиливши голови, біля Вічного вогню), №42 (Л. Кучма та В. Путін разом з представниками церкви йдуть по території Києво-Печерської лаври, 24 січня 2004 р.), №31 (урочиста церемонія закриття Року Росії в Україні, Л. Кучма стоїть на трибуні поруч з В. Путіним, 23 січня 2004 р.). Зображеного на цих знімках Л. Кучму респонденти найчастіше описували за допомогою прикметників: урочистий, серйозний, зосереджений. Відповідно, фактор дістав назву: піднесений, радісний – зосереджений, урочистий.

Перший полюс другого фактора утворюють значення фотографій №15 (Л. Кучма на урочистій церемонії відкриття навчально-тренувальної бази футбольної школи ім. Валерія Лобановського АТФК “Динамо”, 2 жовтня 2003 р.), №9 (зустріч Л. Кучми з Головою меджлису Ісламської Ради Ісламської Республіки Іран М. Керрубі, 16 жовтня 2003 р.), №5 (робоча поїздка Л. Кучми до Автономної Республіки Крим; перебування на косі Тузла, 23 жовтня 2003 р.). Респонденти найчастіше описували Президента за допомогою прикметників: гордий, щирий. **Другий полюс цього фактора** утворюють значення фотографій №16 (Л. Кучма під час відвідин Державної бібліотеки для дітей, 2 жовтня 2003 р.), №10 (Л. Кучма під час державного візиту до Великої Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джамагії, 11 жовтня 2003 р.). Зображеного на цих знімках Президента України респонденти найчастіше описували за допомогою прикметників: догідливий, нерішучий. Відповідно, фактор дістав назву: гордий, щирий – догідливий, нерішучий.

Перший полюс третього фактора утворюють значення фотографій №37 (Л. Кучма разом з іншим політиком крокує перед фасадом палацу), №33 (Л. Кучма та В. Путін запалюють свічки в церкві Києво-Печерського історико-культурного заповідника). Більшість респондентів зауважили, що на цих знімках Л. Кучма виглядає буденним, спокійним. **Другий полюс третього фактора** утворюють значення фотографій №38 (Л. Кучма крупним планом на сцені поруч з В. Путіним під час урочистої церемонії закриття Року Росії в Україні, 23 січня 2004 р.), №34

(Л. Кучма стоїть поруч з В. Путіним, який тисне руку одному з керівників церкви під час відвідин Києво-Печерського історико-культурного заповідника, 24 січня 2004 р.). На цих фото Президент сприймався переважною більшістю респондентів як децю знервований, збуджений, стурбований. Тому фактор дістав назву: стурбований – буденний, спокійний.

Перший полюс четвертого фактора утворює зміст уже згадуваних вище фотографій №42 (Л. Кучма та В. Путін разом з представниками церкви йдуть по території Києво-Печерської лаври, 24 січня 2004 р.) та №30 (Л. Кучма, І. Плющ і В. Ющенко стоять, схиливши голови, біля Вічного вогню). **Другий полюс четвертого фактора** утворюють фотографії №41 (один з офіційних портретів Л. Кучми – оптимістичне обличчя із щирою посмішкою), №29 (зустріч Л. Кучми з Надзвичайним і Повноважним Послом Російської Федерації в Україні В. Черномірдіним, 21 січня 2004 р.). За цими фотографіями Л. Кучму найчастіше оцінювали як домінуючого, самовпевненого. Зважаючи на це, а також беручи до уваги той факт, що для значної частини респондентів схилена голова Президента на фото №30 та вираз його обличчя на фото №42 давали підстави оцінити його не тільки як урочистого, серйозного та зосередженого, але і як догідливого та улесливого, цей фактор ми інтерпретували так: догідливий, улесливий – домінуючий.

За результатами другого етапу, на відміну від першого, було виділено 5 факторів, що, на нашу думку, свідчить про певні додаткові нашарування в семантичній структурі, спричинені вербальними категоріями. Вони дістали такі назви:

- 1) веселий, миролюбний – агресивний, роздратований;
- 2) байдужий – миролюбний, жартівливий;
- 3) жартівливий, щирий – догідливий, хитрий, улесливий;
- 4) поступливий – незалежний;
- 5) спокійний – агресивний.

На **першому полюсі першого фактора** цього разу опинилися вже раніше згадувані фотографії №15, 16, а також №7, на якій Л. Кучма зображений під час зустрічі з Генеральним секретарем НАТО Дж. Робертсоном 20 жовтня 2003 р. На

протилежному полюсі цього ж фактора були також згадувані вище фото №30, 42 та №31. Проте цього разу в основі їх протиставлення лежала децю інша смислова опозиція, яка задавалася вербальними категоріями: веселий, миролюбний – агресивний, серйозний, роздратований. Відповідно, фактор дістав назву: веселий, миролюбний – агресивний, роздратований.

У *другому факторі на першому полюсі* були фото №33 (див. вище), №39 (Л. Кучма та В. Путін стоять у храмі разом з представниками церкви, загальний план), №4 (Л. Кучма в науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету під час робочого візиту до Дніпропетровської області, 17 жовтня 2003 р.). Респонденти найчастіше описували Президента за допомогою прикметників: байдужий, відсторонений. **Другий полюс цього фактора** утворили фото №27 (Л. Кучма тисне руку одному з експертів під час зустрічі з членами оцінної місії Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), 23 січня 2004 р.) та згадуване вище фото №29. В основі їх протиставлення лежала вербальна опозиція “байдужий – жартівливий”. Відповідну назву дістав і фактор.

Перший полюс третього фактора складався з фото №36 (Л. Кучма та В. Путін за столом з представниками церкви, В. Путін стоячи виголошує промову), №15 (див. вище). На **протилежному полюсі третього фактора** опинилися фото №6 (Л. Кучма під час офіційного візиту до Федеративної Республіки Бразилія, 22 жовтня 2003 р.), №8 (Л. Кучма під час зустрічі з Надзвичайним і Повноважним Послом Казахстану в Україні та Республіці Молдова Равілем Чердабаєвим, 16 жовтня 2003 р.). Ці фотографії респонденти протиставляли, ілюструючи смислову опозицію “жартівливий, щирий – догідливий, хитрий, улесливий”.

Перший полюс четвертого фактора утворили фото №26 (урочиста церемонія закриття Року Росії в Україні, Л. Кучма потискає руку В. Путіну, 23 січня 2004 р.), №16 (див. вище), №24 (урочиста церемонія закриття Року Росії в Україні, Л. Кучма іде по залу разом з В. Путіним, 23 січня 2004 р.). **Другий полюс четвертого фактора** складався з фото №23 (Л. Кучма на трибуні під час урочистої церемонії закриття Ро-

ку Росії в Україні, 23 січня 2004 р.) та №13 (Л. Кучма під час робочого візиту до Закарпатської області, 3 жовтня 2003 р.). Цей фактор було названо “поступливий – незалежний”.

На **першому полюсі п'ятого фактора** опинилися фото №32 (Л. Кучма та В. Путін стоять у храмі разом з представниками церкви, крупний план) та №33 (див. вище). На **іншому полюсі п'ятого фактора** були фото №20 (прес-конференція Л. Кучми, 30 вересня 2003 р.) та №31 (див. вище). В основі цього протиставлення лежала вербальна опозиція “спокійний – напружений, агресивний”.

Отримані факторні структури до певної міри нагадують відому п'ятірку особистісних факторів, виділену Голдбергом (Goldberg, 1990). Даний перелік факторів виглядає таким чином: Sugency (or Extraversion) – енергійність (чи екстраверсія); agreeableness – дружелюбність (згода); conscientiousness – совісність (свідомість); emotional stability – емоційна стабільність; intellect (or culture) – інтелект (чи культура) [3].

Зіставлення отриманих факторних структур першого та другого етапів дослідження показало, що кореляція між ними не є статистичне незначущою і, отже, семантичні простори фотозображень політиків з вербальним супроводом і без нього не є ідентичними. До тих пір, поки сприймання політика не опосередковується мовою і реципієнт не використовує для означення побаченого вербальні ярлики, він ставиться до візуальних повідомлень про політика передусім як до інформації про певну живу істоту і в першу чергу оцінює його за такими показниками, як “Активність”: зосереджений – розслаблений, урочистий – веселий; та “Сила”: домінуючий – підпорядкований.

Коли ж класифікація фотозображень здійснювалася за допомогою заздалегідь заготовленого списку прикметників, зіткнення сприйнятого образу зі сферою вербалізованої свідомості приводило до домінування оцінних характеристик – таких, як оптимістичний – песимістичний; хитрий, лицемірний – щирий; миролюбний – агресивний, діловий, офіційний і т. ін.

Аналіз змісту виявлених факторів вказує на перетинання просторів з візуальною і візуально-вербальною репрезентацією, незважаючи на розходження цих факторних просторів у цілому.

На рівні старших, крупних класів фотозображення об'єднувалися респондентами за конотативно-афективними компонентами, які в цілому відповідають відомим факторам Ч. Осгуда – факторам “Оцінка” та “Активність”. Змінювався лише порядок і значущість цих критеріїв оцінювання.

Отримані результати також вказують на те, що вербальне опосередкування забезпечує більш високий ступінь диференційованості сприймання. Це підтверджують також результати як факторного, так і кластерного аналізів. При класифікації за допомогою вербальних ярликів збільшується кількість як факторів, так і кластерів. Отже, не вся сприйнята візуальна інформація може бути вербалізована, а тим більше означена в одних і тих самих термінах. Якщо “руками” учасники дослідження відносили фотографії до однієї і тієї ж групи, то оцінювали їх часто порізно. Візуальною ознакою, що слугувала підставою для об'єднання кількох фотозображень різними учасниками в одну групу, могла бути, наприклад, посмішка. Але для одних з них побачена посмішка була підставою оцінювати політика як доброзичливого, щирого, а для інших – як лицемірного чи хитрого.

Цікаво, що ступінь узгодженості класифікацій, створених переважно на основі візуальних ознак, виявився вищим, ніж коли в основі класифікацій лежали вербальні ярлики. Класифікації за наперед заданими вербальними ярликами досить часто містили різні, не схожі між собою фотографії. Це, на нашу думку, свідчить про те, що візуальні еталони, наприклад, “щирого” чи лицемірного політика, збігаються далеко не у всіх.

Отже, є підстави вважати, що візуальний образ політика завдяки безпосередньому сприйманню фізіогномічних характеристик, які не завжди і далеко не повністю усвідомлюються реципієнтами, здатний до певної міри змінювати його імідж, впливати на нього незалежно від усталеності персональних репутацій та політичних уподобань респондентів. Ці феномени глибинної людської чутливості лежать за порогом усвідомлення і своїм корінням сягають, мабуть, прадавніх форм комунікації, заснованих на співіснуванні в тісному контакті і підпорядкованих жорстким критеріям природного відбору.

Література

1. *Петренко В.Ф.* Основы психосемантики. – М.: Изд-во МГУ, 1997.
2. *Петренко В.Ф.* Психосемантика сознания. – М.: Изд-во МГУ, 1988.
3. *Шмелев А.Г.* Психодиагностика личностных черт. – СПб.: Речь, 2002.
4. *Bentler P.M., La Voie A.L.* A nonverbal semantic differential // Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour. – 1972. – Vol. 11. – P. 491–496.
5. *Bujas Z.* Graphic form of Osgood's semantic differential // Acts Instituti Psychologici. – 1967. – P. 49–63.
6. *Jacobovits L.A.* the affect of symbol: towards the development of cross-cultural graphic differential // International Journal of Symbology. – 1969. – Vol. 1. – P. 36–43.
7. *Osgud Ch.* Studies of the generality of affective meaning system // American Psychologist. – 1962. – Vol. 17. – P. 10–28.

© **Фролов П.Д., Стадник В.А.**

О.Л. Вознесенська

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ТЕКСТІВ НА ІМІДЖ ПОЛІТИКА В ПЕРІОД ПЕРЕДВИБОРНОЇ БОРОТЬБИ

Проведено порівняльний аналіз оцінювання відомих політиків респондентами до та після сприймання стимульних текстів їх інтерв'ю з різною інтенціональною спрямованістю. Показано значущі відмінності в структурі розподілу семантичних просторів образів політиків. Обґрунтовано припущення, що тексти з інтенціональною спрямованістю “Вони” більшою мірою впливають на імідж політика, але практично не впливають на політичний вибір тих, хто вже визначився.

Ключові слова: політичний текст, інтенціональна спрямованість тексту, сприймання політика електоратом.

Проведен сравнительный анализ оценивания известных политиков респондентами до и после восприятия стимульных текстов их интервью с разной интенциональной направленностью. Показаны значимые отличия в структуре распределения семантических

пространств образов политиков. Обосновано предположение, что тексты с интенциональной направленностью “Они” в большей степени влияют на имидж политика, но практически не влияют на политический выбор тех, кто уже определился.

Ключевые слова: политический текст, интенциональная направленность текста, восприятие политика электоратом.

Here was carried out the comparative analysis of estimation of famous politicians by respondents, taking place before and after respondents' perception of incentive texts of their interviews with different intentional orientations. Significant distinctions in assignment structure of semantic spaces of politicians' images are indicated. Here is proved the premise that texts with the intentional orientation “They” impact a politician's image to the greater extent, but they do not practically impact the political choice of those voters who has already determined his position.

Key words: political text, intentional text orientation, electorate's perception of a politician.

Проблема. Політичні тексти є одним з чинників формування комунікативного простору політичного лідера або організації, і тому дослідження цієї проблематики є завжди актуальними, особливо на сучасному етапі розвитку держави.

Політичний лідер не є пасивним об'єктом сприймання, він прагне цілеспрямовано впливати на свій образ у свідомості мас, створюючи та коректуючи його за допомогою прийомів іміджмейкінгу та реклами. Промови, тексти інтерв'ю політика в матеріалах передвиборної кампанії – засоби його комунікації з виборцями, за допомогою яких він прагне донести до них певне повідомлення.

Текстові матеріали, що належать самому політичному діячеві (або сприймаються читачами як такі, що належать власне політові), тексти промов та інтерв'ю, що публікуються в ЗМІ, найбільшою мірою впливатимуть на сприймання його особистості. Підтекстом промови політика завжди є його особистісна думка, при цьому реципієнтами “читаються” (або приписуються в разі дефіциту додаткової інформації) особливості не тільки його політичної позиції, а і його особистісні риси. Кожен відомий

політик у своїх промовах та інтерв'ю торкається широкого кола питань, які цікавлять електорат та стосуються різних аспектів суспільного життя. Їх можна розглядати як зразки дискурсивних впливів, оскільки вони презентують професіонала в галузі політики. Промови політика є в певному розумінні унікальними і мають свої особливості. Промовець вільний віддавати перевагу тій чи іншій темі, зосереджувати на них більшу увагу, але не може вільно вибирати тему розмови і мусить обов'язково означити свою позицію в будь-якій площині соціально-політичної реальності. Перш за все це стосується відомих політичних лідерів та проявляється найяскравіше в ситуації президентських виборів. Тому як тексти для аналізу було обрано інтерв'ю з В. Ющенком та В. Януковичем, що балотувалися на посаду Президента України у 2004 році.

Серед параметрів текстів, що детермінують процес формування іміджу політика, фахівці виділяють **інтенціональну спрямованість тексту**. Поняття інтенціональної спрямованості охоплює такі визначальні характеристики свідомості автора і, як наслідок, створеного ним тексту: його мотиви, цілі, емоційність, наявність схильності до оцінок навколишнього світу, потреби до навмисного впливу на інших людей та підштовхування їх до певних дій, але не містить змістово-тематичних характеристик тексту [1].

Мета статті: висвітлення результатів емпіричного дослідження впливу текстів з різною інтенціональною спрямованістю на формування іміджу політика в період передвиборної боротьби.

Дослідження проводилося згідно з теоретичною моделлю масової комунікації О.О. Леонтєва, психосемантичним підходом до вивчення образів політиків В.Ф.Петренка та інтенціональним підходом до аналізу текстів, розробленим Г.М. Ушаковою та співавторами.

Емпірична модель дослідження впливу сприймання текстів на формування іміджу політичного лідера охоплює три етапи. Перший етап дослідження мав на меті вивчення іміджів політиків. Другим етапом був інтент-аналіз інтерв'ю політиків.

У результаті було виділено тексти, які розрізнялися за інтенціональною спрямованістю, щоб використовувати їх на наступному етапі дослідження як стимульний матеріал. На третьому етапі респондентам пропонувалося прочитати ці тексти, після чого знову вивчалися іміджі політиків за процедурою, ідентичною тій, що використовувалася на першому етапі. Емпіричне дослідження проводилося в період передвиборної боротьби на посаду Президента України в серпні – жовтні 2004 р.

Респонденти оцінювали В. Януковича та В. Ющенко за допомогою пар прикметників, які найчастіше використовувалися для опису відомих політиків під час попередніх досліджень (метод СД – семантичного диференціалу – використовувався для вивчення образів політиків, що існують у буденній свідомості). До анкети було також включено запитання про електоральні наміри респондентів. Респондентами стали 143 студенти НТУУ “КПІ” (84 чоловіки та 59 жінок).

Другим етапом дослідження став інтеннт-аналіз текстів інтерв’ю В. Януковича та В. Ющенко із залученням двох експертів. Іntenціональний підхід заснований на експертному оцінюванні інтенціональної спрямованості, вираженої в елементах тексту. Метод інтеннт-аналізу, розроблений колективом науковців на чолі з Т.М. Ушаковою, дає змогу повною мірою оцінити інтенціональну спрямованість, що впливає на сприймання політичного діяча, який є героєм тексту [2]. Метод розроблявся на матеріалах промов відомих російських політиків. Підхід об’єднує два напрями: вивчення характеристик інтенціональної спрямованості свідомості людини та з’ясування їх проявів у процесі промови. Під час дослідження нас цікавило, як респонденти реагують на інтенціональну спрямованість автора тексту, що дає змогу визначити вплив інтенціональної спрямованості політичних текстів на формування іміджу політика.

У дослідженні Ушакової експертам пропонували ознайомитися з кожним текстом і за допомогою “словничка”, що містить 27 інтенцій, визначити використані в тексті інтенції [2]. До цього “словничка інтенцій” ми додали дві інтенції (за висновками експертів у попередніх дослідженнях) – “оптимізм” (“віра у світле майбутнє”) та “передвістя нещастя” (або “песимізм”).

Було проаналізовано 10 текстів інтерв'ю В. Ющенка та 8 – В. Януковича, що, власне, відображає існуючу ситуацію у просторі соціально-політичної текстової реальності (В. Янукович значно менше спілкувався із журналістами у форматі інтерв'ю, ніж В. Ющенко). Тексти відповідали таким критеріям: це були інтерв'ю (тексти від першої особи) певного обсягу (не дуже великі, але й не менші ніж кілька абзаців), опубліковані в ЗМІ в період передвиборної боротьби за посаду Президента України, доступні для ознайомлення, певного обсягу (не дуже великі, але й не менші ніж кілька абзаців).

Як одиниця аналізу розглядався абзац тексту. Якщо виражена в першому реченні абзацу інтенція повторювалася в наступних – вона фіксувалася один раз. Якщо один абзац містив декілька різних інтенцій – усі вони були ідентифіковані та означені. Обробка первинних результатів дослідження передбачала перехід від абсолютної кількості виділених експертами інтенцій до відносної, тому що кількісні характеристики репрезентації інтенцій у тексті залежали від обсягу тексту.

За допомогою інтенс-аналізу оцінювалося навантаження текстів інтенціональними категоріями: *“Ми”* – інтенції, проявлені при обговоренні себе або своїх прихильників (ця інтенціональна категорія пов'язана з позитивною психологічною спрямованістю суб'єкта мовлення, схваленням, підтримкою, позитивним оцінюванням); *“Вони”* – проявляється при обговоренні опонентів та противників (інтенції спрямовані на критичне оцінювання та негативне ставлення до опонентів); *“Третя сторона”* – інтенції, адресовані аудиторії; *“Ситуація”* – інтенції, спрямовані на обговорення процесів та подій соціально-політичної реальності. Третя і четверта інтенціональні категорії (*“Третя сторона”* і *“Ситуація”*) мають нейтральну, за визначенням Ушакової, інтенціональну спрямованість.

Для подальшої роботи було використано тексти, які найкраще репрезентують інтенціональні категорії *“Ми”* та *“Вони”*, тобто позитивну та негативну інтенціональну спрямованість мовлення суб'єкта інтерв'ю. Ці категорії є протилежними за емоційним наповненням з погляду суб'єкта інтерв'ю та викликають різні (можливо, протилежні) емоції у суб'єктів сприймання. Са-

мі ці тексти, що репрезентують інтенціональні категорії “Ми” та “Вони”, найбільшою мірою впливають на формування іміджу політика. Серед текстів було визначено ті, у яких є найбільш навантаженою інтенціональна категорія “Ми” – приблизно по 45% (інтерв’ю В. Ющенка “Українській правді” від 5.05.2004 та ексклюзивне інтерв’ю В. Януковича “The Ukrainian Weekly” від 5.08.2004 р.). Серед інтерв’ю з В. Ющенком було відібрано найбільш навантажені за інтенціональною категорією “Вони” – 50% (інтерв’ю газеті “Україна молода” та ТК “Галичина” від 24.08.2004). Але серед інтерв’ю з В. Януковичем не було такого тексту, у якому б ця категорія була представлена такою ж мірою. Тому як стимульний варіант інтерв’ю В. Януковича використовувався штучно створений текст: склеєний з різних інтерв’ю, але такий, що був навантажений інтенціональною категорією “Вони” на 50%.

Інтент-аналіз показує, що тексти В. Януковича найбільшою мірою містять інтенції нейтрального характеру категорій “Ситуація” та “Третя Сторона”, зокрема інтенції “Аналіз”, “Інформація” та позитивна оцінка подій і процесів соціально-політичної дійсності. Він частіше, ніж В. Ющенко, звертається до категорії “Ми” взагалі, зокрема у зв’язку з позитивною оцінкою.

Тексти В. Ющенка більше навантажені інтенціями негативного характеру – категорії “Вони”. Але треба відмітити (хоча детальний порівняльний аналіз інтенціональної спрямованості текстів В. Ющенка у 2003 р. та напередодні виборів не входив до завдань дослідження), у 2004 р. висловлювання В. Ющенка стали більш обережними та зваженими, оцінки опонентів менш негативно забарвленими, ніж раніше. У 2003 р. опонентами В. Ющенка найчастіше були Л. Кучма та його команда. Напередодні виборів головним опонентом В. Ющенка став В. Янукович.

У подальшій роботі зазначені чотири тексти використовувалися як стимульний матеріал для чотирьох різних підгруп респондентів. Після сприймання цих текстів вони повинні були оцінити В. Януковича та В. Ющенка за тими ж самими характеристиками, що й на першому етапі дослідження. П’ята підгрупа

виконувала роль контрольної. Під час проведення другого етапу дослідження респонденти цієї групи оцінювали політиків за допомогою семантичного диференціалу без сприймання стимульного тексту. До анкети, крім питання щодо політичного вибору, додавалося питання щодо отриманої останнім часом інформації про обох політиків, яку треба було оцінити за п'ятибальною шкалою: негативна, переважно негативна, нейтральна, переважно позитивна, позитивна. Метою цього доповнення було врахування впливу іншої інформації, отриманої респондентами між першим та останнім етапами нашого дослідження, на сприймання ними політиків.

Обробка даних охоплювала факторний аналіз оцінок політиків, за допомогою якого було виділено категорії сприймання політиків респондентами в період передвиборної боротьби (до та після сприймання текстів інтерв'ю). Крім того, було отримано середні оцінки політиків респондентами, що порівнювалися з метою визначення змін в образах політиків за період між етапами дослідження. Порівняльний аналіз здійснювався й щодо змісту факторів, що відображають сприймання політиків на різних етапах дослідження.

Як показали результати дослідження, респонденти сприймають В. Януковича як нещирого, нечесного, пасивного, агресивного, жорсткого, підлого та непривабливого, а В. Ющенко – як розумного, сильного, чесного, демократичного, реформатора, цілеспрямованого, активного, рішучого, доброго, відповідального та привабливого. Оцінки політиків у різних підгрупах респондентів відрізнялися несуттєво.

Порівняльний аналіз оцінок В. Януковича та В. Ющенко виявив таке.

1. У першій групі респондентів, що сприймали текст інтерв'ю В. Ющенко з інтенціональною спрямованістю “Ми”, сприймання В. Януковича змінилося таким чином: він оцінювався як менш розумний, сильний, не такий чесний, безвідповідальний, однак викликав більшу довіру. Навпаки, герой інтерв'ю викликав більше довіри; він був набагато розумнішим та поряднішим, більш привабливим, але й більш консервативним.

2. У другій групі респондентів після сприймання тексту інтерв'ю В. Януковича з інтенціональною спрямованістю “Ми” оцінки змінилися таким чином: В. Янукович сприймався як менш безвідповідальний, більш цілеспрямований, у той же час менш підлий, але й більш нечесний, менш рішучий і, як це не дивно, зважаючи на відповіді про політичний вибір (див. нижче), викликав більше довіри. В. Ющенко сприймався як менш демократичний, сильний, привабливий, більш відкритий, однак довіри він викликав менше.

Разом з тим передбачуваний політичний вибір в обох підгрупах майже не змінився: у першій збиралися голосувати за В. Ющенка 50% опитаних спочатку та 59% – на другому етапі дослідження після читання текстів, у другій – 67% і 63%; за В. Януковича – 21 і 18% та 33 і 27%, відповідно, в першій та другій підгрупах.

3. У третій підгрупі, що сприймала текст інтерв'ю В. Ющенка з інтенціональною спрямованістю “Вони”, оцінки політиків змінилися таким чином: В. Янукович сприймався як менш розумний, сильний, щирий, більш нечесний, жорсткий, підлий, він менше викликав довіру; В. Ющенко був оцінений як реформатор, більш рішучий, активний, не такий сильний, він більше заслуговував на довіру.

4. Четверта підгрупа сприймала інтерв'ю В. Януковича з інтенціональною спрямованістю “Вони”, що привело до таких змін в образах політиків: В. Янукович сприймався як більш сильний, жорсткий, агресивний, він більше викликав довіру, а В. Ющенко – як менш активний, сильний, відкритий, як реформатор, здатний на рішучі дії, цілеспрямований, але довіряли йому менше.

Відповіді респондентів на запитання щодо політичного вибору тим не менше свідчать про протилежне. Незважаючи на зниження середніх оцінок за параметрами активності, зниження довіри до В. Ющенка, відсоток студентів, що збиралися голосувати за нього, збільшився: з 30% на першому етапі дослідження до 55% – на другому, решта не визначилася (35%) або підтримувала іншого кандидата 35%. Для порівняння: за В. Януковича спочатку студенти взагалі не збиралися голосувати, на другому

етапі дослідження за нього хотіли голосувати 5%, не визначилися лише 20% респондентів, решта підтримувала іншого кандидата.

У третій підгрупі В. Януковича підтримували на першому етапі 10% респондентів, на другому ця цифра не змінилася. За В. Ющенка спочатку збиралися голосувати 40% опитаних, а 50% – не визначилися; на другому етапі – 55%, інші не визначилися або віддали перевагу іншому кандидатові.

5. У контрольній групі, що не отримала на другому етапі дослідження стимульного тексту, оцінки В. Януковича та В. Ющенка змінилися таким чином: В. Янукович сприймався як більш авторитарний, злий, підлий та безвідповідальний, менш рішучий, розумний, активний, сильний та не такий непривабливий. Серед оцінок В. Ющенка на першому та другому етапах дослідження значущих відмінностей не спостерігалось. Крім того, за В. Ющенка збиралися голосувати 51 і 58% респондентів, за В. Януковича – 12 і 2%, відповідно, на першому та другому етапах дослідження. У результаті можна зробити висновок, що інформація, яку отримували респонденти контрольної групи між двома етапами дослідження, більшою мірою вплинула на імідж В. Януковича, ніж на імідж В. Ющенка. Відповіді на запитання про отриману останнім часом інформацію про цих політиків свідчать, що про В. Януковича респонденти отримали по 28% позитивної і нейтральної інформації, 12% – переважно позитивної, негативної інформації – 23% та переважно негативної – 9%, а щодо В. Ющенка – відповідно 26% позитивної, 16% переважно позитивної, 23% нейтральної, 21% переважно негативної та 14% негативної інформації. Тобто можна стверджувати, що значних переваг в отриманні позитивної або негативної інформації про одного чи другого політика у респондентів контрольної групи не відзначалося.

Загальний висновок, який можна зробити на основі аналізу середніх оцінок відомих політиків на різних етапах дослідження, віддалених один від одного на 2–3 тижні, полягає в тому, що сприймання текстів інтерв'ю впливає на сприймання політика та його образ, однак не має ніякої кореляції з політичним вибором громадян. У період передвиборної кампанії для

тих, хто вже визначився у своєму виборі, нова інформація, її емоційне забарвлення та інші характеристики не відіграють істотної ролі. На наш погляд, починає діяти така характеристика процесу сприймання, як вибірковість, або селективність: людина відбирає лише ту інформацію, яка буде підтверджувати правильність вибору, та відштовхує ту, що її спростовує або вказує на помилковість вибору. Саме тому відповіді на додатково введені питання стосовно попередньої інформації про політиків і її характер також не пов'язані зі змінами в політичному виборі.

Дослідження показало, що в період передвиборної боротьби існують певні особливості сприйняття відомих політиків студентським електоратом.

1. У підгрупі, що на другому етапі дослідження сприймала як стимульний текст інтерв'ю В. Януковича з інтенціональною спрямованістю “Ми”, до сприймання тексту провідними категоріями його оцінки були: категорія “агресивності”, що у свідомості молоді за значенням протилежна “реформаторству”, тобто, якщо політик реформатор – він не може бути агресивним; категорія “політичної (або соціальної) привабливості” за рахунок “сили та активності” (молоді подобаються активні, сильні лідери); опозиція “розуму” та “сили”; категорія негативних характеристик (особистісних та соціально-психологічних), до яких додається ще й недемократичність як негативна риса майбутнього президента країни.

Після сприймання тексту було виявлено злиття факторів агресії, сили та активності, які посіли протилежні позиції. Друга категорія сприймання змінюється на протилежну, розум іде поруч із силою, цілеспрямованістю, але вони – з протилежного боку від слабкості. Негативні риси політика вже не відіграють провідної ролі в його сприйманні.

У сприйманні В. Ющенка перше місце посідає категорія “сили–слабкості”, до другого полюса якої зміщуються “консервативність” і “злість” як показники слабкості. Ще одна категорія сприймання – “агресивність” та негативні особистісні риси, що надають політику непривабливості та зменшують довіру до нього.

Після сприймання інтерв'ю В. Януковича фактор сили в сприйманні образу В. Ющенка залишається провідним, але така риса, як цілеспрямованість, починає впливати на показник сили. Друга категорія сприймання була означена як “категорія чесності – сили”, що викликає довіру; наступна – категорія “агресивності” (причому студенти вважають, що порядні люди не можуть бути агресивними).

Беручи загалом, зазначені відтінки сприймання обох відомих політиків не є результатом впливу на сприймання виборців інтерв'ю В. Януковича з інтенціональною спрямованістю “Ми” – це скоріше вплив усього комплексу заходів передвиборної кампанії. Однак можна стверджувати, що сприймання текстів політиків, безперечно, буде певним чином впливати на формування їх образів в очах електорату.

2. Спробуємо з'ясувати, як впливає сприймання інтерв'ю В. Ющенка з інтенціональною спрямованістю “Ми” на образи обох політиків.

До сприймання стимульного тексту категоріями сприймання В. Януковича в студентській молоді були: “особистісні риси”, що є параметрами політичної довіри до лідера (слід відмітити, що полюс довіри містить характеристики і “демократ”, і “реформатор”); категорії “сили” та “активності”, на які впливає цілеспрямованість політика; а також категорії “агресивності”, “соціальної привабливості”.

Після сприймання стимульного тексту інтерв'ю В. Ющенка при сприйманні В. Януковича злилися категорії “особистісних рис” та “агресивності”. Тобто сприймання політика все більше набуває ознак особистісного ставлення, на основі якого вибудовується політична довіра й політичний вибір. Студентська молодь використовує атрибутивні механізми сприймання, що виявляється в приписуванні політикові різних особистісних рис на основі сприймання текстів його опонентів. Інші категорії сприймання – “соціальна привабливість” та опозиція “розуму” і “слабкості”, що вже вивчалися в інших підгрупах. Інтерпретація можлива така: для студентської молоді визначальним показником сили особистості є “розум”, тому що навчання в цьому віці є провідним видом діяльності. Ми вважа-

емо, що це – особливість сприймання студентською молоддю не тільки провідних політиків, а й інших людей взагалі.

3. У третій підгрупі на другому етапі дослідження студенти сприймали текст інтерв'ю В. Януковича з інтенціональною спрямованістю “Вони”. Спочатку для оцінювання В. Януковича використовувалися категорії “особистісної та соціальної привабливості” (без визначення відмінностей), що збільшують довіру (ці категорії майже тотожні класичній категорії “Оцінка”); “агресивної сили”; “політичної (або соціальної) сили”, яка, однак, не робить її власника привабливим для електорату.

Після сприймання тексту інтерв'ю В. Януковича сприймання його як політика змінилося: “соціальна привабливість” як окремих фактор виявилася найбільш навантаженою, на другому місці – “особистісна привабливість” з більш вагомих полюсом негативних рис, третє місце посіла категорія “політичної сили” вже без семантичних відтінків агресивності.

В. Ющенко до сприймання тексту інтерв'ю В. Януковича оцінювали крізь призму категорій “особистісної привабливості”; “політичної сили”, що викликає довіру та посилює налаштованість на реформи, однак протилежна агресивності; “соціальної привабливості”. Третя категорія містить на другому полюсі характеристики “не має мети” та “демократичний”, щодо інтерпретації яких ми не маємо повної впевненості.

Після сприймання стимульного тексту сприйняття В. Ющенко значно змінилося: фактор “особистісної привабливості” набув семантичних відтінків фактора “агресивності”, про що ми вже говорили вище; другий фактор – “сили та активності”, третій – “політичної привабливості”, що викликає довіру та містить характеристики “реформатор” та “демократичний”, а також риси соціально привабливої людини.

4. У четвертій підгрупі на другому етапі дослідження пропонувалося як стимульний матеріал інтерв'ю В. Ющенко з інтенціональною спрямованістю “Вони”. До сприймання стимульного тексту В. Янукович сприймався студентами крізь призму таких категорій: “особистісна привабливість”, що викликає довіру (цей фактор семантично близький до фактора “оцінка” в класичному варіанті СД, але на полюсі “особистісної привабли-

вості” ми бачимо ще й характеристики “демократичний”, “розумний” та “викликає довіру”); “політична сила” та “активність”. Третій фактор був інтерпретований як фактор “політичної довіри”, що визначається ширістю, демократичністю та налаштованістю на реформи.

Після сприймання тексту В. Ющенка категорії оцінки В. Януковича зазнали значних змін: відбувся перерозподіл навантаженості характеристик, що входили до фактора “особистісної привабливості”, та збільшилася вага полюса, що містить негативні особистісні риси; фактор “політичної сили” та “активності” було доповнено характеристиками “соціальної привабливості”.

Категорії оцінки В. Ющенка цією підгрупою такі: на першому місці – “соціальна привабливість”, другий фактор – “особистісна привабливість”, що перебуває в опозиції до “агресивності” (привабливі люди не можуть бути агресивними), та, як і в категоріях оцінки В. Януковича, – “політичної довіри”.

Після сприймання стимульного тексту категорії сприймання В. Ющенка змінилися значно менше: фактор “соціальної привабливості” – найбільш навантажений, отож політична довіра до політика залежить передусім від соціальної та особистісної привабливості.

5. Варто зразу ж відмітити, що в контрольній групі значно менші відмінності в сприйманні образів як В. Януковича, так і В. Ющенка.

На першому етапі дослідження В. Янукович сприймався молоддю крізь “привабливість особистісну” та “соціальну”; “політичну силу”, що викликає довіру (протилежний полюс визначається як “відсутність цілей”), та категорію “агресивності”. На другому етапі дослідження в першій категорії, яка була інтерпретована також як “соціальна” та “особистісна привабливість”, що викликає довіру до політика, зникають характеристики “розумний” та “реформатор” (на полюсі “привабливості”), але вона доповнюється характеристикою “викликає довіру”. Друга категорія сприймання практично ідентична отриманій на попередньому етапі – категорія “політичної сили” та “активності”, але відбуваються деякі зміни в семантичній вагомості характеристик, що утворюють фактор. Категорія “агре-

сивності” на першому етапі корелює у свідомості студентського електорату з “нечесністю” та “жорсткістю”, а на другому – із “твердістю”.

Сприймання студентами В. Ющенко на першому етапі дослідження відбувалося за такими категоріями: “особистісна привабливість”, що викликає довіру та містить водночас характеристику “демократичний” (на протилежному від “привабливості” боці – “відсутність цілей”, “нечесність” та “потайливість”); звісно, потайлива, нечесна людина не викликає довіри); “політична сила” та “активність”, що доповнювалися “розумом”; “твердості” та “жорсткості”, що є привабливими для молоді. Це підтверджує висновки дослідження [3], де було з’ясовано, що сильний і жорсткий лідер є бажаним образом політичного лідера для українського електорату.

На другому етапі дослідження категорія “особистісної привабливості” дещо змінюється, на негативному полюсі з’являються “агресивність” і “жорсткість”. Друга й третя категорії помінялися місцями відповідно до вагомості. Категорія “політичної сили” та “активності” переміщується на третє місце, але практично не змінюється за семантичним наповненням, лише доповнюється характеристиками “демократичний” і “порядний”. “Твердість” виявляється привабливою та корелює зі “здатністю до рішучих дій”, що знову підтверджує привабливість такого образу політика для українського електорату.

Загалом треба відмітити певні зміни в семантичному просторі сприймання відомих політиків у період передвиборної боротьби. По-перше, це стосується виділення фактора “агресивності”, чого не спостерігалося в попередньому дослідженні, проведеному в 2003 році. Це явище, на наш погляд, викликає сама ситуація передвиборної боротьби. Насиченість інформаційного соціально-психологічного текстового простору передвиборною рекламою і пропагандою викликає в електорату відчуття агресії з боку політиків та, можливо, бажання захиститися. По-друге, особистісна привабливість відіграє, як це не дивно, більш значну роль порівняно із соціальною привабливістю. Це, можливо, пов’язано з тим, що в ситуації актуального вибору та дефіциту інформації (тобто за умов у цілому стресової ситуа-

ції) людині властиво вдаватися до більш глибинних і знайомих категорій оцінювання, особистісних характеристик, які важать для політика не менше, аніж його соціальна привабливість, відповідальність тощо. На нашу думку, порівняно з дослідженням 2003 року серед студентського електорату все більшої привабливості набуває образ сильного та жорсткого лідера.

Висновки. Дослідження змін в образах відомих політиків у період передвиборної боротьби показало: сприймання окремих текстів, що належать самому політику, може впливати на характеристики його іміджу та іміджу його опонента, але не впливає на політичний вибір тих, хто вже визначився. Сприймання окремого тексту слід розглядати в контексті всієї рекламної кампанії політика, того мегатексту, який отримують респонденти в цей період.

Сприймання виборцями текстів інтерв'ю В. Ющенка та В. Януковича з інтенціональною спрямованістю “Ми” та “Вони” зумовлює певні зміни в іміджах цих політичних діячів. Підтвердилося припущення, що більш суттєві зміни спричинюють тексти з інтенціональною спрямованістю “Вони”. Зокрема зростає довіра до автора: він справляє враження більш розумного, активного тощо. У сприйманні його опонента виявляється тенденція до зміщення оцінок особистісних рис у бік негативного полюса.

Серед рекомендацій щодо використання при підготовці політичних текстів соціально-психологічних закономірностей сприймання слід зазначити, що більш значні зміни в образах політиків (як авторів тексту, так і їх опонентів) викликають тексти, які належать самому політику, оскільки авторські тексти дають респондентові змогу оцінити особистісні риси політика. Інтенціональна спрямованість “Вони”, що проявляється в текстах при обговоренні опонентів і противників, налаштована на критику, аналіз з негативними оцінюванням і ставленням до опонентів. Після сприймання таких текстів довіра виборців до автора тексту значно зростає, водночас відбуваються негативні зміни в сприйманні образів його опонентів.

Література

1. Ушакова Т.Н. Речь в структуре психики // Тр. Ин-та психологии РАН. – М., 1995. – Т. 1. – С. 225–233.
2. Ушакова Т.Н., Цетцов В.А., Алексеев К.И. Интент-анализ политических текстов // Психол. журнал. – 1998. – № 4. – Т. 19. – С. 98–109.
3. Вознесенська О.Л. Соціально-психологічні стереотипи сприймання портретних зображень політично активних суб'єктів: – Автореф. дис... канд. психол. наук – К., 1999. – 20 с.

© Вознесенська О.Л.

В.М. Духневич

ПРОБЛЕМА ГОТОВНОСТІ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

Особливості політичного вибору особистості розглядаються як соціально-психологічна проблема. Окреслено коло питань, пов'язаних з політичним вибором особистості, готовністю її до здійснення такого вибору. Аналізуються форми та структура готовності.

Ключові слова: політичний вибір, готовність до здійснення політичного вибору, настановлення.

Особенности политического выбора личности рассматриваются как социально-психологическая проблема. Очерчен круг вопросов, связанных с политическим выбором личности, её готовностью к совершению такого выбора. Анализируются формы и структура готовности.

Ключевые слова: политический выбор, готовность к совершению политического выбора, установка.

Peculiarities of a personality's political choice are regarded as a sociopsychological problem. The article describes a frame concerned with a personal political choice, people's readiness to realize such a choice. Forms and structures of readiness are analyzed.

Key words: political choice, readiness to realize a political choice, attitude.

Проблема. Дослідження психологічних особливостей політичної діяльності останнім часом набувають усе більшого

науково-теоретичного і практичного значення. Увага науковців та практиків зосереджена переважно на особливостях особистості політичного лідера, діяльності політичних партій, певних аспектах політичної діяльності, особливостях політичної соціалізації та інтеграційних процесів у суспільстві, що впливають на вибір особистості, тощо. Недостатньо розробленим видається напрям, пов'язаний із психологічними особливостями політичного вибору. Одним з аспектів психології політичного вибору є, на наш погляд, категорія готовності до здійснення політичного вибору. Це зумовлено тим, що ґрунтовних праць, у яких би спеціальним предметом аналізу була проблема готовності особистості до політичного вибору, поки що немає.

Мета статті: поглибити уявлення про психологічні особливості політичного вибору, з'ясувати сутність категорії готовності особистості до здійснення політичного вибору.

У своєму повсякденному житті ми постійно перебуваємо в ситуації вибору. Тому змушені вибирати, коли купуємо той чи інший товар або послугу; коли обмірковуємо, як нам краще заклагодити ту чи іншу справу; коли приймаємо рішення про доцільність тієї чи іншої нашої дії або вчинку тощо. Особистість завжди перебуває в ситуації вибору, хоч і не завжди усвідомлює її як таку, що передбачає вибір. Зазвичай більшість наших “виборів” ми робимо несвідомо, керуючись звичними уявленнями, моделями поведінки тощо. У більшості випадків ми навіть не завжди рефлектуємо існування альтернатив, серед яких потрібно вибирати одну. Рефлексивне ставлення до ситуації, у якій ми робимо вибір, може бути одним з критеріїв того, що наш вибір є осмисленим.

Чи не найяскравіше усвідомлення існування альтернатив вибору та потреби зробити такий вибір можна проілюструвати на прикладі ситуації виборчих перегонів. Цій проблемі останнім часом присвячено чимало досліджень. Це, зокрема, стосується аспектів політичної соціалізації особистості, формування політичної культури суспільства, впливу територіальних чи професійних спільнот на вибір особистості тощо. Зростання інтересу науковців і професіоналів, що працюють у політичній сфері, до

різних аспектів проблеми політичних виборів пов'язане, власне, із соціальним розвитком суспільства, необхідністю осмислення соціально-психологічних процесів, що відбуваються в суспільстві, інформатизацією суспільства, зростанням ролі політичної боротьби між політичними силами за електорат тощо.

У зв'язку із цим особливо актуальним видається постановка й дослідження проблеми готовності до здійснення політичного вибору. У статті зроблено спробу окреслити коло питань, пов'язаних з політичним вибором особистості, готовністю її до здійснення такого вибору. *Об'єктом дослідження є політичний вибір особистості. Предмет дослідження – готовність до здійснення політичного вибору.*

Розглядаючи проблему вибору, слід відзначити, що свідомий вибір особистості завжди опосередковується особистісними вподобаннями, мотивами, очікуваннями від результату такого вибору, з одного боку, та ситуацією, у якій здійснюється вибір, з другого. Вибір особистості завжди зумовлений прогнозуванням результатів такого вибору, зіставленням очікувань і домагань особистості та можливістю за допомогою певного вибору їх реалізувати. Вибір зазвичай робиться з урахуванням попередніх виборів особистості.

Коли ми говоримо про життєвий вибір особистості, то розуміємо, що він зумовлений тим, що людина є частиною певного соціуму і якоюсь мірою залежить від впливів, яких зазнавала (чи зазнає) у процесі соціалізації. Важливою особливістю суто людського життя є “здатність робити самостійний вибір, який цілепокладає якість майбутнього життя” [1, с. 55].

Вибір, який особистість робить свідомо, для неї завжди є *особистісно значущим*; він дає змогу суб'єктивно впливати на той чи інший процес або обставини, розвиток подій у проблемній ситуації. Під кутом зору соціальної і політичної психології категорія вибору набуває особливого значення, що пов'язано з особливостями ситуації, у якій відбувається акт вибору. Про політичний вибір варто говорити, коли йдеться про спеціально організовану ситуацію, у якій індивід зобов'язаний використати об'єктивно існуючі обставини (зробити вибір),

приймавши рішення і взявши на себе відповідальність за це рішення.

При цьому *власне вибір* важливо розглядати у двох площинах:

1) сам акт прояву електоральної активності індивіда під час проведення виборів у державні органи влади;

2) позицію індивіда щодо існуючої соціально-політичної дійсності.

Таке понятійне розмежування в межах категорії політичного вибору дає нам підстави говорити про складовість цієї категорії. Спробуємо з'ясувати сутність означених складових. Коли ми розглядаємо *вибір особистості як позицію щодо існуючої соціально-політичної дійсності*, ідеться насамперед про включеність індивіда в інтеграційні та політичні суспільні процеси. Така включеність має континуальний характер – від максимальної до мінімальної. Суттєвим при цьому є те, що рівень включеності може мати певний знак. З одного боку, можлива така позиція індивіда, коли він активно підтримує існуючий соціально-політичний устрій, сприяє реалізації суспільно-політичних та соціальних програм тощо. З другого боку, включеність в інтеграційні процеси може виявлятися в різноманітних формах протестної мотивації (страйки, демонстрації тощо). Головним при цьому є протиставлення власного бачення суспільно-політичного розвитку існуючому устрою та пов'язана із цим соціально-політична активність особистості (знову ж таки залежно від включеності в політичні інтеграційні процеси, що відбуваються в суспільстві). В усякому разі така включеність може набувати різноманітних форм участі в політичних партіях, громадських організаціях, суспільних об'єднаннях тощо.

Коли йдеться про *вибір особистості як акт прояву електоральної активності*, слід вказати на деякі моменти, що є обов'язковою умовою для здійснення такого вибору:

1) альтернативні об'єкти вибору. Важливою умовою вибору є те, що суб'єкт вибору обмежений заздалегідь визначеними альтернативами. Специфіка ж вітчизняної політичної ситуації полягає в тому, що суб'єкти вибору часто не

бачать значущих розбіжностей між тими чи іншими альтернативними об'єктами вибору;

2) суб'єкти, зобов'язані зробити вибір із запропонованих політичних альтернатив;

3) організатори ситуації політичного вибору.

Вищевикладене бачення специфіки політичного вибору дає змогу перейти до розгляду власне *категорії готовності до здійснення політичного вибору*. Перш ніж розкрити сутність цього поняття, зауважимо, що воно є новим для сучасної вітчизняної психологічної науки і в науковій літературі ми не знайшли жодного дослідження, присвяченого цій проблематиці.

По-перше, поняття готовності можна розглядати з погляду феномена настановлення (Д.М. Узнадзе, О.В. Імедадзе, О.С. Прангішвілі, О.Г. Асмолов, Н.І. Сарджвеладзе). За Узнадзе, настановлення як диспозиція до певної форми реагування відображає психологічну організацію внутрішнього середовища індивіда. Настановлення є, власне, характеристикою цілісного стану суб'єкта психічної діяльності в кожний дискретний момент його активності. Це означає, що практично всі дії суб'єкта в проблемній ситуації підпорядковуються регулівній функції настановлення – вищого рівня організації процесів переживань і дій. Іншими словами, *в основі процесу виконання рішення лежить настановлення*. Але разом з тим рішення є переживанням зміни настановлення [див., напр., 2]. Як зазначає Ш.А. Надірашвілі, “настановлення або орієнтує людину на певні об'єкти, або, навпаки, допомагає ухилитися від них. Цей двоякий напрям настановлення часто зовсім не усвідомлюється людиною... Якщо виробити в людини загальнометодичне настановлення на політичні і соціальні питання у двозначних і важких ситуаціях, то їй легко вдається зайняти визначену ідеологічну позицію” [3, с.12].

По-друге, поняття готовності можна розглядати з погляду атитюда, або соціального настановлення, що відповідає більшою мірою традиціям західної психологічної науки. Сучасні підходи в західній психології визначають соціальне настановлення як орієнтацію індивіда на певний соціальний

об'єкт, що виражає схильність діяти певним чином щодо цього об'єкта.

Крім того, готовність до здійснення політичного вибору можна розглядати як варіант готовності до дії. Під готовністю до дії розуміють настановлення, спрямоване на виконання тієї чи іншої дії. Готовність до дії, як зазначено в Психологічному словнику, припускає наявність певних знань, умінь, навичок; готовність протидіяти перешкодам, що постають у процесі виконання дії; приписування якого-небудь особистісного змісту виконуваний дії [4]. При цьому спроможність, чи готовність, до здійснення політичного вибору може розгортатися в трьох напрямках:

- спроможність “політичних об'єктів” вести політичну боротьбу і впливати на суб'єкти політичного вибору;
- спроможність суб'єктів політичного вибору конструктивно здійснювати такий вибір;
- спроможність організаторів політичного вибору ефективно зреалізувати виборчий процес.

Отже, *під готовністю до здійснення політичного вибору* слід розуміти сукупність рис, знань, навичок, мотивів особистості, що забезпечують здійснення суб'єктом вибору акту вибору із запропонованих йому політичних альтернатив, з одного боку, і сукупність об'єктивних умов вибору (ситуації, існування альтернатив вибору і т. ін.), забезпечених організаторами ситуації політичного вибору, з другого.

Відповідно до вищезазначеного, *структуру готовності* можна означити як таку, що складається з трьох компонентів: когнітивного (усвідомлення об'єкта), афективного (емоційна оцінка об'єкта) та поведінкового (послідовна поведінка щодо об'єкта).

Когнітивний компонент готовності до здійснення політичного вибору охоплює низку факторів, пов'язаних із свідомим виокремленням певних суб'єктивно значущих структур в образі об'єкта вибору. Насамперед у ситуації вибору актуалізується потреба особистості отримати певну інформацію про окремі об'єкти вибору, проблемну ситуацію в цілому. Здійснюється пошук та аналіз інформації про існуючі політичні альтернативи,

зіставлення окремих альтернатив, їх оцінювання, виокремлення окремих переваг та недоліків при обранні тієї чи іншої альтернативи. На цьому етапі формулюються певні образи, поняття, уявлення щодо політичних об'єктів, оперування якими дає змогу аналізувати ситуацію, моделювати різні варіанти її розвитку. Власне, прогнозуються переваги тієї чи іншої політичної альтернативи. Завдяки такому внутрішньому опрацюванню інформація, якою оперує індивід, перетворюється на певний попередній план рішення, котрий надалі може бути реалізований у побудові конкретного наміру чи рішення, а саме – виборі певної політичної альтернативи.

Значимо, що навіть коли відомості про окремі політичні об'єкти вибору зібрано, індивід продовжує шукати та аналізувати нову інформацію про ці об'єкти, що підтверджує чи спростовує попередній план рішення. Відбувається корекція попереднього рішення відповідно до нової інформації.

Отже, індивід, навіть маючи інформацію про різні об'єкти вибору, продовжує оперувати образами, що стосуються об'єктів вибору, і, зіставляючи окремі властивості цих образів, уточнює, коригує власне бачення. Залежно від того, який попередній план рішення розробив індивід щодо тих чи інших альтернативних об'єктів вибору та власної позиції, він може прийняти рішення, що стосується власної включеності (активної чи пасивної) до політичних процесів у суспільстві.

Ще одним суттєвим моментом, на якому слід наголосити, є поняття зиску як ключової категорії при розгляді когнітивного компонента. Це пов'язано з тим, що конкретний вибір особистості повинен мати для неї певні очевидні переваги. Скажімо, вибір саме цієї політичної альтернативи (а не іншої) дає змогу індивідові, що робить вибір, реалізувати ті можливості, яких він не має в разі вибору іншої альтернативи. Лише зваживши всі запропоновані альтернативи й виокремивши всі їхні переваги і, що важливо, недоліки, індивід зможе реалізувати певні наміри, мету, яких не було раніше.

Суттєвими чинниками, що впливають на оперування образами, формування уявлень щодо окремих об'єктів вибору є настановлення, атитюди, що існують у свідомості суб'єкта ви-

бору. Відповідно до цих настановлень може статися певний “зрушення”, коли індивід нібито “звільняється” від необхідності приймати рішення щодо доцільності вибору й переваг певної політичної альтернативи і робить вибір більшою мірою інтуїтивно, залежно від наявного настановлення.

У зв’язку із цим постає питання про *афективний компонент готовності до здійснення політичного вибору*. Схильність до оцінювання, тобто до формування настановлень, є невід’ємною частиною людської природи. Зазначені вище настановлення та атитюди є основними структурними елементами афективного компонента готовності.

Слід зазначити, що *афективна реакція внаслідок існування настановлення* – симпатія чи антипатія – може сформуватися навіть у тому випадку, коли ментальна репрезентація не підтверджена ані фактами, ані переконаннями. Тому постає питання про *упередженість* стосовно конкретного соціального чи політичного явища чи процесу. Це стає особливо актуальним при розгляді специфіки ситуації виборів, коли на вибір особистості може впливати упередженість щодо певного об’єкта вибору. У цьому випадку вибір, зроблений особистістю, не є свідомим. Крім того, наявність упереджень щодо запропонованих до вибору об’єктів вибору чи, власне, існування настановлень, що “мій голос нічого не змінить”, може впливати на готовність зробити такий вибір. Людина може вдаватися до різноманітних форм протестної мотивації (страйки, демонстрації, узагалі не йти на вибори тощо).

Зважаючи на те, що настановлення є готовими узагальненими оцінками, сприйняття об’єктів політичного вибору та готовність людини зробити політичний вибір можуть залежати від того, які саме оцінки і якою мірою узгоджуються із самою ситуацією організації виборів.

Особливим проявом настановлень, що впливають на готовність особистості здійснити політичний вибір, є *когнітивні реакції*. До них можна віднести *переконання, думки та ідеї* стосовно об’єкта настановлень (політичного об’єкта вибору). Скажімо, можна припустити, що якщо у свідомості суб’єкта вибору сформується бачення організації виборів як непрозорого й не-

демократичного процесу, готовність особистості зробити свій політичний вибір буде зменшуватися, оскільки невіра в результат врахування конкретного вибору індивіда буде впливати на цю готовність. Такі переконання можуть стосуватися найрізноманітніших аспектів політичних виборів і передвиборних перегонів. З одного боку, переконання, думки та ідеї однієї людини можуть нав'язуватися іншим чи просто засвоюватися ними через дію різноманітних психологічних механізмів. Такий, без сумніву, взаємний вплив буде в цілому впливати на загальну готовність до здійснення політичного вибору. З другого боку, завдяки такому взаємному впливу в процесі спілкування (через механізми переконання, наслідування тощо) буде актуалізуватися власне когнітивний компонент готовності особистості до здійснення політичного вибору.

Зокрема, певна форма вияву когнітивних реакцій спостерігалася під час останніх виборів Президента. Переконаність у непрозорості виборів зумовила в деяких випадках посилення готовності здійснити політичний вибір, яскравим свідченням чого і стала акція протесту на Майдані Незалежності столиці та в інших містах України. У той же час закономірності функціонування психологічних механізмів впливу цілком природно спричинили поширення цих переконань серед електорату та суттєво вплинули на формування громадської думки. Крім того, відбулася актуалізація різноманітних груп механізмів вибору: ролей та ідентифікації особистості, ціннісного та прагматичного вибору, усвідомлення певних політичних інтересів, інтуїтивно-почуттєвих та національних механізмів вибору. Так, наприклад, можна припустити, що під час останньої виборчої президентської кампанії суттєвим був вплив механізмів ідентифікації особистості, інтуїтивно-почуттєвих та національних механізмів вибору. Використовувалися гасла на зразок “Учителі за...”, “Шахтарі за...”. Суттєвим був вплив механізму ідентифікації людини з певними територіальними спільнотами (“Донецьк за Януковича”, “Київ за Ющенка” тощо). Частина людей “персоніфікувала” свій вибір – голос віддавався не просто за певну політичну партію чи силу, а за політичного лідера або проти іншого кандидата. Використовувалися ідеї, пов'язані з національними гаслами (зокрема ідея державної мови).

Наш аналіз афективного компонента готовності до здійснення політичного вибору був би неповним без розгляду ще одного виду реакцій – унаслідок дії настановлень, зокрема *конотативного, поведінкового*. Сюди належать мотиви та цілі поведінки або схильність до певних вчинків.

Як відомо, дослідження мотивів і цілей поведінки виборців дає змогу кандидатам чи політичним партіям і рухам використовувати ці дані в передвиборних перегонах та вибудовувати власну програму дій, коригувати зміст політичної реклами тощо. У свою чергу мотиви виборців суттєво впливають на їхню готовність здійснити свій політичний вибір. Залежно від того, наскільки запропоновані до вибору політичні альтернативи відповідають мотивам виборця, можна говорити про готовність конкретного індивіда зробити певний вибір. У даному випадку йдеться про загальну мотивацію виборця, причому деякі з мотивів є неусвідомлюваними і можуть суттєво впливати як на готовність зробити вибір, так і, власне, на результати виборчих перегонів.

Схильність до певних вчинків виявляється в реагуванні на певні стандартні ситуації. Якщо під час виборчих перегонів склалася ситуація, за якої індивідові досить складно визначити власне можливе місце чи роль у тому, що відбувається (активна участь не є обов'язковою, достатньо просто розуміти, що відбувається), однією з імовірних реакцій буде зниження готовності брати участь у голосуванні.

Отже, *настановлення* – це ціннісна диспозиція щодо того чи іншого об'єкта. Як цілісне утворення, воно може впливати на готовність індивіда зробити вибір із запропонованих йому політичних альтернатив.

Ще один компонент готовності до здійснення політичного вибору – *поведінковий*. Йдеться, власне, про готовність індивіда прийти на виборчу дільницю і зробити вибір. У зв'язку із цим особливою актуальності набувають питання, що стосуються здатності організаторів політичних виборів створити належні умови для передвиборних перегонів та проведення виборів. Можна припустити, що в разі недостатньої організації виборів або організації їх не на належному рівні готовність індивіда зробити свій вибір буде зменшуватися.

З одного боку, на поведінковий компонент готовності до здійснення політичного вибору впливатиме здатність політичних об'єктів вести політичну боротьбу та впливати на суб'єктів політичного вибору. Відтак міра, у якій суб'єкт вибору в результаті політичної боротьби об'єктів вибору може прийняти рішення щодо певного вибору, суттєво залежить від того, наскільки конструктивним та ефективним був вплив політичних об'єктів вибору на виборців у процесі такої боротьби. З другого боку, характер такої боротьби залежить не тільки від самих політичних сил, що ведуть боротьбу, а й від умов, у яких велася ця боротьба, а отже – від здатності організаторів передвиборних перегонів створити умови для конкурентної боротьби та їх спроможності організувати вплив на виборців.

Висновки. Отже, у роботі запропоновано нову категорію аналізу психологічних особливостей політичного вибору особистості – готовність до здійснення політичного вибору. Розглянуто структуру готовності до здійснення політичного вибору та висвітлено особливості аналізу цієї готовності відповідно до включеності особистості в інтеграційні та суспільно-політичні процеси, що відбуваються в суспільстві. Загалом, усі компоненти готовності тісно пов'язані між собою і ступінь їх впливу на особистість видається нам цікавим напрямом для дальших досліджень.

Література

1. *Титаренко Т.М.* Соціально-психологічні передумови та детермінанти особистісного вибору // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. – К.: Міленіум, 2003. – Вип. 7 (10). – С. 55–66.
2. *Бассин Ф.В., Прангишвили А.С., Шерозия А.Е.* О перспективах дальнейшего развития научных исследований в психологии (к проблеме бессознательного и собственно психологической закономерности) // Вопр. психологии. – 1979. – № 5. – С. 82–96.
3. *Надирашвили Ш.А.* Психология пропаганды. – Тбилиси: Мнечереба, 1978. – С. 12 – 15.
4. Готовность к действию // Психологический словарь (электронное издание). – 2000. – <http://psi.webzone.ru/st/023600.htm>.

© Духневич В.М.

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВИБОРЦЯМИ МОТИВАЦІЇ ВЧИНКІВ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ

Досліджуються особливості інтерпретації масовою політичною свідомістю мотивації вчинків політичних діячів. Розглядаються феномени каузальної атрибуції, з'ясовуються особливості цього процесу в умовах його опосередкованості засобами масової інформації. Проведено багатоетапне психосемантичне дослідження, де об'єктами оцінювання були образи та вчинки провідних українських політиків. Визначено та проаналізовано основні фактори, що опосередковують процес інтерпретації образу політика та мотивації його вчинків громадянами.

Ключові слова: масова політична свідомість, політичні лідери, атрибуція, мотивація, психосемантика.

Исследуются особенности интерпретации массовым политическим сознанием мотивации поступков политических деятелей. Рассматриваются феномены каузальной атрибуции, выясняются особенности этого процесса в условиях его опосредованности средствами массовой информации. Проведено многоэтапное психосемантическое исследование, где объектами оценивания были образы и поступки ведущих украинских политиков. Определены и проанализированы основные факторы, опосредующие процесс интерпретации образа политика и мотивации его поступков гражданами.

Ключевые слова: массовое политическое сознание, политические лидеры, атрибуция, мотивация, психосемантика.

Features of interpretation by a mass political consciousness of a motivation of politicians' actions are discussed. The phenomena of causal attribution are described, the features of this process mediated by mass media are clarified. Multi-stage psychosemantic investigation was carried out, where images and actions of leading Ukrainian politicians were subjects for estimation. Main factors mediating the process of citizens' interpretation of a politician's image and motivation of his actions are indicated and analyzed.

Key words: mass political consciousness, political leaders, attribution, motivation, psychosemantics.

Проблема. Значний інтерес до складного і неоднозначного процесу інтерпретації політичної інформації громадянами пояснюється його незаперечним впливом на стан сучасного суспільства. Наразі потребують пильної уваги дослідників недостатньо вивчені фактори, що визначають процес інтерпретації політичної інформації громадянами: чи правильно вони сприймають подану ЗМІ інформацію про політиків і політику; чи можливі і якою мірою, якщо це так, “викривлення” цієї інформації; наскільки істотними можуть бути розбіжності між цілеспрямовано поданою офіційною інформацією і тим, що засвоїла аудиторія.

Мета статті: вивчення проявів механізмів соціально-психологічного пізнання, зокрема рефлексії та каузальної рефлексії, у політичному контексті; дослідження тих соціально-психологічних чинників, які зумовлюють особливості інтерпретації громадянами мотивів вчинків або намірів політичних лідерів.

Для сучасної соціальної психології важливе значення має теза Ф. Гайдера про те, що кожна людина є “найвним ученим”, що вибудовує свої власні “теорії” стосовно того, що повсякчас відбувається як у суспільстві в цілому, так і просто навколо неї [1; 2]. У процесі створення цих “теорій” вкрай важливо, щоб людина дотримувалася кількох ключових психологічних принципів. По-перше, вона повинна зробити власний внутрішній образ зовнішнього світу несуперечливим (де нова інформація явно не суперечитиме вже отриманій та інтегруватиметься до структури настанов особистості, доповнюючи їх попередній контекст). По-друге, людина має усвідомлювати, що цей світ, умовно кажучи, “контролюється” нею самою, тобто є таким, де причини всіх подій та явищ доступні для пізнання, принаймні з точки зору самої особистості.

Оскільки предметний простір, у якому живе і діє особистість, з погляду психологічної перспективи, розглядається як світ, сповнений певних значень та особистісних смислів, природним є прагнення людини адаптувати їх відповідно до структури свого внутрішнього світу, інтерпретувати та інтегрувати

“колективні” значення та смисли відповідно до власної смислової системи [3; 4].

Провідними механізмами реконструкції зовнішньої дійсності, інтеграції, за термінологією О.М. Леонтьєва, “світу загалом” у “світ зокрема” (внутрішній світ особистості) є механізми соціального пізнання, які, по-перше, дають змогу людині стати в позицію інших, поглянути на світ “їхніми очима”, і, по-друге, відтворити систему їхніх мотивів, якими (на думку того, хто пізнає) інші керуються у власній поведінці та намірах [4]. На передній план тут виходять два провідні соціально-психологічні механізми – рефлексія та каузальна атрибуція.

Як зазначав вітчизняний дослідник психологічних процесів *mass media* Ю. Шерковін, в умовах світу, який щодали ускладнюється, для пізнання та загального пришвидшення процесів, які відбуваються навколо, людина все більше потребує інформації, котра б допомогла їй у реконструкції власної “правдивої” картини дійсності [5]. У політико-психологічному контексті справедливість цієї тези ще більш очевидна. По-перше, сама кількість інформації, яка “навалюється” на споживачів політичних повідомлень, за сукупним об’ємом істотно перевищує сукупний об’єм інших повідомлень (політичні новини, як правило, складають більшу частину випусків новинних блоків каналів). По-друге, політична інформація практично за будь-якої політичної системи часто подається споживачеві вже в опосередкованому вигляді і часто під “потрібним” кутом зору. Часто респонденти губляться в контексті політичних повідомлень, що створює широке поле для домислювання громадянами, які потребують простіших та більш логічних (під кутом зору буденної свідомості) шляхів пояснення того, що відбувається. Таке “домислювання” залишається для людей практично єдиним способом не загубитися в морі незрозумілого для більшості політичного контексту та відшукати суб’єктивний смисл у хаосі інформації.

Як показують життєва практика і практичні дослідження, майже завжди “офіційний” медіа-контекст, що подається ЗМІ, “викривляється” в масовій політичній свідомості. У сучасній соціально-політичній психології існує ряд теорій, які під рі-

зними кутами зору аналізують цей феномен. Більшість дослідників доходять спільної думки про домінуючу роль у ході такого “переосмислення” інформації *процесів міжособистісного спілкування* (тих соціальних груп – родини, близьких, знайомих, колег тощо, які формують нашу політичну думку) та відповідних *психологічних механізмів* (у першу чергу каузальної атрибуції, рефлексії та ін.), на основі яких відбувається домислювання причини тих або інших політичних подій та вчинків політиків.

З одного боку, велика кількість джерел ЗМІ як у кількісному, так і в характерологічному планах (тих “кутах”, під якими аудиторії подається інформація) роблять процес сприймання надзвичайно важким для аудиторії. Отже, у масовій свідомості відбувається “спрощення” цієї інформації, інтеграція її до свідомості реципієнтів відповідно до структури попередніх настанов, знань, почуттів громадян тощо. У результаті повідомлення ЗМІ набувають різної інтерпретації в масовій свідомості за принципом “скільки людей – стільки й думок”.

З другого боку, зміст повідомлень ЗМІ істотно опосередковується впливом на свідомість реципієнта “значущих інших”, які так само складають цільову аудиторію ЗМІ, а отже, споживають політичну інформацію та мають свої власні шляхи її інтерпретації. Тож виявляється так званий ефект “багатоступеневого” сприймання, що опосередковується як самим змістом повідомлення, так і реакцією на нього інших (відомих у соціології як “лідерів думок”), і масова реакція аудиторії. До того ж сама інформація про політичних лідерів опосередковується попередніми знаннями та настановами того, хто сприймає, його політичними симпатіями чи антипатіями.

Як зауважує Г.М. Андреева, процеси міжособистісного сприймання, що опосередковані засобами масової комунікації (а саме таким, опосередкованим ЗМІ чином, ми передусім і сприймаємо політиків), загалом відповідають умовам соціальної перцепції в контексті “безпосереднього” (особистісного, *vis-a-vis*) соціального пізнання [2; 6]. Так само, як і в повсякденному житті людини, механізми атрибуції та рефлексії опосередковують і процеси умовної взаємодії особистості з політикою,

адже поле для “домислювання” тут дійсно виявляється невичерпним.

Вирішальну роль у процесі інтерпретації повідомлень ЗМІ відіграє суспільний контекст, зокрема масова політична свідомість. Часто буденна політична свідомість миттєво інтерпретує отриману інформацію, що може не відповідати об’єктивній дійсності, але збігається зі структурою особистісних смислів того, хто сприймає. У таких випадках нова інформація буквально “підводиться під уже існуючі еталони”, стереотипізується тим, хто сприймає.

Зрештою, сам політичний контекст *a priori* залишає пересічним громадянам плідне підґрунтя для домислів. Ю. Мостова в цьому контексті зазначала: “Леонід Кучма практично ніколи не пояснював, чому він знімає тих або інших чиновників. Які реальні мотиви та цілі керували Президентом, що звільняв губернаторів, міністрів та прем’єрів? Це вже потім журналісти та експерти домислювали: цього наказала зняти Росія, призначення того пролобіював Ярославський, цього “урив” Медведчук і т. д. і т. п.” [7].

Відтак, оскільки процес інтерпретації “політичної інформації” опосередковується щонайменше кількома провідними факторами, постають, відповідно, такі питання: 1) чи правильно “потрібна” (рос.: “*нужная*”) інформація про політику та політиків, що подається в різних ЗМІ, сприймається масовою політичною свідомістю; 2) якими можуть бути “викривлення” цієї інформації та від чого вони залежать; 3) якими, зрештою, можуть бути розбіжності між “офіційною” інформацією (тією інформацією, яка цілеспрямовано подається аудиторії з метою формування та корекції іміджу політика тощо) та інформацією, “спожитою” аудиторією [8]. Пошук відповідей на ці запитання – основна мета даного дослідження.

Як завдання емпіричного етапу дослідження ми визначили вивчення особливостей інтерпретації мотивації поведінки і поведінкових інтенцій відомих “гравців” українського політикуму та дослідження розбіжностей між особливостями цієї інтерпретації в ЗМІ та “буденній” свідомості.

Ми виокремили сім умовних “сфер”, на яких традиційно наголошують медіа в процесі побудови та висвітлення образу політика: 1) причини його прагнення (приходу) до влади; 2) політичний “ухил” та ставлення до економічних і політичних реформ у країні, бачення їх кінцевої мети; 3) критика влади (опозиції); 4) виступи в ЗМІ; 5) зустрічі з людьми на місцях; 6) особисте життя; 7) зустрічі з іноземними політиками.

Емпіричне дослідження складалося з двох послідовних етапів, реалізованих, відповідно, за методами незакінчених речень та модифікованого “мотиваційного семантичного диференціалу”. Дослідження проводилося в травні та вересні 2004 р. В опитуванні взяло участь понад сто осіб віком переважно від 20 до 40 років, що мешкають у м. Києві, Київській та Чернігівській областях (респондентів наперед не запитували про їхні політичні симпатії).

На *першому* етапі дослідження респондентів, яким було надано список вчинків/намірів відомих політиків, просили визначити “справжню”, на їхній погляд, мету цих вчинків. Для цього шляхом контент-аналізу повідомлень ЗМІ ми відібрали найбільш типові та часто вживані “мислеформи”, які описували ту чи іншу поведінку або намір як відомих політиків зокрема, так і влади чи опозиції в цілому, наприклад: “прагне вирішити соціальні проблеми”, “зустрічається із закордонними колегами”, “розповідає про свою сім’ю”, “критикує владу (опозицію)” тощо. Загалом було відібрано понад шістьдесят таких тверджень різного характеру, які охоплювали опис найбільш типових вчинків чи намірів відомих політиків. Ці відібрані твердження являли собою незакінчені речення, які респонденти повинні були продовжити таким чином, щоб вони, на їхній погляд, якнайкраще пояснювали “справжній” мотив таких вчинків чи намірів політиків.

У результаті було отримано широкий список мотивів, якими, на думку респондентів, можна описати ті або інші вияви поведінки політика або його намірів, планів тощо. Завдяки обробці отриманих даних за методом контент-аналізу та частотно-го аналізу було створено як перелік основних “універсальних” мотивів українських політиків загалом, так і перелік тих моти-

вів, які, на думку громадян, зумовлювали ті чи інші вчинки окремих відомих політиків.

На *другому* етапі дослідження визначені нами мотиви, що атрибутуються певним політикам, було застосовано як оцінні ознаки (дескриптори) в методиці “мотиваційного семантичного диференціалу” [3; 9]. На цьому етапі респонденти оцінювали вчинки/наміри провідних українських політиків (чинного Президента Л. Кучми, основних кандидатів на президентський пост на виборах 2004 р. В. Януковича та В. Ющенка), узагальнені образи представників влади, лівої та правої опозицій відповідно до виявлених нами мотивів. Ми запропонували респондентам визначити справжні, на їхню думку, мотиви, які зумовлюють ті політичні вчинки чи наміри політиків, що підпадають під наперед визначені нами основні сфери, на яких особливо наголошують мас-медіа. Вірогідність кожного мотиву щодо вчинку/наміру політика в конкретній сфері респонденти оцінювали за п’ятибальною шкалою. Отримані емпіричні дані оброблялися за допомогою факторного аналізу.

Як зразок доречним буде проаналізувати “справжні”, з погляду респондентів, мотиви поведінки трьох провідних гравців минулорічної передвиборної кампанії, а саме: Л. Кучми (тут ми наводимо більш повну інтерпретацію його мотивів у масовій політичній свідомості), В. Януковича та В. Ющенка.

Інтерпретація мотивації Л. Кучми в масовій політичній свідомості. Л. Кучма є, безперечно, одним з гравців-довгожителів українського політикуму. Це зумовило й ті особливості інтерпретації його образу та мотивів, якими він наділявся у свідомості респондентів. Образ чинного Президента впродовж усього терміну його перебування на політичному олімпі формувався за принципом “снігової грудки”, тобто до нього з часом додавалися нові й часто суперечливі нашарування. Отже, і сам образ Кучми, і специфіка інтерпретації його мотивів респондентами до певної міри вміщують психологічні “нашарування”, які формувалися у свідомості українських громадян протягом останнього десятиліття. Тут визначальну роль відіграв, природно, не тільки офіційний медіа-контекст, а й ті сте-

реотипи, чутки, плітки, настанови, які існували у свідомості громадян протягом усього періоду президентства Кучми.

У ході статистичної обробки отриманих даних вдалося виділити шість факторів, що пояснюють 67,5 % сумарних дисперсій. Зміст цих факторів утворено ознаками-мотивами, які громадяни вважають першоосновою тих або інших реальних вчинків чи декларованих намірів чинного Президента.

Перший, найбільш виважений фактор (26,4 %), репрезентовано такими мотивами поведінки Л. Кучми (тут і далі мотиви наведено в порядку зменшення їх факторної ваги): *підготувати для себе “запасний аеродром”*; *“замилити очі” громадянам; реалізувати “відпрацьований сценарій” переходу влади; зробити, щоб до влади прийшов такий як він; зробити, щоб його помилки приписали іншим*. Ознаки даного фактора розкривають зміст процесу “переходу” (або, радше, передачі) політичної влади в Україні та роль, яку відводить собі в ньому чинний Президент. Виходячи з цього, даний фактор було інтерпретовано як *“мотиви передачі влади в країні”*. З одного боку, підтримка Кучмою кандидатури Прем’єр-міністра В. Януковича інтерпретується в масовій свідомості як спроба першого убезпечити себе та легітимно продовжити свою попередню політику й після виборів. Прикметно, що в ці прагнення Кучми у свідомості громадян вкладається переважно негативний зміст. З другого боку, вже після того, як було отримано результати дослідження, у пресі з’явилося схоже пояснення мотивів Л. Кучми, наприклад: *передати владу Януковичу, щоб на його фоні виглядати “Леонідом Мудрим”*. Непряме свідчення на користь такої точки зору знаходимо й у виступах самого Президента. Як зазначав Кучма в одному із своїх висловлювань, після закінчення терміну його ім’я вже не буде так часто мусолитися в пресі, а вся увага перекинеться на наступника [10]. Важливо й те, що сам сценарій переходу (“передачі”) влади сприймався громадянами до певної міри як уже “відпрацьований” та “розіграний” сценарій Банкової.

Другий за значущістю фактор (11,3 %) укладено такими ознаками-мотивами: *підкреслити свою скромність і сімейність; викликати жалість; домогтися, співчуття; показати, що він –*

як усі. Зміст цього фактора описує переважно ті мотиви Президента, якими, на думку респондентів, він “послугується”, даючи інтерв’ю та розповідаючи громадянам про свою сім’ю і близьких. Виходячи з наявного психологічного змісту, цей фактор було інтерпретовано як “*мотиви демонстрації подробиць особистого життя*”. Можна стверджувати, що ці мотиви добре рефлексуються громадянами і значною мірою збігаються з тими завданнями, які покладають іміджмейкери на “сімейні інтерв’ю”, а саме: викликати в громадян симпатію та підкреслити загальнолюдські характеристики політика.

Третій фактор (9,8 %) утворено такими ознаками: *насамкінець “грюкнути дверима”*; *подратувати народ*; *зробити вигляд, що займався справою*. Цей перелік ознак, на думку опитуваних, описує справжні поведінкові мотиви чинного Президента, якими він послугується, критикуючи своїх політичних опонентів. Отже, психологічний зміст цього фактора загалом вкладається у визначення “*мотивів критики опонентів*”. Провідним мотивом тут, на думку респондентів, є прагнення Кучми переконати електорат, що він дійсно займався справою. Загалом цей фактор відображає таку сутність: критикуючи своїх опонентів, Кучма прагне здаватися кращим ніж він є насправді, імітувати власну активну роботу тощо.

Четвертий фактор (8,1 %) репрезентовано такими мотивами діяльності чинного Президента: *приховати, куди він подів гроші українців*; *прикрасити свою злочинну політику*; *показати, що він – як усі – бажає стати Президентом знову*. Ознаки цього фактора описують мотиви “*прагнення залишитися при владі (зберегти владу)*”. Цей фактор описує ті мотиви, які, на думку громадян, є ключовими для Президента в його прагненні зберегти за собою владу. Зазначимо, що коли проводилося опитування, питання про висування Кучми на третій термін президентства було одним із найбільш гострих у суспільстві. Отже, саме приховані мотиви прагнення Президента прийти до влади втретє стали для громадян одними з найважливіших.

П’ятий фактор (6,4 %) охоплює такі ознаки-мотиви політичних вчинків Президента: *підвищити власний рейтинг*; *не втратити свої позиції*; *запобігти зайвим балачкам*. Зміст цього

фактора дає змогу інтерпретувати його як *“мотиви виступів у ЗМІ та публічних зустрічей”*. Як видно, громадяни пояснюють такі виступи та зустрічі Президента у доволі невимушений та типовий спосіб – його прагненням підвищити власний рейтинг та зберегти свої позиції.

Нарешті, шостий, найменш виражений фактор (5,5 %), репрезентовано такими мотивами поведінки Кучми: *хоч щось зробити для країни, заспокоїти людей*. Ознаки цього фактора розкривають ставлення Кучми до проведення політичних та економічних реформ в Україні. Відповідно, і сам фактор було проінтерпретовано як *“ставлення до реформ”*. Прикметно, що самі мотиви, які утворюють цей фактор, мають, по суті, різне смислове навантаження. Перший мотив (*“хоче щось зробити для країни”*) описує прагнення Кучми покращити життя народу шляхом проведення політичних та економічних реформ. Однак зміст другого мотиву (*“заспокоїти людей”*) викриває більш глибоке, приховане ставлення Кучми до проведення таких змін у країні. Тут прагнення до реформ є банальним бажанням заспокоїти людей, відволікти їх від більш серйозних проблем.

Інтерпретація мотивації В. Януковича в масовій політичній свідомості. На відміну від Л. Кучми, який є *“довгожителем”* українського політичного олімпу, *“персонаж”* Януковича з’явився на політичній арені раптово й відносно недавно. Отож, його образ у свідомості українців виявився більш суперечливим і неоднорідним для різних верств населення та регіонів України.

У процесі статистичної обробки даних було виділено шість факторів, сукупність яких пояснює 65,1 % загальної дисперсії. Зміст цих факторів утворено тими ознаками-мотивами, які, на думку респондентів, є провідними для реалізації певних політичних вчинків Прем’єр-міністра та кандидата в президенти В. Януковича.

Перший фактор (21,6 %) укладено такими ознаками-мотивами: *продовжити безлад у країні; викачати з держави все, що це залишилося; покласти гроші собі в кишеню; розграбувати країну; заробити гроші; підтримати мафію*. Даний фактор інтерпретується як *“мотиви прагнення влади”*.

Другий фактор (17,8 %) репрезентовано такими мотивами: *показати, що він – “найменше зло для народу”; підвищити свій статус; “обілити” себе; бути не гіршим від інших; здаватися чесним; домогтися поваги*. Психологічний зміст даного фактора, який істотно доповнює зміст попереднього, дає змогу інтерпретувати його як *“мотиви побудови політичного іміджу”* Януковича.

Третій фактор (8,1 %) об’єднує такі ознаки-мотиви: *бути відкритим для людей; захиститися від критики та нападок; показати народові, що він – як усі; “замилити” людям очі; здобути владу на все життя*. Спільний смисловий інваріант цього фактора викриває мотиви *“спілкування з виборцями”* (зустрічей, виступів тощо) кандидата в президенти.

Четвертий фактор (7,4 %) представлено такими ознаками-мотивами: *приховати правду; перемогти на виборах, зблизитися з Росією, віддалитися від ЄС та НАТО*. Даний фактор можна інтерпретувати як *“способи приходу до влади та зміни в зовнішньополітичному курсі України”*.

П’ятий фактор (5,8 %) репрезентовано такими ознаками: *показати, що колишній в’язень теж може чогось домогтися; здаватися чесним; купити всіх і все*. Ми визначили даний фактор як *“особистісні (глибинні) психологічні мотиви прагнення влади та способи її досягнення”*.

Нарешті, шостий фактор (4,5 %) укладено такими ознаками-мотивами: *реалізувати власний потенціал; здійснити власні приховані цілі; встановити в Україні диктатуру*. Ми визначили цей фактор як *“приховані (таємні) політичні цілі”* В. Януковича.

Інтерпретація мотивації В. Ющенко в масовій політичній свідомості. Хоча так званий феномен Ющенко (образ Ющенко як борця з політичною системою) і почав формуватися задовго до його приходу у велику політику, кардинальні зміни його політичного образу розпочалися з 2000 р., часу призначення його прем’єр-міністром України. У процесі статистичної обробки даних вдалося виділити шість факторів, сукупність яких пояснює 65,0 % загальної дисперсії. Зміст цих факторів утворено тими ознаками-мотивами, які, на думку респондентів, є про-

відними причинами для тих чи інших політичних вчинків лідера правої опозиції та кандидата в президенти України на виборах 2004 р.

Перший фактор (21,8 %) утворено такими ознаками-мотивами лідера правої опозиції, кандидата в президенти, у їх інтерпретації електоратом: *прагне об'єднати всю владу в одних руках; хоче приєднатися до НАТО; бажає змінити на краще відносини із сусідами; домагається того, щоб владі довіряли.* Даний фактор було інтерпретовано як “політичні плани В. Ющенка”.

Другий фактор (17,1 %) репрезентовано такими ознаками-мотивами: *створити альтернативу для нації; домогтися розумної влади; щоб люди знали правду; відкрити себе для інших; змінити владу на краю; підвести Україну з колін.* Ознаки, що утворюють цей фактор, дають змогу інтерпретувати його як “мотиви прагнення влади”.

Третій фактор (8,3 %) складається з таких ознак-мотивів: *прагне встановити порядок у країні; хоче забезпечити собі тилю; намагається створити видимість дій; хоче заробити гроші; прагне реалізувати власні політичні амбіції; має на меті втілити свої приховані плани.* Даний фактор до певної міри продовжує зміст попереднього, визначеного нами як “мотиви прагнення влади”; ми інтерпретували його як “мотиви політичної активності” Ющенка.

Четвертий фактор (7,3 %) укладено такими ознаками-мотивами: *помститися владі за своє звільнення; зробити Україну колонією США; зробити заможнішими простих людей.* Цей фактор продовжує зміст першого, тому ми інтерпретували його як “політичні цілі Ющенка”.

П'ятий фактор (6,0 %) утворено такими ознаками-мотивами: *знає про ситуацію набагато більше; прагне домогтися розумної влади для людей.* Цей фактор ми із значною мірою умовності визначили як “мотиви просоціальності” Ющенка, що у свідомості респондентів тісно пов'язані з його особистісними характеристиками, зокрема “компетентністю та справедливістю”.

Нарешті, шостий фактор (4,5 %) складається з таких ознак-мотивів: *хоче підкреслити свою близькість до народу; прагне влади понад усе; намагається “замилити очі” громадянам.* Ми інтерпретували даний фактор як *“методи приходу до влади”* Ющенка.

Висновки. У результаті дослідження було встановлено, що, по-перше, провідну роль у процесі атрибуції мотивів відіграють механізми соціальної категоризації, насамперед належність політика до певної соціально-політичної групи. На основі такої належності респонденти атрибуують політикам ті мотиви, що “логічно” випливають з характеристик їхніх соціально-політичних груп. На підставі результатів дослідження можна припустити, що визначальними класифікаційними критеріями, на основі яких може відбуватися атрибуція політикам певних мотивів, є критерії “опозиція – влада” та “подобається – не подобається”. Так, приміром, значна частини респондентів не сумнівається в тому, що “спадкоємець” Л. Кучми – В. Янукович – продовжуватиме його попередню політику. Натомість щодо В. Ющенка, який відмежовується від теперішньої влади, у свідомості громадян існують сподівання на інший варіант розвитку подій. Проте сам загальний образ влади та політиків зумовлює домінування упередженого ставлення до будь-якого публічного політика чи можновладця.

По-друге, атрибуція мотивів політикові залежить від його образу, який уже склався й існує у свідомості громадян. Отож ЗМІ порівняно мало впливають на процес і зміст атрибуції громадянами певних мотивів політичним діячам. Натомість провідну роль тут відіграють соціальний контекст (ті особливості сприймання образу політика, що склалися в суспільстві) та суб’єктивний досвід респондентів.

По-третє, важливу роль у змісті атрибутивних процесів відіграють суспільні стереотипні уявлення про політику і політиків, що формувалися у свідомості громадян протягом тривалого часу. Серед найбільш типових подібних уявлень слід виокремити такі: політик прагне влади передусім для власних корисливих цілей (збагачення, реалізації планів, амбіцій тощо); влада є найбільш зручним інструментом для реалізації власних

цілей; суспільні інтереси відображаються політиком меншою мірою, ніж власні або ніж інтереси вузького кола осіб, що його підтримують.

Певна частина виборців вважає, що домогтися влади в Україні можна тільки нечесним шляхом – за гроші, “замилити” громадянам очі, тощо. При цьому значна частина опитаних вважає, що передвиборні програми кандидатів є лише способом приходу до влади (стратегією приваблення електорату). Натомість після приходу до влади кожен політик “розкриває свої справжні карти” і починає реалізовувати свій власний політичний сценарій. Виявлення мотивів та особливостей реалізації цього сценарію є одним з найважливіших “завдань” атрибуції в масовій політичній свідомості поряд із визначенням мотивів прагнення влади політиком.

По-четверте, можна стверджувати, що ЗМІ не відіграють провідної ролі в процесі формування тих суджень (мотивів), що атрибутуються громадянами політикам. Натомість головну роль у цьому процесі відіграють міжособистісні канали комунікації – референтні групи, лідери думок, чутки, плітки тощо. Отже, можна припустити, що українські громадяни загалом більше покладаються на судження, ніж на справжні факти (принаймні такі, якими їх подають ЗМІ). Тому є підстави стверджувати, що ЗМІ загалом збагачують процес атрибуції, “постачаючи” йому нові сюжети та сфери інтересів.

По-п’яте, провідну роль у процесі приписування політикам певних мотивів відіграє фундаментальна помилка атрибуції. Більшість респондентів схильна віднаходити особистісні (персоналізовані) мотиви політиків, які, на думку громадян, і зумовлюють їхні прагнення і вчинки. Натомість у нас немає достатніх підстав вважати ситуативні помилки (врахування контексту ситуації) важливим підґрунтям атрибутивних процесів.

Література

1. *Heider. F.* The psychology of interpersonal relations. – New York, 1958.

2. *Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А.* Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учеб. пособ. для вузов. – М., 2001.
3. *Петренко В.Ф.* Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. – М., 1983.
4. *Леонтьев А.Н.* Деятельность, сознание, личность. – М., 1977.
5. *Шерковин Ю.А.* Психологические проблемы массовых информационных процессов. – М., 1973.
6. *Андреева Г.М.* Психология социального познания: Учеб. пособие для студ. психол. и пед. спец. вузов. – 2-е изд. – М., 2000.
7. *Мостова Ю.* Україна розбилась “на щастя” // Дзеркало тижня. – 2004. – № 50 (525). 11–17 груд.
8. Перспективы социальной психологии: Пер. с англ. – М., 2000.
9. *Петренко В.Ф.* Психосемантическое исследование мотивации // Вопр. психологии. – 1983. – № 3. – С. 29–39.
10. *Каспрук В.* “Батько Горіо” української політики: історичний феномен Леоніда Кучми // Правда України (електронне видання). – <http://www.prawda.com.ua/archive/2005/january/27/3.shtml>.

© Позняк Д.В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

О.А. Донченко

ПЕДАГОГІЧНА СПІЛЬНОТА ЯК ПРОСТІР ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

Розглядаються сучасне шкільне середовище, його психосоціальна атмосфера. Аналізуються вади масової педагогічної свідомості, зумовлені надмірною субординацією стосунків у сфері освіти, професійною ієрархією пірамідального типу. Обґрунтовується потреба створення громадських організацій учителів, що виконували б функцію оновлення освітнього середовища.

Ключові слова: педагогічна спільнота (ПС), педагогічний простір, педагогічна свідомість, психологічні пріоритети.

Рассматриваются современная школьная среда, ее психосоциальная атмосфера. Анализируются недостатки массового педагогического сознания, обусловленные чрезмерной субординацией отношений в сфере образования, профессиональной иерархией пирамидального типа. Обосновывается потребность создания общественных организаций учителей, которые выполняли бы функцию обновления образовательной среды.

Ключевые слова: педагогическая общность (ПО), педагогическое пространство, педагогическое сознание, психологические приоритеты.

Modern school community and its psychological atmosphere are examined. The deficit of mass pedagogical consciousness determined by an excessive relational subordination in the educational sphere, professional hierarchy of a pyramidal type are analysed. Here is justified the necessity to establish the teachers' funds intended to have a function of renovation of cultural and educational environment.

Key words: pedagogical community (PC), pedagogical field, pedagogical consciousness, psychological priorities.

Проблема. Коли йдеться про майбутнє, величезний дискурс, присвячений педагогічній тактиці, має поступитися іншому – *дискурсові державно-освітницької стратегії*, на перший план якого виходять психологічні і психосоціальні проблеми. Такого висновку дійшла авторка статті, аналізуючи результати соціологічних досліджень останнього десятиріччя і педагогічну пресу, спостерігаючи шкільне повсякдення і використовуючи логіку теоретичного дослідження. Усе свідчить про необхідність фундаментальних змін у діяльності *педагогічної спільноти (ПС)*. Це стосується, зокрема, зміни інтегрального психосоціального типу ПС і головних пріоритетів у змісті виховання й навчання.

Об'єктивні процеси соціальних змін, що відбуваються в Україні, у першу чергу потребують допомоги ПС. Самоорганізаційний процес фракталізації (тобто множення) відроджених і нових цінностей психологічної ідентичності України неможливий без відповідного управління, яке б ініціювало прискорення позитивних соціальних процесів. Політики вдаються до своїх методів, але їм бракує зустрічної ініціативи знизу.

Як це не прикро й абсурдно, але поза увагою в Україні опинилася та сфера, у просторі якої фактично розпочинається формування певного соціального типу людини, а значить, типу суспільства. У цій сфері представлені в концентрованому вигляді всі можливі психосоціальні конфлікти і суперечності. Тому-то ми маємо вже декілька поколінь дітей, які малюють колючий дріт, хрести, свастику, замки з височенними парканами, тюрми, націлену на людину зброю, алкогольні напої, цигарки, використані шприці тощо. Це діти, для яких стають звичними грубі почуття, усвідомлена ненависть до навколишнього світу, душевна самотність, розчарування в житті, егоїзм і яким у той же час понад усе в житті бракує уваги, любові, доброти, спокою, віри в завтрашній день і людей, яких би вони поважали. А головне – ми маємо дітей, які не знають, куди себе подіти!

Саме це й зумовлює *мету статті*, якою є виокремлення психосоціальних проблем педагогічного простору.

Як зазначалося в Державній національній програмі “Освіта” (1993), сучасна школа (незалежно від її ступеня) як со-

ціальний інститут повинна прогнозувати розвиток суспільства, а не залежати від впливу стихійних факторів, що негативно позначаються на вихованні молоді [1]. Від часу затвердження програми минуло більш як 10 років. Створено нові центри з підготовки й перепідготовки вчителів, нові підручники й методики, центри превентивного виховання. Розробляються рекомендації з профілактики злочинності, алкоголізму, наркоманії, СНІДу. У 1999 р. було затверджено концепцію стратегічної політики превентивного виховання в освітньо-виховному процесі, головною рекомендацією якої є формування здорового способу життя, а основними інструментами реалізації цього завдання повинні стати поширення спеціальної дисципліни – “Валеології”, дисциплін природничо-математичного та гуманітарного циклів і процес позакласної та позашкільної виховної роботи й роботи з батьками [2].

Начебто все абсолютно правильно. Однак і досі більшість дітей навчаються не на повну силу, навчальний процес для них пов'язаний насамперед з негативними почуттями (серед яких основне – почуття страху), а до результатів навчання і всього, що відбувається в школі, більшість дітей просто байдужа [там само]. У школі продовжує загострюватися конфлікт у системах “учень – учитель”, “учень – учень”, “учитель – батьки”.

Понад 80 % старшокласників конфліктують з учителями, у кожного п'ятого учня школа асоціюється з горем, невдачами, каторгою, мукою і навіть концтабором. А свій клас старші діти характеризують як “огидне зборище, важке для розуміння”, “те, чого я не знаю” або “просто 21-й кабінет”... Кожен четвертий учитель іде до школи з острахом, очікуючи на конфлікт з учнями. Його страх породжує агресію, яка виявляється під час першої ж проблемної ситуації... “Втеча” зі школи або від батьків, “психологія трійки”, алкогольні та наркотичні спроби набули в сучасній школі характеру справжньої епідемії [там само].

“Парадигма превентивності”, про яку йдеться, охоплює сьогодні проблеми розширення ролі вчителя (причому розширення до ролі консультанта, “полегшувача”, у бік гуманності, толерантності, терпимості і т. ін.), більш активної участі шкіль-

ного психолога, який повинен залагоджувати будь-які конфлікти (а насправді – в основному конфлікти в системі “учень – учень”), влаштовувати валеологічні тренінги та тренінги на зразок “підліток – підліток”, “за і проти” тощо. Як бачимо, усі ці превентивні пропозиції пов’язані або з вертикаллю “учень – психолог”, “учень – учитель” (а, як відомо, на вертикалі важко відшукати правду як фундамент для справжнього простору шкільного життя), або з аспектом психотерапевтичного середовища, що створюється в сучасній школі для дітей, унаслідок чого школа стає схожою на резервацію гуманістично-екзистенційної спрямованості.

При всій показній увазі до дітей абсолютно незрозуміло: що саме вчитель повинен полегшувати, чому він повинен фактично бути психотерапевтом? Від якої такої хвороби вчителі і шкільні психологи сьогодні лікують дітей, унаслідок чого діти почуваються справді хворими? І чому пропагуються тільки два типи профілактичних систем – *захисна* і *толерантна* [2]? Причому в жодній з них не розглядається аспект активної трудової і по-справжньому комунікативної зайнятості. Декларується і демонструється увага до емоцій, почуттів і стилю поведінки, триває фронтальний інтенсивний наступ на ліву півкулю дитини, що відповідає, як відомо, тільки за когнітивно-вербальну роботу її психіки. Права півкуля (образи життя; інтуїція; глибина, справжнє, глибинне, неопосередковане відчуття себе, свого, іншого; любов) залишається нерозвиненою і незатребуваною.

Інформаційний невроз (який виникає внаслідок надлишку інформації в сучасному інформаційному просторі) підкріплюється “*неврозом міражу*”, або “*неврозом віртуального існування*”: діти, як ніхто інший, гостро відчувають (спочатку підсвідомо, а потім усвідомлено) найменшу несправжність. Несправжнє життя біля екрана, несправжні пристрасі, почуття і стосунки в процесі всіляких тренінгів, несправжній шлях до справжнього здоров’я, несправжні слова вчителів про роль знання і високої моральності в реальному житті. Бо в ньому, у дорослому житті, “добре тільки депутатам і бандитам”, котрі і є справжніми взірцями і яким аж ніяк не відповідає жоден учитель. Усе так зване “превентивне” сьогодні є для дітей несправ-

жнім, штучним. Робити щось “насправді” – ось вічна мрія всіх дітей на Землі. А сьогодні ми маємо соціальний світ, який бен-тежить і лякає дітей своєю примарністю: невже все життя таке нецікаве, несмачне, неглибоке, таке несправжнє, що нема куди подітись, нема чого робити по-справжньому, нема у що вірити по-справжньому, нема кого любити по-справжньому...

Наша школа не відокремлена від суворої правди життя, вона її підсилює і начебто ставить на неї печатку: “дозволено”. Це лякає дітей, батьків і вчителів. Проте, як стверджував О. Гончар, усе у світі родить не з ляку, а з любові (див. [3]). Те, що лякає, породжує у відповідь руйнацію і саморуйнацію. Навіть тоді, коли діти усвідомлюють проблему, вони нічого не можуть вдіяти. Зробити щось для своїх дітей можуть тільки дорослі, чий прями́й обов’язок – створювати середовище, у якому дитина зможе практично ознайомитися з тезаурусом можливостей та обрати серед них одну – свою.

Номо sapiens вийшов на такий рівень створеної ним же технічної цивілізації, що навіть у нашій країні сьогодні гостро постала проблема об’єктивної незатребуваності людської психічної і фізичної енергії в багатьох видах діяльності. Наприклад, відомо, що всього лише 3 % населення технічно розвиненої країни здатні забезпечити все її населення сільськогосподарською продукцією. Те саме можна сказати про інженерів і вчених. Більше того, саме *людський фактор* у наш час стає причиною більшості техногенних катастроф (авіакатастроф, аварій на атомних електростанціях, екологічних катастроф тощо). Дехто з учених вважає, що людина затребувана сьогодні в середньому лише на 20–30 %. Невикористана психічна і фізична енергія за відсутності нормальних, здорових справ спрямовується на реалізацію негативного потенціалу людини розумної. А цей потенціал, як відомо, безмежний.

Антропогенну катастрофу, що загрожує нашій країні в найближчому майбутньому, можна зупинити тільки одним шляхом – зберегти нове покоління психічно здоровим. Для цього необхідні кардинальні зміни в шкільному просторі, зокрема формування в ньому розгалуженої мережі культурних, побутових,

спортивних закладів, розвиток екологічної та інших форм трудової, комунікативної і культурної активності школярів.

Відомо, що психіка людини більшою мірою ригідна, аніж лабільна. А психіка спільноти сильніша за психіку окремої людини, яка належить до цієї спільноти. Тому вплив контрактивних, пасивно-когнітивних форм і цінностей шкільного життя створює ригідні конструкти в дитячій психіці, які потім уже важко буде зламати і налаштувати психіку молодої людини на активний пошук своєї долі. Сьогодні діти відбувають школу як повинність, їм подобається сидіти вдома за комп'ютером і телевізором, мріяти про політику і бізнес, а завтра вони вже не зможуть так просто піднести свій дух і тіло, тому що ні дух, ні тіло не знають іншого шляху. Як відомо, потреби і навички формуються безпосередньо в діяльності, а не в розповідях про цю діяльність. А якщо немає уподобаної в школі своєї справи – немає усвідомлення себе, своїх можливостей і здібностей, власного світу справжніх захоплень, умирає душа. Ригідні конструкти несправжніх і “лівокульних” шляхів її руйнують.

Новий простір школи колись уже намагалися створити в радянські часи. Але сьогодні час інший. Гостро постала проблема пошуку молоддю свого професійного шляху в просторі популярності всього двох іпостасей – політиків і бізнесменів, у тому числі шоуменів. Без діяльнісної енергії молодого покоління не можна вирішити проблеми екології і духовності, невиправданого для України зростання мегаполісів і втечі молоді із занедбаних і майже вимерлих сіл. У сучасних сільських школах необхідно все починати спочатку. А в місті за сприяння державних органів влади можна було б домовитися про розподіл території міста і закріплення міських зон за певними школами. Практичної і справжньої активної діяльності вистачило б усім дітям – і молодшим, і старшим. А міський бюджет при цьому міг би поділитися, нарешті, з учителями та учнями (за умови участі школи в багатьох видах міської діяльності). Резерви справжньої роботи є і в самих школах: ремонт приміщень, меблів, радіоапаратури, комп'ютерів тощо. Гуртки, змагання, учнівське самоврядування у якійсь ввіреній дітям сфері шкільного життя – усі можливості важко перелічити. Проте вони сьогодні законсе-

рвовані, як законсервоване справжнє дитяче життя. Незважаючи на економічний абсурд (державі набагато вигідніше було б приплачувати вчителям і учням), мер зацікавлений усе це робити власними силами (більше можна вкрати). А в школі ця вигода належить директору. Наші діти сьогодні є жертвами насильства грошових цінностей. Завтра такою жертвою може стати вся країна.

Щоб змінити систему цінностей, яка є фундаментом будь-якої спільноти, потрібно змінити тип її психіки. Психіка спільноти має свій вік – котра більший, котра менший. Вік нашої педагогічної спільноти можна назвати *інволюційним*. Омолодити спільноту можна двома шляхами – *революційним* або *еволюційним*. Перший шлях є неприйнятним, бо зруйнував би й те позитивне, що має наша освіта, був би злочинним щодо вчителя. Залишається еволюція типу психіки, у процесі якої змінюються і цінності. Тобто функції колективної психіки змінюються разом із зміною її психосоціального типу.

Тип ПС в Україні – *тоталітарно-адміністративний*: замкнений у собі; відірваний від інших елементів соціальної структури; такий, що не усвідомлює і не потребує перспектив якісного оновлення, а зберігає себе шляхом множення своїх суттєвих ознак. Реальні можливості самозбереження та опору системи величезні. Вона виявляє недовіру до всього зовнішнього середовища загалом, забороняє і контролює, заздрить і боїться, “аби часом чого не трапилося”, прагне до реалізації загальної зрівнялівки всюди, де це тільки можливо, не забуваючи при цьому, що серед рівних, за Джорджем Оруелом, завжди повинні бути і “найрівніші”. Вона є системою, що на заздрість іншим творчо *оберігає свою логіку* (не дітей!). Ця інтровертна *функція самозахисту і самозбереження шкільної системи* повинна сьогодні перетворитися на екстравертну функцію наступу і вимог. ПС повинна не тільки виконувати відомчі розпорядження, а й вимагати від держави певних дій, обґрунтовуючи необхідність змін і пропонуючи свій “бізнес-план”.

Інакше діти перестануть писати навіть таке:

У лукомор'я дуб спилили,
Кота на мясо порубили,

Русалку в банку засолили
И написали: “огурцы”...
Там, на неведомых дорожках,
Следы разбитых “Жигулей”,
Там BMW на курьих ножках
Стоит без окон, без дверей...
А тридцать три богатыря
На свалке ищут три рубля,
А ихний дядька Черномор
Уже десятку где-то спер...

Педагогічна спільнота впливає на суспільні процеси через педагогічну масову свідомість. На основі аналізу педагогічної преси – газет “Освіта”, “Освіта України” та “Педагогічної газети”, цільового спостереження і спонтанного, нецільового “підслуховування” розмов школярів можна узагальнити *деякі риси педагогічної свідомості*, головним носієм якої є *вчительство*. Посідаючи місце між елітою (політичною, педагогічною) і народом, воно перебуває в стані нестійкої рівноваги. З проміжним, нестійким соціальним статусом учительства пов’язані деякі його якості, що складаються частково з рис “лицарської етики”, а частково – з рис “дрібнобуржуазії”, яка також завжди посідала проміжне становище в суспільній ієрархії.

Насамперед відмітимо *внутрішню суперечливість педагогічної свідомості вчительства*. З одного боку, вона спирається на лицарське почуття обов’язку, його силу і значення (що й було в лицарській моделі початком і кінцем справедливості). Це осудження невдячності, дитячо-лицарське неприйняття порушень будь-яких домовленостей, це соціалістичні ідеї колективізму і співчуття народові, це дворянська осідлість, хоч якась земельна власність і традиція. А головне – це притаманна аристократії глибинна потреба в духовному керівництві, у формуванні особистості дитини за певним зразком, тобто *яскраво виражена “вертикаль” у педагогічній свідомості*.

З другого боку, українське вчительство зазнає, певна річ, впливу дрібнобуржуазних цінностей. Воно живе в контексті головної тези Б. Франкліна “час – це гроші”, прагне власну добродієпорядність підкріпити матеріальною незалежністю, перебуває

під психологічним пресом демонстративного багатства “нових українців”, більше ніж будь-коли страждає від нестачі грошей, до всіх своїх професійних обов’язків встановлює грошовий еквівалент і намагається його отримати, прагне вести спосіб життя середнього класу, незважаючи на те, що грошей на це явно бракує.

Явна суперечливість цінностей і психосоціальних настанов породжує нестабільність оцінок, переконань і поглядів. Сильний перед звичайними, залежними від нього людьми, пересічний учитель стає по-лакейськи привітним перед нуворишами і представниками еліт. Він не революціонер і нерідко хотів би повернути колесо історії назад.

Учительському загалові притаманні миролюбство, прагнення до безпеки, а часом і нерішучість та боязкість. І все це – незважаючи на те, що вчителі, мабуть, більше за інших втратили внаслідок численних політичних, економічних і психосоціальних криз. Учительський загал намагається бути поза “класовою боротьбою” і “грубою політикою”. Він керується загальною декларованою любов’ю до дітей і зазвичай схильний виконувати всі прями й непрямі настанови діючої влади.

Сучасне українське вчительство *не має наповненого змістом сенсу і засобів соціального виховання*. Працює скоріше на засадах традиційно-сімейного стилю виховання, виховуючи дітей так само, як це роблять їхні матері й батьки, яким нема коли заглиблюватися в тонкощі сучасної психосоціальної ситуації і внутрішнього світу власних дітей. Громадянське виховання існує лише як більш сучасна назва патріотичного виховання, про яке уникають говорити в аморфному дискурсі глобалізації.

У вчительському колективі, як і в медичній сфері, процвітає субординація і професійна ієрархія пірамідального типу, тобто принцип демократичного централізму з наголосом на централізмі. Будь-яка ініціатива знизу не заохочується керівництвом, а тому й не розвивається. Процвітає байдужість до своєї справи, яка виконується наче повинність. Психологічне приниження статусу вчителя соціумом проявляється в ставленні до педагогів з боку керівництва, батьків і навіть дітей. І, зрозуміло,

відчуття приниженості не стимулює професійного та культурного зростання, підвищення кваліфікації тощо.

Наш учитель ще за соціалізму, відійшов від аристократичних, дворянських взірців. А в період сучасного дикого, нецивілізованого й антидуховного перерозподілу статусів, грошей і влади потрапив під вплив негативних суспільних стандартів. Під цей же вплив потрапляє й молодь. Адже, як відомо, *раб може виховати тільки раба*.

Що більшою мірою притаманне сучасній учительській свідомості – індивідуалізм чи колективізм? Власне, поняття “індивідуалізм” вживається в різних значеннях. В одному із цих значень воно протистоїть примітивній стадності: разом їсти, пити, відпочивати і працювати. В іншому значенні індивідуалізм протистоїть конформізму в поведінці: людина-індивідуаліст щось робить не тоді і не так, як усі. Ще одне трактування: індивідуаліст – це непокірна людина, яка не бажає підпорядковуватися загальним законам і чужій волі. Нарешті, під індивідуалізмом можна розуміти особистісну властивість або світогляд, що не визнають принципу підпорядкування інтересів особи інтересам суспільства.

У Гомера, наприклад, індивідуалізм працює у всіх вищезазначених значеннях. У нього ж багаторазово підкреслюється роль розуму, особистого досвіду, що збагачується в мандрівках, опівається міцна сім'я і тілесна врода.

У Спарті функціонувала модель слухняності, стадності, заперечення потреби в незалежності, панували ксенофобні настанови, негативне ставлення до інтелектуальних здібностей і неприйняття чужоземної мудрості...

Як бачимо, трактування і розуміння індивідуалізму залежать від тієї чи іншої духовної структури життєвляштування в цілому. У нинішній Україні декларування індивідуалізму як парадигми виховання вкрай небезпечне хоча б з тієї причини, що духовна складова життя українського народу ще не сформувалася. Не склалася ціннісна мережа цієї структури, не визначилася національна ідея солідаризації, не з'явилися персоналізовані групові або особистісні взірці тощо. А тому заклики до розвитку індивідуальності й різне трактування індивідуалізму настільки

ускладнили виховну роботу, що самі вчителі опинилися в полоні невизначеності: що для них є взірцем?

Нарешті, учительство є соціальною групою, в якій особливий тип педагогічної свідомості зумовлює яскраво виражену *схильність до санкціонування діяльності та поведінки інших*. Може, тому що ця група хоче протиставити свою, вищу, вчительську мораль менш суворій моралі еліт, з одного боку, і батьків, з другого. А може, з тієї причини, що абсолютно “безкорисливе” невдоволення поведінкою інших, присвоєння собі права карати, посилений контроль за чужим життям приховують у педагогічному несвідомому щось дуже потаємне, щось дуже глибоке, те, що К. Юнг називав архетипом Тіні. Як влучно зауважив у приватній бесіді мій колега Максим Слюсаревський, вчителі чимось схожі на батьків, за якими повсякчас спостерігають діти, і цих дітей вони (вчителі, батьки) побоюються; а тому краще попередити наступ всевидющих дітей на недоліки дорослих і захиститися, напавши першими... Діти справді все бачать і все відчують – правду і брехню, пристрасність і байдужість, справжні бажання і лицемірство дорослих. Саме тому дорослі часом схильні попереджувати правдивий психоаналіз дітей щодо самих себе за допомогою таких неусвідомлюваних засобів, як покарання та моральні санкції, або заклики до терпливості.

Ось зразок цинічного ставлення до дітей: “Щасливе, тільки гидке каченя... У нього є час подумати на самоті над смыслом життя, дружби, почитати книгу, допомогти іншим. Так воно стає лебедем. Необхідне лише терпіння! Терпіння може стати другою натурою, якщо привчати до нього із самого дитинства. Це найкращий дарунок з усіх, який тільки можуть зробити батьки своїм дітям на їхньому життєвому шляху”.

А, може бути, вчитель інколи й заздрить, зокрема тим, у кого менш суворі життєві настанови і кого дисципліна життя так не пригнічує, не змушує жити всупереч власній природі, дітям, у яких попереду яскравіше майбутнє. Заздрощі є однією з глибинних причин осуду смаків, що відрізняються від наших і які нам недоступні. Заздрощі водночас можуть бути наслідком важкої,

низькостатусної і невдячної праці в поєднанні з відчуттям власної соціальної покинутості...

Які з цього можна зробити *висновки*? Не претендуючи на їх вичерпність, вважаємо: щоб успішно реалізувати місію оновлення, учительство повинно мати відповідні громадські організації (зі своїм статутом, правами та обов'язками, місією, лідерами тощо) і колективний дух, волю до відстоювання своїх інтересів як справи державної ваги. Воно мусить створити власну унікальну атмосферу, середовище, для того щоб у це середовище можна було “впустити” дітей. Це середовище повинно бути іншим – не таким, як батьківське чи вуличне. У ньому мусять бути свої таємниці (такі необхідні для дітей) і своя субкультура, яку неможливо похитнути ніякими змінами. Цього потребують діти.

Може, саме тому наші українські діти, як і діти всього світу, так люблять “Гаррі Поттера” Дж. К. Роллінг – книгу тисячоліття про маленького хлопчика, який потрапив у школу чаклунства “Хогвартс”. У цій школі з покоління в покоління вбрання вчителів і учнів не змінюється, у ній зберігаються таємниці віків, дітей вчать ходити поряд із справжньою небезпекою і перемагати її. Ця школа навчає магії життя, вічних і незмінних цінностей, з якими дитина може вступати в будь-яке соціальне сьогодення і перемагати...

Література

1. Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття.”) / Законодавство України (електронний варіант). – 1993. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
2. Соціологічна наука і освіта в Україні: Зб. наук. пр. – К., 2000. – Вип. 1.
3. *Сверстюк Є.* Блудні сини України. – К., 1993.

© Донченко О.А.

МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ НА ПРОЦЕС НАУЧІННЯ

Взаємовплив соціальних уявлень та освіти розглянуто як чинник формування світогляду учнівської та студентської молоді. Висвітлено результати теоретичного аналізу цієї проблеми. Наведено дані досліджень соціальних уявлень українців, у т. ч. молоді.

Ключові слова: соціальні уявлення, механізми впливу, властивості, функції, трансформації змісту і форм освіти.

Взаимовлияние социальных представлений и образования рассмотрено как фактор формирования мировоззрения учащейся и студенческой молодежи. Освещены результаты теоретического анализа этой проблемы. Приведены данные исследований социальных представлений украинцев, в т. ч. молодежи.

Ключевые слова: социальные представления, механизмы влияния, свойства, функции, трансформации содержания и форм образования.

The interference of social representations and education is considered as a formation factor of the outlook of pupils' and student's youth. The results of theoretical analysis of this problem are interpreted. The investigation data of social representations of Ukrainians, including the Ukrainian youth, are given.

Key words: social representations, impact mechanisms, properties, functions, transformation of education contents and forms.

Проблема. Зміна соціального замовлення щодо формування особистості школяра (студента) визначає вектор пошуку нових форм і методів навчання та виховання. Індивідуалізація освіти потребує опертя на особистісні смисли, настанови й цінності учнів. Механізми ж взаємного впливу освіти і соціальних уявлень особистості досі не досліджено.

Мета статті: дослідити основні механізми впливу соціальних уявлень на процес засвоєння нових знань і способів поведінки.

Відмова від настанови на формування особистості із заданими властивостями і переорієнтація на створення умов для розвитку суб'єкта активності визначили напрями психолого-педагогічного пошуку нових форм організації навчально-виховного процесу та трансформації його змісту. Одним із найбільш ефективних видається підхід, що дістав назву “особистісно орієнтованого навчання”. Теоретики цього підходу (І. С. Якиманська, М. А. Холодна та ін.) вважають однією з основних умов його реалізації “визнання унікальності особистого (суб'єктного) досвіду кожного учня, представленого у вигляді наукових уявлень і раніше засвоєних понять, практичних і розумових дій, особистісних смислів, настанов і стереотипів” [1, с. 847].

У цьому контексті проблема взаємовпливу соціальних уявлень і суспільствознавчої освіти як чинника формування світогляду учнівської та студентської молоді набуває особливої актуальності.

Розвиток соціальних уявлень, з одного боку, коректується і спрямовується освітою, з іншого, як зазначає К. О. Абульханова-Славська, “в мисленні кожного індивіда функціонує загальнолюдська система понять, понятійно-категоріальний стрій його епохи, побутові, життєві уявлення, стереотипи соціальної групи”[2], що певною мірою детермінує процес навчання.

Соціальну детермінацію пізнавальних процесів з чітким наголошуванням на ролі суспільно-історичного досвіду досліджували свого часу Л.С. Виготський, О.Р. Лурія, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн. Вивчення соціальних уявлень (репрезентацій) як складової соціального мислення, чинника конструювання суспільних стандартів та модусів поведінки особистості в різних контекстах продовжили С. Московічі, А. Тешфел, Р. Харре, К.О. Абульханова-Славська, Г.М. Андрєєва, А.І. Донцов, Т.П. Ємельянова та ін.

З численних дефініцій цього поняття можна виділити основні ознаки соціальних уявлень:

- це специфічна форма знань, а саме знань здорового глузду, зміст, функції та відтворення якого є соціально обумовленими [3];

- це специфічна форма пізнання соціальної дійсності, яка допомагає людині в процесі комунікації з іншими людьми осмислити дійсність [4];

- це форма пізнання соціальної дійсності, чинник конструювання реальності не лише для окремого індивіда, а й для цілої групи [5];

- це загальне бачення реальності, притаманне даній групі, що виникає в результаті комунікації й орієнтує дії та взаємозв'язки членів даної групи;

- це динамічний соціальний процес групового конструювання соціального об'єкта, зокрема та частина індивідуальних свідомостей, що є типовою для представників певної соціальної групи [6];

- як психосоціальне явище, поєднує в собі когнітивні та емоційні компоненти [там само];

- соціальні уявлення роблять образними абстрактні поняття, надаючи ідеям тілесності, співвідносячи слова з речами. Уявлення реконструюють реальність у “знятому” вигляді, категоризуючи нову інформацію про об'єкт у когнітивному просторі суб'єкта;

- соціальні уявлення є продуктом активного соціально-психологічного відтворення дійсності.

Найвний спектр характеристик (форма знань, форма пізнання, процес групового конструювання, психосоціальне явище тощо) вказує на складність, багатоплановість феномена і водночас переконує в необхідності розгляду соціальних уявлень не лише в контексті комунікативних процесів, а й при дослідженні власне способів формування знань.

С. Московічі, описуючи структуру соціального уявлення, визначає такі його компоненти, як *інформація* (надходить з різних джерел у процесі наочності), *поле уявлення* (задається і формується безпосередньо в групі) та *настанови* (продукт інтеріоризації інформації і смислових меж, заданих полем, на основі власного досвіду).

Ж.-К. Абрик сформулював гіпотезу центрального ядра уявлення, що визначає його смисл і внутрішню організацію, від-

значається стабільністю і стійкістю до змін. Периферія уявлення представлена когнітивними елементами (категорії, когнітивні карти, сценарії-скрипти, наївні теорії тощо), які забезпечують операціональну функцію перцепції. На відміну від ядра, периферія досить динамічна [7].

Формування соціальних уявлень починається з “анкетування” (“зачеплення”, “якоріння”), що зумовлює концентрацію уваги на об’єкті, який має шанси бути вписаним в уже наявну систему понять. На цьому етапі включаються **механізми когнітивної відповідності** (те, що не відтворює відповідність, витісняється, не сприймається, вилучається з контексту або підміняється).

Наступний крок – *об’єктивація* – може здійснюватись у двох формах: як *персоналізація* (намагання прив’язати поняття до вже наявних) або як *фігурація* (прив’язування змісту поняття до певної формули) наукових знань і феноменів, які конкретизують теорії та дають змогу розглядати їх як знайому реальність.

Далі здійснюється *відбір і надання контексту, зв’язності елементам наукової теорії*, які засвоюються буденною свідомістю. Актуалізація вже наявних схем соціальних уявлень приводить у дію **механізми відбору** відповідної і невідповідної їм (схемам) інформації. При цьому перша запам’ятовується і відтворюється краще, ніж друга (це не стосується ранніх етапів соціалізації, коли схеми лише починають формуватися й інформація, яка їм не відповідає, помічається і кодується легше).

Формується “фігуративна схема” уявлення, яка стає його “образним ядром”, що містить суттєві поняття, риси певного явища та елементарну структуру їх зв’язків. Результатом цього етапу є *схематична візуалізація наукових ідей і понять*. Провідну роль у побудові цього семантичного простору значень відіграють **механізми категоризації**, в основі яких – **система ставлень суб’єкта**.

Останнім етапом формування соціальних уявлень є *натуралізація* – прийняття отриманого “знання” як певної об’єктивної реальності, фігуративної схеми і її елементів, унас-

лідок чого явище втрачає свій абстрактний характер і набуває автономних форм існування.

Соціальні уявлення фіксуються в стереотипах, настановах, зразках поведінки, способах інтерпретації і, живучи своїм власним життям, стають системою інтерпретації і категоризації явищ навколишньої дійсності.

Найчастіше виділяють *три основні функції соціальних уявлень*:

1) як окремих випадок універсального процесу категоризації, соціальні уявлення є *інструментом пізнання*. Вони допомагають описати, систематизувати, класифікувати і, зрештою, спростити об'ємну й складну інформацію, потік якої з кожним днем зростає, завдяки чому суб'єкт отримує максимум інформації при мінімальних зусиллях;

2) соціальним уявленням властива узгодженість, емоційно-оцінна завантаженість. Вони позначають цінності, спрямовують комунікацію, допомагають зберегти очікування, виправдати ситуацію і власні атитюди. Ця функція дістала назву "*спосіб опосередкування поведінки*";

3) поєднання стійкості центрального ядра і динамічності периферії забезпечує *адаптивну функцію* соціальних уявлень, які, з одного боку, сприяють збереженню картини світу, що вже склалася, а з іншого – пристосуванню її до конкретних умов існування спільноти та інтеграції індивідуального досвіду членів групи.

Отже, можна стверджувати, що соціальні уявлення детермінують процес наuczіння, стимулюючи набуття досвіду, навчання та розвиток і водночас протидіючи засвоєнню певного досвіду, навчанню та розвитку. На думку О.М. Поддьякова, протидія навчанню неминуча і необхідна, оскільки забезпечує відкидання небезпечних елементів соціального досвіду, а також застарілого досвіду [8].

Аналіз впливу соціальних уявлень на процес наuczіння дає підстави для висновку про необхідність емпіричних досліджень актуального змісту мислення. Розвиток компетентності в освітньому процесі взагалі, і в суспільствознавчій освіті зокрема, потребує дослідження і врахування не лише рівня сформо-

ваності універсальних когнітивних операцій, а й змісту знань, які особа (дитина, дорослий) використовує як основу для своїх суджень, а також змісту її вірувань, думок, стереотипів та способів передачі їх у процесі комунікації.

З метою вивчення змісту політичних настанов, стереотипів, цінностей особистості, її уявлень про політичну систему суспільства в Україні 16–29 лютого 2004 р. було проведено *всеукраїнське дослідження з використанням психосемантичних технік*. Дослідження проводилося за репрезентативною вибіркою. У ньому взяли участь 2517 респондентів – 1754 дорослих і 763 старшокласники та студенти з усіх областей України та АР Крим.

За допомогою факторного аналізу оцінок, які дали респонденти запропонованому ряду суджень, було виділено основні вектори, що визначають семантичний простір значень політичної свідомості українців. За основу ми взяли шестифакторну модель. Порівняльний аналіз результатів факторизації двох отриманих масивів даних (“дорослого” і “молодіжного”) дає змогу визначити якісні відмінності в структурі семантичного простору значень, які характеризують соціальні уявлення дорослого населення України та учнівської і студентської молоді зокрема.

<i>Дорослі</i>	<i>Молодь</i>
<p>1. Фактор “толерантність”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Прагнення до компромісу, діалогу, орієнтація на мирне вирішення конфліктів – лише гарні мрії, які не можуть здійснитися через те, що суперечать людській природі • Той, хто слабкий і не може постояти за себе, має менше прав • Толерантність, повага до прав і свободи вибору неможливі без утиску прав одних заради інших • Ніхто не може позбавити людину її прав 	<p>1. Фактор “ставлення до громадянських цінностей”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Свобода – це вигадка для найвних, насправді її немає у жодній країні • Людина, яка ототожнює себе з певною спільнотою (групою), втрачає власні моральні цінності, ідеали, підпадаючи при цьому під ідеологічні впливи групи, стає її “сліпим” знаряддям • Усі, хто приходить до влади, дбають тільки про те, щоб напхати власні кишені • Закони справедливі тільки до

<ul style="list-style-type: none"> • Почуття власної гідності, потреба в самовираженні лише заважають людині у прийнятті суспільних норм і правил • Прагнення окремих людей чимось вирізнитися з-поміж інших завжди дратує • Будь-які права – це насамперед обмеження в чомусь • Вживання грубих і різких висловів цілком виправдане в розмові з людиною, яка порушує права інших 	<p>тих, хто має владу</p> <ul style="list-style-type: none"> • Звичайній людині не варто сподіватися на допомогу з боку представників влади у вирішенні будь-яких проблем • Участь громадян у виборах ніяк не впливає на їх остаточний результат, а тому не варто марно гаяти час і йти на виборчу дільницю • Людям абсолютно байдуже, буде в нашій країні демократичний устрій чи ні. Головне, аби їх сім'ї мали достойний рівень життя • Самостійна і впевнена в собі людина не має потреби вступати в будь-які об'єднання, їй значно комфортніше бути самій по собі
<p>2. Фактор “правосвідомість”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Закон – це святиня для кожного громадянина • Громадянин повинен дотримуватися норм і правил, які регулюють суспільне життя • Для того, щоб мати політичні і соціальні права, їх необхідно вимагати законним шляхом • Права людини – найвища суспільна цінність • Кожна людина повинна мати право вільно висловлювати свої думки • Терпимість, повага до прав і свободи вибору інших забезпечують нормальне існування меншин • Для України сьогодні життєво важливо, щоб на чолі держави стояв сильний президент, який обирається всенародно і несе 	<p>2. Фактор “правосвідомість”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Громадянин повинен дотримуватися норм і правил, які регулюють суспільне життя • Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою • Закони існують для того, щоб їх обходити • Для того, щоб мати політичні і соціальні права, їх необхідно вимагати законним шляхом • Участь у заходах на благо спільноти – громадянський обов'язок кожного • Я приймаю більшість норм і правил, які регулюють наше суспільне життя, і намагаюся їх дотримуватися

<p>відповідальність тільки перед народом</p> <ul style="list-style-type: none"> • Політики повинні нести відповідальність перед суспільством 	
<p>3-4. Фактор “довіра до влади”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ситуація, коли всі телевізійні канали пропонують одну й ту саму думку, свідчить про стабільність у державі • Люди, які критикують уряд у виступах на мітингах, дестабілюють ситуацію в державі • У законі відображається воля більшості • У демократичній державі громадяни повністю довіряють політичним лідерам • Усі, хто приходить до влади, дбають тільки про те, щоб напхати власні кишені • Звичайній людині не варто сподіватися на допомогу з боку представників влади у вирішенні будь-яких проблем • Найгірше те, що тепер не знаєш, кому вірити • Закони справедливі тільки до тих, хто має владу • У вирішенні складних життєвих ситуацій громадяни можуть сподіватися на допомогу представників влади 	<p>3-4. Фактор “толерантність”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ситуація, коли всі телевізійні канали пропонують одну й ту саму думку, свідчить про стабільність у державі • Люди, які мають відмінні від моїх погляди на життя, викликають у мене антипатію • Терпимість, повага до прав і свободи вибору інших забезпечують нормальне існування меншин • Толерантне ставлення до опозиції – запорука успіху взаємодії різних політичних сил • Те, що політичні партії мають різні думки (позиції) щодо важливих питань, сприяє розвитку суспільства • Відмовитися від претензій на абсолютну й остаточну істину може лише розумна, високоосвічена людина
<p>5. Фактор “державність”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Політика західної орієнтації, зближення України з НАТО і Європейським Союзом – це політика антинародна і безперспективна • Повна інтеграція України в НАТО та Європейський Союз зможе надати їй цілковитої гара- 	<p>5. Фактор “готовність до громадянської участі”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ототожнення з певною групою допомагає людині почуватися більш захищеною • Людина, яка ототожнює себе з певною групою, поділяє її цінності, ідеали, має більше можли-

<p>нті національної безпеки</p> <ul style="list-style-type: none"> • Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою • Хоча на шляху нашої державності багато перешкод, я все одно вважаю: Україна повинна бути незалежною • Щоб бути гарним громадянином, обов'язково знати державну мову і спілкуватися нею 	<p>востей відстояти й власні інтереси, погляди</p>
<p>6. Фактор “готовність до громадянської участі”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Людина, яка ототожнює себе з певною групою, поділяє її цінності, ідеали, має більше можливостей відстояти й власні інтереси, погляди • Люди вступають у політичні партії з метою впливати на уряд • Толерантне ставлення до опозиції – запорука успіху взаємодії різних політичних сил 	<p>6. Фактор “інтернальність”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Тому, хто вмів і любить працювати, нема чого боятися безробіття. Він завжди знайде, де і як заробити • Захист честі і гідності – приватна справа особи, і кожен сам вирішує, як краще це зробити

Уже перелік факторів, що структурують політичну свідомість дорослих і молоді, свідчить про суттєві відмінності в уявленнях цих груп респондентів. Загалом можна говорити про істотний прогрес у розвитку молоді на шляху до готовності самостійно визначати пріоритети свого життя, відстоювати власні інтереси й цінності. Однак ступінь готовності до політичної участі та усвідомлення значущості демократичних цінностей залишаються недостатніми. Молодь демонструє значно вищий рівень толерантності і визначеності в питанні щодо державності України. Рівень правосвідомості дорослих і молоді суттєво не відрізняється, що ж до патерналістських очікувань у ставленні до влади, то у дорослих вони виражені значно яскравіше.

Висновки. Результати досліджень свідчать про те, що в молодіжному середовищі відбулася певна зміна соціальних уяв-

лень щодо здатності громадян впливати на соціальні процеси. Що ж стало причиною цього? Ми припустили, що це відбулося завдяки змінам у змісті й формах освіти – у молодіжній вибірці були представлені школи, де впродовж кількох років викладаються громадянознавчі дисципліни. З метою перевірки цього припущення молодіжний масив було поділено на дві частини: молодь, що вивчала громадянознавчі дисципліни, і та, що отримала традиційну освіту. Подальша факторизація і порівняння масивів цілком підтвердили наше припущення – другий масив виявився значно ближчим до “дорослого”.

Отже, є підстави стверджувати, що вплив соціальних уявлень на процес і якість засвоєння нових знань й способів поведінки є взаємним, а спрямовані освітні впливи здатні змінювати соціальні уявлення значно швидше, ніж того можна було б очікувати.

Література

1. Психология XXI века / Под ред. В.Н. Дружинина. – М.: ПЕРСЭ, 2003. – 863 с.
2. *Абульханова-Славская К.А.* Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования // Психол. журнал. – 1994. – Т. 14. № 4. – С. 39–55.
3. *Андреева Г.М.* Наследие А.Н. Леонтьева и современная психология социального познания // Мир психологии. – 2003. – № 2. – С. 124–135.
4. *Донцов А.И., Емельянова Т.П.* Концепция социальных представлений в современной французской психологии // Вопр. психологии. – 1984. – № 1. – С. 147–152.
5. *Андреева Г.М.* Психология социального познания. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
6. *Московичи С.* Социальные представления: исторический взгляд // Психол. журнал. – 1995. – Т. 16. № 1. – С. 3–13.
7. Социальная психология в современном мире / Под ред. Г.М. Андреевой, А.И. Донцова. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 335 с.
8. *Поддьяков А.Н.* Философия образования: проблема противодействия // Вопр. философии. – 1999. – № 8. – С. 119–128.

© **Жадан І.В.**

МОРАЛЬ І ПРАВО У СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ МОЛОДІ

Соціальні уявлення розглядаються як специфічна форма пізнання світу. Наголошується на особливостях морально-правових уявлень учнівської та студентської молоді в контексті сучасних політичних реалій.

Ключові слова: соціальні уявлення, функції соціальних уявлень, правові і моральні уявлення, права соціалізація.

Социальные представления рассматриваются как специфическая форма познания мира. Акцентируется внимание на особенностях морально-правовых представлений учащейся и студенческой молодежи в контексте современных политических реалий.

Ключевые слова: социальные представления, функции социальных представлений, правовые и моральные представления, правовая социализация.

Social representations are described as a specific form of the world cognition. The author specificates the peculiarities of moral and legal representations of pupils' and students' youth in the context of up to date political realities.

Key words: social representations, function of social representations, legal and moral representations, legal socialization.

Проблема. Виділення в соціально-психологічному дискурсі уявлень про право і мораль є результатом стрімких соціальних змін, що вимагають такої ж швидкої адаптації зазначених уявлень до соціуму. Однак дослідження соціально-правових уявлень досі залишалося поза увагою вітчизняних науковців і психологів-практиків. Автор наголошує на значущості вивчення даної проблематики в умовах суспільства, що трансформується, зокрема тенденцій у сучасному молодіжному середовищі.

Мета статті: проаналізувати роль і функції соціальних уявлень у становленні політико-правової культури молоді.

Кожен індивід самостійно інтегрує і модифікує соціальні форми, створені культурою в цілому й певними групами людей зокрема. Звичайно, на ступінь модифікації понять впливають наявні владні структури, мас-медіа та інші чинники. Таке перетворення “наукового” в “популярне” потрібне людині для осмислення навколишнього світу, полегшення процесу комунікації з іншими людьми з приводу різних подій і вибудовування для себе відносно зрозумілої картини світу.

Чинником конструювання реальності як для окремої людини, так і для групи є соціальні уявлення, які відіграють тут роль своєрідної візитної картки. Це досить стійкі утворення. Виникаючи і закріплюючись у певній суспільній групі, вони можуть переходити з покоління в покоління.

У сучасному психологічному дискурсі соціальні уявлення трактуються як специфічні форми соціального пізнання, що народжуються з повсякденної життєдіяльності людей, коли нове, невідоме перекладається мовою “звичного”, “знайомого”. Ідеться перш за все про загальнодоступні знання, форми мислення і дії в повсякденному житті людей, або про здоровий глузд, з одного боку, а з другого – про науку та ідеологію, які постають у вигляді соціальних уявлень.

Визнаний дослідник соціальних уявлень С. Московічі наголошує на тому, що наука і здоровий глузд ніколи не збігаються і не зводяться одне до одного як “нижче” до “вищого” чи навпаки. Вони існують як специфічні форми світосприйняття і ставлення до світу. Незважаючи на те, що здоровий глузд змінює зміст і форму своїх репрезентацій, він продовжує “бути”, а не підмінюється науковими теоріями чи логікою науки [1]. Здоровий глузд потрібний у повсякденному житті людей, він пояснює їхні повсякденні дії, поведінку, допомагає у взаєминах з іншими. Він чинить опір будь-яким намаганням, що прагнуть перетворити його поняття та образи в експліцитні правила та процедури. Радше відбувається взаємообмін, взаємозбагачення і наукових уявлень, і уявлень здорового глузду. Наукові поняття повсякчас і спонтанно стають уявленнями здорового глузду, а останні досить часто перетворюються в наукові та автономні.

На думку Московічі, саме здоровий глузд і повсякденні знання дають життя соціальним уявленням. “У якомусь сенсі це і є соціальні уявлення, які роблять нас здатними сприймати, висновкувати, розуміти, згадувати, щоб надати сенсу речам чи подіям, пояснити особистісну ситуацію”, – підкреслює він. Для Московічі соціальні уявлення – це осмислені знання. У сучасному суспільстві вони є еквівалентом того, що традиційно розглядають як міфи і що можна назвати “суспільними версіями здорового глузду” [1, с. 5]. Потреба у введенні даного терміна в дискурс соціальної психології зумовлена неспроможністю інших моделей пояснити змістові зв’язки людини і світу.

Соціальні уявлення народжуються в повсякденному, буденному мисленні з метою осягнення та інтерпретації навколишнього світу. Саме на їх основі пересічний громадянин пояснює для себе все, що відбувається в соціумі. Завдяки соціальним уявленням “незрозуміле” і “незнайоме” стає “зрозумілим” і “знайомим”. Отримуючи уявлення про навколишній світ, людина долає непевність орієнтації в ньому, зникає до нової інформації, адаптується.

У процесі формування уявлень беруть участь і попередній досвід людини, і те, що вона чує, бачить, читає в засобах масової інформації, у книгах, і досвід її знайомих. Власне, завдяки різним джерелам уявлення про щось незрозуміле стають частиною повсякденної свідомості, трансформуючись у зрозуміле і звичне. Цей шлях має той недолік, що суб’єкт пізнання втрачає значну частку наукової інформації, оскільки якісь складні характеристики важливих явищ він зазвичай спрощує. Окрім того, під впливом таких трансформацій соціальні уявлення можуть суттєво відхилятися від реального змісту об’єкта чи події й набувати певної автономії.

Отже, соціальні уявлення є:

- а) засобом пізнання навколишнього світу;
- б) засобом опосередковування поведінки (сприяють комунікації, виявляють групові цінності, регулюють поведінку);
- в) засобом адаптації (сприяють збереженню і розширенню картини світу).

Реалізацію перелічених функцій забезпечує особливий механізм виникнення соціальних уявлень. На думку того ж таки Московічі, він складається з таких етапів: “зачеплення понять”, об’єктифікація, натуралізація.

На першому етапі об’єкт якось треба “зачепити”, зосередити на ньому увагу, зафіксувати щось таке, що дало б змогу приєднати його до відомого раніше. Тоді на другому етапі виникає можливість перетворити невідомий об’єкт у конкретний образ. Цей процес дістав назву *об’єктифікації*. І, нарешті, останній етап – *натуралізація* – сприйняття отриманих “знань” як певної об’єктивної реальності. Не має істотного значення, наскільки ці знання відповідають дійсності – важливо, що вони вписуються в суб’єктивну картину бачення світу, не порушуючи вже існуючий усталений ряд.

У структурі соціальних уявлень Московічі виділяє також відповідні компоненти: *інформацію, поле уявлень, настанови*. Саме ці компоненти поповнюються в процесі соціалізації завдяки повсякденному життєвому досвіду та інформації, що надходить з різних джерел. Поле уявлень створюється безпосередньо групою людей, саме тут формується загальний змістовий центр, куди надходить повна інформація, а також увесь діапазон можливих інтерпретацій понять. Настанови, у певному розумінні, – це інтеріоризація того, що надходить безпосередньо через інформацію від поля, яке виникає у групі, а також з особистого досвіду. Звичайно, нині, в умовах безмежно мінливого світу, процес формування соціальних уявлень досить складний, але і він також вкладається в запропоновану схему.

Знаннями і вміннями на рівні сформованих соціальних уявлень людина послуговується завжди, не помічаючи цього, не фіксуючи на цьому свою увагу, сприймаючи це як даність. “Вонно”, тобто уявлення, є, а звідки береться і куди потім зникає (чи не зникає, залишаючись у “шухлядках” пам’яті) – це не має суттєвого значення. Щось схоже на “природжені знання” давньогрецького філософа Платона, або “знання як згадування”.

Постійно відбувається як безпосередній обмін знаннями, так і поновлення їх шляхом засвоєння нового з книг або завдяки власному досвіду для того, щоб мати змогу орієнтуватися в на-

вколишньому світі, пояснити для себе все, що виникає, утворюється, змінюється. Не усвідомлюючи яким саме чином, людина все своє життя щось пояснює собі та іншим, конструює, передбачає своє майбутнє і т. ін.

Хоч Московічі і запропонував досить чітку і детальну теорію соціальних уявлень, існують певні розбіжності та доповнення в трактуванні їх змісту іншими дослідниками. Якщо автор теорії до структури соціальних уявлень зараховує настанови, інформацію, змістове поле і картину світу індивіда, то, наприклад, дослідник правових уявлень А.М. Славська як основний механізм соціальних уявлень розглядає інтерпретацію. Вона вважає, що інтерпретація в структурі соціальних уявлень постає як здатність індивідуальної свідомості особистості виробляти власну думку (рос.: мнение), а також вибудовувати змістові композиції, схеми, “версії”, пояснення, особливо тоді, коли позиція особи невизначена або зазнає певних змін [2]. З феноменом інтерпретації, стверджує психолог, ми маємо справу в усіх формах соціальної дійсності. Це здатність людини виявляти свій новий стан за обставин, що змінюються, і якимось визначатися в них, знаходити своє місце.

На відміну від науково-пізнавального процесу, інтерпретація не ставить за мету пошук істини – вона допомагає досягти достовірності, певності, завершеності світобачення. Інтерпретація пов’язана з оцінюванням моменту (як легкого, важкого, напруженого, безвихідного) і дає можливість зробити загальний висновок. Зрозуміло, оцінки, погляди, думки людей про одну і ту ж саму ситуацію можуть бути різними і навіть протилежними, але взаєморозуміння досягається шляхом зіставлення різних інтерпретацій, їх зближення, зведення до спільної точки зору.

Славська стверджує, що саме інтерпретація є основним механізмом повсякденного правового мислення громадян Росії в даний період. “Там, де ще не спрацьовують закони, – пише вона, – де не існує їх розуміння, де нема звичного для старшого покоління “порядку”, завдяки інтерпретації особистість кожного разу самовизначається, упорядковує своє буття, вносить розумілість, ясність та організованість у соціальне життя, у свої взаємини з іншими людьми, установами та різними соціальними

структурами. Вона (інтерпретація. – *О.Л.*) є робочим механізмом правової свідомості, доки правові уявлення не набули чіткості та окресленості правових норм” [2, с. 83].

Продуктивним у дослідженні проблем соціального мислення нам видається поняття “габітус”, яке ввів у науковий обіг французький дослідник П. Бурдьє. Габітус (лат., фр. – habitus) означає: 1) конституція, загальний вигляд, форма; 2) у соціології – “характерна поведінка соціальної групи” [3, с. 528].

Аналогічне змістове наповнення поняття знаходимо і в трактуванні габітусу Бурдьє. На думку вченого, габітус – це моделі осмислення соціуму, що виникають у результаті інтеріоризації структур соціальної дійсності [4]. З даного визначення випливає, що, по-перше, осягнення соціальної дійсності не може відбуватися в соціальному вакуумі; по-друге, когнітивні структури, які мають соціальне походження, також соціально структуровані; по-третє, в осмисленні соціальної дійсності задіяні не тільки окремі індивіди, а й соціальні групи. Отже, уявлення індивідів мають різні варіації залежно від їхніх соціальних позицій і габітусу або систематизованої моделі світосприймання та оцінювання, а також когнітивних і ціннісних структур, які є результатом досвіду індивідів та соціальних груп.

Чи можна дослідити, яким чином зароджуються, передаються і “працюють” соціальні уявлення в повсякденному житті людини? Так, можна. І це дає змогу не лише описати уявлення як соціальний феномен, а й глибше зрозуміти інші феномени, такі як наука, релігія, мораль, право.

Виділення в соціально-психологічній проблематиці уявлень про право є результатом радикальних суспільних перетворень. Стрімкі соціальні зміни, потужний потік різноманітної інформації вимагають такої ж швидкої адаптації цих уявлень до соціуму, уміння аналізувати ситуацію, робити власний вибір. Адекватна інтерпретація змін дає змогу зрозуміти, що відбувається у світі, та знайти в ньому своє місце.

Більшість дослідників правосвідомості (Г.Ф. Єфремова, А.Г. Белобородов та ін.) виділяють такі її структурні елементи: когнітивний, емоційний та конативний. Зазначені елементи виконують, відповідно, пізнавальну, ціннісну і регулятивну функ-

ції. Особливо важливе значення, на думку дослідників, мають емоційний та конативний компоненти, оскільки для того, щоб правосвідомість змогла стати регулятором поведінки, знання про право як систему норм і практику їх реалізації має бути засвоєно на рівні ціннісних орієнтацій, дістати певну емоційну оцінку й утвердитися на рівні нормативної поведінки.

Емоційно-ціннісне ставлення до правової сфери формується як результат правової соціалізації, інтеріоризації правових норм, поглядів, ідей, суджень, що оцінюються, відповідно, як потрібні або непотрібні, корисні або некорисні, справедливі або несправедливі. Названі ставлення характеризують об'єктивну цінність правової сфери в структурі життєдіяльності людини і в подальшому визначають певну правову орієнтацію, яка регулює поведінку людини у відповідних ситуаціях.

Правова соціалізація покликана формувати позитивне ставлення до правової реальності. Але це далеко не завжди так. Під впливом негативних явищ, які існували або існують у суспільстві, чи на основі власного негативного досвіду вирішення правових проблем формується негативне ставлення до правопорядку, правових норм та інститутів.

У своєму дослідженні ми не будемо розглядати окремі форми права, а також торкатися проблем юридичної психології. Нас цікавлять уявлення про право як таке в узагальненому вигляді.

Соціальний простір, у якому люди живуть і взаємодіють, неоднорідний і різноманітний, але попри все, існують структури, що безпосередньо впливають на формування уявлень людини та її світобачення.

Перші доступні для неї соціальні уявлення про навколишній світ людина, точніше дитина, отримує в сім'ї. Зрозуміло, це ще не її власні уявлення, та вони сприймаються й оточенням, і самою дитиною, якщо вона вже здатна їх усвідомлювати, як власні. У подальшому житті вони будуть уточнюватися, розвиватися, змінюватися внаслідок впливу таких соціальних інститутів, як школа, групи однолітків, вищі навчальні заклади, установи, організації, колективи співробітників і т. ін. Проаналі-

зувати весь комплекс суспільних впливів було б важкою і навіть непосильною (а може, і непотрібною?) справою.

Вітчизняні та зарубіжні соціальні психологи, зокрема А. Адлер, Г.М. Андреева, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, І.В. Жадан, Г. Крайг, М.М. Слюсаревський, вважають, що школа відіграє значну роль у процесі становлення та соціалізації людини. Саме в школі відбувається формування самостійних моделей бачення світу. Тут, на відміну від сім'ї, активно розвивається когнітивна складова світобачення, усвідомлюється низка соціальних вимог, впроваджуються прийнятні для суспільства стереотипи та еталони оцінювання різних соціальних явищ. І вже на цьому етапі можуть виникати суперечності між уявленнями, сформованими, наприклад, сімейним оточенням, і тими, які пропонує школа. Як результат, виникає потреба у зіставленні, коригуванні, власному виборі.

Щоб дослідити особливості правових і моральних уявлень сучасної молоді, ми застосували психосемантичний метод. До анкети, за допомогою якої вивчався стан політичної культури громадян України, було включено ряд суджень, що торкалися правових та моральних уявлень. Дослідження проводилося 16–29 лютого 2004 р. за репрезентативною вибіркою. У ньому взяли участь 2517 респондентів, серед яких – 1754 дорослих і 765 старшокласників і студентів з усіх областей України та Автономної Республіки Крим. Отримані дані було опрацьовано за допомогою методів математичної статистики і факторного аналізу [5].

Факторний аналіз отриманих даних дав змогу виділити основні вектори, які визначають семантичний простір значень правових і моральних уявлень. За основу було взято шестифакторну модель.

Найбільш інформативним і значущим за факторною вагою виявився *перший* фактор, що дістав назву **“можливість правового суспільства як такого”**.

Факторна вага суджень, що визначають ставлення молоді до можливості побудови правового суспільства

№ пор.	Зміст судження	Ф1 (факторна вага)
1.	Закони – це святиня для кожного	0,686
2.	Громадянин повинен дотримуватися норм і правил, які регулюють суспільне життя	0,622
3.	Я приймаю більшість норм і правил	0,558
4.	У законі відображається воля більшості	0,543
5.	Закони існують для того, щоб їх обходити	0,493
6.	Для того, щоб мати політичні і соціальні права, їх слід вимагати законним шляхом	0,469
7.	Права людини – найбільша суспільна цінність	0,422

Другий і третій фактори об'єднали судження, що стосувалися функціонування законів та права в сучасному суспільстві. Вони дістали спільну назву – “закони і право як цінності сучасного світу”.

Факторна вага суджень, що відображають ставлення молоді до законів

№ пор.	Зміст судження	Ф2 (факторна вага)
1.	Закони справедливі тільки для тих, хто має владу	0,601
2.	Свобода – це вигадка для наївних, насправді її немає в жодній країні	0,579
3.	Людина, яка ототожнює себе з певною спільнотою, групою, втрачає власні моральні цінності	0,552
4.	Права мають тільки начальники, а підлеглі повинні їм підкорятися	0,440
5.	Людина, яка прагне бути вільною у виборі своїх життєвих цілей, обов'язково прийде до конфлікту з тими, хто її оточує	0,422

Факторна вага суджень, що характеризують ставлення молоді до права як до однієї із цінностей сучасного світу

№ пор.	Зміст судження	Ф3 (факторна вага)
1.	Людство ще не досягло того рівня розвитку, коли необхідність дотримання прав людини могла б усвідомлюватися як глобальна умова виживання	0,596
2.	Я не цікавлюся політикою, не розумію й не аналізую перебіг політичних подій	0,561
3.	Той, хто слабкий і не може постояти за себе, має менше прав	0,521

Четвертий фактор об'єднав судження, які торкалися особистісної свободи людини та відповідальності її перед суспільством, і був названий ***“свобода і відповідальність особи”***.

Факторна вага суджень, що відображають ставлення молоді до свободи і відповідальності особи

№ пор.	Зміст судження	Ф4 (факторна вага)
1.	Кожна людина повинна мати право вільно висловлювати свої думки	0,519
2.	Свобода особистості і вільний вибір своїх цілей зовсім не суперечать дотриманню суспільних норм і правил	0,470
3.	Політики мають відповідати перед суспільством	0,439
4.	Права мають тільки начальники, а підлеглі повинні їм підкорятися	0,390

У *п'ятому і шостому* факторах об'єднано судження, що характеризують ставлення молоді до політики та моралі. Вони дістали назву ***“моральні і громадянські цінності правової держави”***.

Факторна вага суджень, що визначають ставлення молоді до політики та моралі

№ пор.	Зміст судження	Ф5 (факторна вага)
1.	Почуття власної гідності, потреба в самовираженні лише заважають людині в прийнятті суспільних норм і правил	-0,687
2.	Я не цікавлюся політикою, не розумію і не аналізую перебіг політичних подій	-0,585
3.	Толерантність, повага до прав і свободи вибору неможливі без утиску прав одних заради інших	-0,438
4.	Будь-які права – це насамперед обмеження в чомусь	-0,428

Факторна вага суджень, що характеризують ставлення молоді до моральних і громадянських цінностей правової держави

№ пор.	Зміст судження	Ф6 (факторна вага)
1.	Захист честі і гідності – приватна справа особи, і кожен сам вирішує, як краще це зробити	-0,559
2.	Варто підтримувати лише тих політичних діячів, яким властива висока моральність і безкорисливість	-0,494
3.	Свободи не може бути забагато	-0,475

Кількісно-якісний аналіз оцінок молодіжного масиву в межах виявлених факторів дає підстави зробити висновок, що учні-старшокласники та студенти сьогодні в цілому визнають пріоритет демократичних цінностей правової держави. Однак вони сумніваються, що закони відображають волю більшості і всі дотримуються їх відповідно до чинного законодавства, натомість вважають закони справедливими переважно для можливо-

владців. Свобода, на їхню думку, можливо, десь і є, але це також викликає сумніви. Песимістично оцінює молодь і ситуацію щодо дотримання прав людини, яка хоче, може і має право бути вільною. А от моральні цінності, на переконання більшої частини респондентів, не залежать від ототожнення себе з певною спільнотою і є радше атрибутом особистості: вони або є, або їх немає.

Висновки. Теоретичний та емпіричний аналіз соціальних уявлень, зокрема правових і моральних, дає підстави стверджувати:

- соціальні уявлення – це специфічні форми пізнання дійсності;
- вони є фактором конструювання реальності, що вибудовується на основі досвіду як окремої людини, так і групи людей;
- у процесі конструювання реальності відбувається взаємообмін науковими уявленнями та уявленнями здорового глузду, їх взаємозбагачення, але при цьому здоровий глузд (або folk-science) ніколи не зводиться до наукового пізнання і не підноситься до його рівня;
- соціальні уявлення не потребують додаткових інтелектуальних зусиль для своєї актуалізації і формуються на базі когнітивного, оцінного та практичного досвіду людини.

Можна припустити також, що на сучасному етапі розвитку суспільства саме морально-ціннісні уявлення виконують роль регулятора міжособистісних стосунків та поведінки молоді, оскільки правові уявлення ще не мають чіткого підґрунтя правових норм.

Література

1. *Московичи С.* Социальные представления: исторический взгляд // Психол. журнал. – 1995. – Т. 16. – № 2. – С. 3–13.
2. *Славская А.Н.* Правовые представления российского общества // Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. – М.: Ин-т психологии РАН, 1997. – С. 75–93.
3. *Новый французско-русский словарь.* – М.: Русский язык, 1998.

4. Бурдые П. Социология социального пространства: Пер. с фр. – М.: Ин-т экстрим. психологии; СПб.: Алетейа, 2005.
5. Жадан І., Кисельов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. – К.: Пандем, 2004.

© Овдiенко Л.Н.

Р.І. Зрайко

ОСОБИСТІСНІ ЦІННОСТІ ЯК КРИТЕРІЙ СОЦІТАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ ІНСТИТУТУ ОСВІТИ

Запропоновано соціально-психологічний критерій для виокремлення комплексу функцій інституту освіти в суспільстві. Показано, що таким критерієм можуть слугувати особистісні цінності, на які зорієнтована сучасна система освіти. Актуальні проблеми освітньої галузі пропонується розглядати під кутом зору тих цінностей і смислів, які домінують у педагогічній свідомості, узгоджуючи їх з вимогами часу і традиційними цінностями нашого суспільства.

Ключові слова: соцітальні функції освіти, ціннісні орієнтації, рівень духовно-особистісного розвитку.

Предложен социально-психологический критерий для выделения комплекса функций института образования в обществе. Показано, что таким критерием могут служить личностные ценности, на которые сориентирована современная система образования. Актуальные проблемы образовательной сферы предлагается рассматривать под углом зрения тех ценностей и смыслов, которые доминируют в педагогическом сознании, согласовывая их с требованиями времени и традиционными ценностями нашего общества.

Ключевые слова: социетальные функции образования, ценностные ориентации, уровень духовно-личностного развития.

Social and psychological criterion for distinguishing the functions complex of the education institute in a society is proposed. It is shown that personal values, which the modern educational system is oriented to, can serve as such criterion. Actual problems of the educational sphere are suggested to consider in respect to those values and mean-

ings which prevail in pedagogic consciousness, coordinating them with requirements of time and traditional values of our society..

Key words: societal functions of education, value orientations, level of spiritual and personal development.

Проблема. Процес переходу від державно-планової економіки до ринкової, заміна повної залежності від вказівок “зверху” вільним вибором засобів навчання, освітньо-виховних методик суттєво позначаються на цінностях педагогічної спільноти і педагогічній свідомості соціуму. Змінюються соціальне замовлення педагогам, роль і місце освіти в нашому житті. Відтак з усією гостротою постає питання вибору цінностей – і це стосується не тільки окремих педагогів, а й усієї освітянської галузі, усього суспільства в цілому. Однак до цього часу ще не розроблено належною мірою проблему соціетальних функцій інституту освіти, їх зв’язку з формуванням тих чи інших ціннісних орієнтацій.

Мета статті: проаналізувати соціетальні функції інституту освіти під кутом зору формування певних рівнів ціннісно-особистісного розвитку індивіда.

Реформа освіти в суспільстві, що трансформується, повинна мати чітко окреслені мету, смисл, ціннісні пріоритети, які слугували б орієнтиром при впровадженні тих чи інших інновацій, виборі шляхів розв’язання освітніх проблем і т. ін. При цьому слід враховувати як перевірені століттями традиційні цінності українського суспільства, його культурні константи, так і демократичні, гуманістичні цінності, напрацьовані в зарубіжних країнах. Саме такий напрям розвитку освіти задекларовано нашою державою.

Серйозним викликом для вітчизняної системи освіти стали сучасні глобалізаційні процеси. Ситуація ще більше ускладнюється тим, що українська соціетальна психіка значною мірою обтяжена дистресовим досвідом, який накопичувався впродовж тривалої історії [1].

У своєму дослідженні ми спробували розглянути актуальні проблеми освітньої галузі під кутом зору тих цінностей і

смыслів, які домінують у педагогічній свідомості, узгоджуючи їх по змозі з вимогами часу і традиційними цінностями українського суспільства.

Насамперед слід проаналізувати соціетальні функції інституту освіти та побудувати якомога повнішу їх класифікацію. Серед вітчизняних досліджень цього напрямку можна, на наш погляд, виділити глибоку і ґрунтовну монографію С. Подмазіна, у якій не лише узагальнено різноманітні типологічні підходи, а й показано генетичний зв'язок функцій освіти з етапами загальнолюдського соціокультурного поступу [2]. Маючи за плечима багаторічний досвід впровадження особистісно орієнтованих систем освіти, Подмазін вважає, що цілі освіти безпосередньо пов'язані з рівнем соціальної зрілості суспільства. Одним з найголовніших показників цієї зрілості якраз і є морально-духовний рівень особистості, який формується і закріплюється освітньою системою, а точніше – педагогічною свідомістю всього суспільства. Додамо, що на етапі трансформації особлива роль належить також зворотному впливові цілей освіти на всю стратегію суспільного розвитку, на досягнення більш високого рівня соціальної зрілості.

У своїй праці Подмазін у найбільш загальному вигляді висуває і розв'язує проблему поліфункціональності освіти, яка, зрештою, є проблемою розвитку суспільства шляхом гармонізації всіх сфер життя людини і, відповідно, переходу від нижчих духовно-ціннісних зразків поведінки до вищих, підпорядкування перших другим і т. ін. Учений виділяє чотири основні епохи соціокультурного розвитку за домінуючими функціями освіти, а також чотири найбільш загальні типи людей, що продукуються суспільством у кожен епоху. За Подмазіним, означеними етапами є такі: *архаїчно-гуманний, агуманний, первинно-гуманний і власне гуманний*.

На наш погляд, цілком закономірно, що результати досліджень Подмазіна подекуди разуче збігаються з висновками та гуманістичними концепціями інших відомих учених – як вітчизняних, так і зарубіжних: О. Донченко, В. Васютинського, О. Колісника, Е. Фромма, А. Маслоу, К. Вілбера та ін. Зокрема, О. Донченко ще 2001р. запропонувала модель своєрідного архе-

типу соціального життя, який охоплює чотири соціокультурні матриці і, відповідно, чотири психосоціальні “типи” людей за їх домінуючим ціннісним спрямуванням [1]. Створена В. Васютинським типологія владно-підвладних відносин, попри своє психоаналітичне забарвлення, також може бути інтерпретована в контексті певних культурно-історичних типів особистості, що підтверджують самі назви: узалежнення материнського типу, узалежнення батьківського типу та відносини упорядкування [3]. Теоретичний аналіз показує, що багато дослідників незалежно один від одного приходять до розкриття різних сторін одних і тих самих універсальних законів суспільного і нерозривно пов’язаного з ним ціннісно-особистісного розвитку. Причому всі зазначені наукові здобутки мають опосередкований вихід на соціально-психологічні проблеми освіти.

Ще одна засада всеосяжної класифікації функцій освіти розглядається в статті А. Гжегорчика “Освіта майбутнього” [4]. Спираючись на висновки відомих західних психологів Ж. Піаже та Л. Кольберга, польський автор пропонує як концептуальну основу для побудови освіти етапи пізнавального розвитку людини: 1) родинно-сусідський; 2) національно-традиційно-релігійний (організаційний); 3) інтелектуально-раціоналістичний; 4) універсалістський.

Освітня програма Гжегорчика ґрунтується на базовій для антропології схемі опису довільної людської популяції, яка теж охоплює чотири рівні. На основі даної схеми автор виділяє чотири аспекти універсальної програми: 1) екологія (співіснування з оточенням); 2) бізнес (технології та організація виживання); 3) ініціатива (творча реалізація цінностей у суспільному житті); 4) культура (участь у культурі регіону і культурі світу).

На наш погляд, третій напрям освітнього проекту – *ініціатива (творча реалізація цінностей у суспільному житті)* – досить яскраво демонструє, що проблема переходу людства чи окремого суспільства на дійсно гуманістичний рівень невіддільна від проблеми формування відповідних цінностей. У цьому неважко переконатися, проаналізувавши наведену нижче табл. 1.

Таблиця 1

Етапи реалізації освітньої програми А.Гжегорчика за аспектом “Ініціатива”

Етапи навчання	Вид керівного принципу активності	Моє місце в суспільстві	Форми діяння (індивідуальній колективній)	Гідність як основа	Орієнтації	Норми
I.Родинно-племінний	Звичаї, тиск групи	Я – частинка своєї природної групи	Тиск природної групи, сімейні інституції	Моя гідність як члена групи	Солідарність (але й егоїзм) біологічна, національна	Непотизм (протекція “своїм” та рідні)
II.Національно-релігійний	Примус, санкції	Належу Богові й суспільству	Організаційний тиск, соціальні інститути	Гідність: класова, професійна, національна	Організаційні солідарності (та егоїзми)	Деспотизм організаційний, теократичний, державний
III.Рационалістично-науковий	Автономний вибір	Сам встановлюю своє місце в суспільстві. Патологія: служу насамперед собі, інших трактую інструментально	Свобода, рівність старту, нерівність кінцевого досягнення, конкуренція (боротьба)	Особисті досягнення як підстава для переживання власної гідності	Самореалізація та її головна дилема: служба цінностям (або людям) чи самореалізація без служіння	Відносність норм. Демократія. Громадянське суспільство, але й патології лібералізму
IV.Універсалістський	Пошук гармонії зі спільнотою у щораз ширшому розумінні	Вибираю місце, котре дає змогу врахувати найширші суспільні інтереси	Медіація та ненасильницькі діяння; спротив зінституціоналізованому насильству	Абсолютна гідність кожного людського індивіда	Повага до кожної людини. Часте зречення від власної сатисфакції для блага інших	Світова спільнота і майбутній світ без кордонів. Універсальна етика

Зі сказаного вище випливає, що функції освіти слід розуміти не лише як рівноправні сторони цілісного суспільного процесу, але разом з тим і як певним чином ієрархізовану систему цінностей, певні сходинки формування особистості, етапи зрілості всього суспільства тощо.

Безпосередньо пов'язана з проблемою цінностей гуманістична концепція особистості А. Маслоу [5]. Вона містить у собі універсальну класифікацію потреб, кожна з яких, власне кажучи, є виявом відповідного рівня духовно-ціннісного розвитку. Слід зауважити, що психологічні типи К. Юнга також можна розглядати у зв'язку з конкретними цінностями, оскільки він розробив поняття психологічної цінності певних функцій та процесів психічного [6]. У психології, окрім Маслоу, який вивчав розвиток потреб у ціннісно-гуманістичному контексті, досить глибокий аналіз духовного розвитку як такого здійснили американський представник трансперсональної психології К. Вілбер [7] та вітчизняний учений О. Колісник [8; 9]. І. Маноха також розглядає ціннісно-психологічний фактор як опосередковуючу ланку формування і розвитку професійного потенціалу особистості, виокремлюючи три рівні пізнавального ставлення до світу [10]. Усі ці концептуальні схеми були перекладені нами з метою побудови психологічної моделі ціннісного розвитку. При цьому використовувалася теорія психічних функцій і психотипів Юнга [6], а також ціннісна ієрархія типів соціального характеру Фромма [11].

На основі юнґіанського підходу ми розробили *модель духовного саморозвитку* [12], яка дає змогу поєднати концепцію Колісника з теоретичним надбанням Юнга, зокрема з його системою психологічних функцій і психологічних типів [6]. Запропонована нами модель охоплює 16 рівнів, що об'єднуються в чотири потоки: 1) буттєво-недиференційований; 2) об'єктно-соціалізаційний; 3) суб'єктно-індивідуаційний; 4) духовно-трансперсональний (табл. 2).

Таблиця 2

**Класифікація соцістальних функцій інституту освіти
за ступенями духовного зростання індивіда**

Ступінь духовного розвитку (за О.П.Колісником)	Ціннісно-мотиваційна домінанта	Соцістальні функції інституту освіти
Психофізіологічний	Задоволення власних потреб, фізіологічних потреб, фізичне виживання, самозбереження	Адаптація до найближчого природного та соціального середовища (навички мови, обслуговуючої праці, гігієни, побутового спілкування тощо)
Психоархетипний	Підтримання гомеостазу, пристосування до найближчого оточення, психологічний комфорт у групі, споживання матеріальних благ	
Психоонтологічний (психопереживальний)	Рідна мова, звичаї, буденне спілкування, керування психічною енергією, здоров'я, праця на благо сім'ї, дітей	
Психоментальний (психостереотипний)	Конформність, стереотипність, строге дотримання норм і цінностей свого кола, родини, референтної групи, "табування" чужого, безпека, придушення інстинкту, збереження традицій, уникання невизначеності	Передача етнокультурних зразків, стереотипів та неписаних моральних норм
Психопрактичний	Практична корисність, зручність, уникання дискомфорту	Професійно-економічна (відтворення людини як продуктивної сили суспільства)

Продовження табл.2

Психодинамічний	Виробничо-ділова організованість, професійність, працьовитість, економність, техніка, технологія	
Психогностичний [Психонормативний – Р.3.]	Місце у владній ієрархії, вдосконалення структури, дотримання порядку, встановлених правил, законів, накопичення усталених знань	Політико-ідеологічна, соціалізуюча (засвоєння писаних норм суспільства, виховання законослужняних громадян, передавання й накопичення усталених знань)
Психосоціальний [Психостатусний – Р.3.]	Статус, влада, подолання перешкод, боротьба до перемоги	
[Психодіяльнісний – Р.3.]	Ділова підприємливість, прагнення до індивідуального матеріального успіху, передбачення, експеримент, емпірика, громадянські права і свободи	Виховання підприємливості, ініціативності, здатності до особистісного вибору, формування громадянського суспільства
[Психоінтелектний, психорефлексивний – Р.3.]	Самопізнання, самовиховання, справедливість, рівність, теоретичне пізнання, глобальне мислення	Формування соціального інтелекту суспільства, творення нових знань
[Психосуб'єктивний, психоінноваційний – Р.3.]	Розкриття своїх сутнісних сил і здібностей, діяльність, самореалізація, відповідальність, відкриття об'єктивних можливостей у світі речей і теорій	Формування інноваційної бази суспільного розвитку (ноосфери), гуманістична, людинотворча функція
[Психосмисловий, психоспонтанний – Р.3.]	Спонтанність, “серединний шлях”, адекватність потоку буття, мир, психічна цілісність, міра, смисл	Екологічна функція (гармонізація взаємодії людини з біосферою)

Продовження табл.2

Психоособистісний (психоіндивідуальний)	Переломні переживання, креативність, творча уява, краса, поезія, мистецтво, мрія, закоханість, музика, містично-езотеричне знання, нахнення	Естетичне виховання (духовно-мистецька)
Психохолістичний	Самодіяльність, спілкування, духовна культура, гра, саморозвиток, пасіонарність, розкриття потенціалу надсвідомості, єдність із колективним несвідомим, слава, ризик, героїчна романтика	Трансляція загальнолюдських цінностей, творення нових суспільних цінностей (аксіотворча), формування духовної еліти
Психогуманний	Співпереживання, доброта, гуманність, милосердя, терпіння, благодійність, Бог	Релігійне виховання
Психотрансперсональний	Безумовне позитивне ставлення до всього суцього, бачення нових можливостей духовного розвитку, переживання причетності до Універсуму	Психоекологічне виховання, створення можливостей для вільного розвитку духовного потенціалу всіх і кожного

Розвиток починається з *буттєво-недиференційованого* потоку, на якому домінують відчуття та почуття (за Юнгом) як головна і допоміжна функції психічного. На цьому потоці стосунки людини зі світом можна охарактеризувати як об'єкт-суб'єктні: вона здебільшого є об'єктом стихійних сил природи, власного несвідомого або масової психології. На *об'єктно-соціалізаційному потоці* (становлення соціального індивіда) домінують функції відчуттів та мислення. Стосунки зі світом найбільш стисло можна описати як об'єкт-об'єктні. *Суб'єктно-індивідуаційний* потік пов'язаний насамперед з розвитком функ-

цій мислення в поєднанні з інтуїцією. Стосунки зі світом слід, на нашу думку, розглядати як суб'єкт-об'єктні. Нарешті, особливістю *духовно-трансперсонального* потоку є домінування психічних функцій інтуїції та почуттів. Усі види стосунків тут мають характер суб'єкт-суб'єктних.

Зазначену модель ціннісно-духовного розвитку було викладено у формі стендової доповіді на науковій сесії Інституту соціальної та політичної психології АПН України 17–18 травня 2005 р.

Отже, вибудована ієрархічна система цінностей дає змогу поглибити і разом з тим конкретизувати підхід Подмазіна до функцій освіти, яка, за його класифікацією, охоплює такі функції: *соціальну, політичну, економічну, екологічну та духовну*. Остання, у свою чергу, поділяється на *гуманістичну* і *культурну*. Спираючись на дослідження всіх названих вище авторів, можна припустити, що існує відповідність між 16-ма рівнями духовно-ціннісного розвитку та соціетальними функціями освіти, які водночас можна розглядати і як однопорядкові, рівноправні аспекти освітнього процесу в цілому, і як певним чином ієрархізовану систему.

На нашу думку, першим трьом рівням буттєво-недиференційованого потоку відповідає *функція адаптації* до найближчого природного та соціального середовища (навички мовлення, обслуговуючої праці, гігієни, побутового спілкування тощо). Ця функція освіти домінує в закладах дошкільної освіти і частково в початкових класах школи. Четвертий рівень того ж потоку пов'язаний з передаванням етнокультурних зразків, стереотипів та неписаних моральних норм. П'ятий і шостий рівні (або ж аспекти) духовно-ціннісного розвитку корелюють з *професійно-економічною функцією освіти* (відтворення людини як продуктивної сили суспільства). Сьомий і восьмий рівні об'єднує *політико-ідеологічна, власне соціалізаційна функція* (засвоєння писаних норм суспільства, виховання законослухняних громадян, соціальна стратифікація, передавання й накопичення усталених знань). Ще одна функція – *формування громадянського суспільства*, виховання підприємливості, ініціативності, здатності до особистісного вибору. Це дев'ятий рівень

у моделі ціннісно-духовного розвитку, початок суб'єктно-індивідуального потоку. На десятому рівні актуалізується така функція освіти, як *формування соціального інтелекту суспільства*, творення нових знань. Одинадцятий рівень пов'язаний з формуванням інноваційної бази суспільного розвитку (ноосфери), *гуманістичною, людинотворчою функцією освіти*. *Екологічна функція* (гармонізація взаємодії людини з біосферою) відіграє визначальну роль у формуванні дванадцятого рівня духовного розвитку. Поняття освіти стосується також духовно-трансперсонального потоку психічного як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Тринадцятий рівень цінностей формується завдяки естетичному вихованню (*духовно-мистецька функція освіти*). Наступний рівень відповідає таким функціям, як трансляція загальнолюдських цінностей, творення нових суспільних цінностей (*аксіотворча*), формування духовної еліти. Нарешті, два найвищі рівні духовно-ціннісного розвитку пов'язані відповідно з *релігійним* та *психоекологічним вихованням* (створенням можливостей для вільного розвитку духовного потенціалу всіх і кожного).

Висновки. Вважаємо, що різні аспекти психічного доцільно розглядати у двох основних площинах: як рівні духовно-ціннісного розвитку особистості і як особистісні риси, що повинні формуватися під впливом педагогічної свідомості суспільства. Дослідивши ці риси, можна описати пов'язані з ними відповідні функції освіти. Отже, до системи соціальних функцій інституту освіти додається ще один соціально-психологічний критерій, який може знадобитися при розв'язанні багатьох теоретичних і практичних проблем на стику педагогіки, психології та соціології.

Учитель у слов'янській психокультурі традиційно сприймається як духовний наставник, як носій певних суспільних цінностей. Отож ціннісні орієнтації, поширені в педагогічному середовищі, є чи не найголовнішим індикатором процесів, що відбуваються в освіті, властивих їй функцій та дисфункцій. Як справедливо зазначає Подмазін, не соціальні норми і не самі лише потреби, а насамперед цінності рухають людьми, визначаючи їхні цілі, тому освіта мусить мати чіткі ціннісні орієнтири

і з боку держави, і з боку громадянського суспільства. З огляду на це нагальною справою нині є формування в освітньому середовищі нових цінностей, які б відповідали європейському вибору України і водночас базувалися на глибинних культурних константах української ментальності.

Література

1. *Донченко О.А., Романенко Ю.В.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви політичного повсякдення) – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
2. *Подмазин С.И.* Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 250 с.
3. *Васютинський В.О.* Узалеження і впорядкування як дискурси владно-підвладної взаємодії // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – 2003.– Т. 5, ч. 5. – С. 63–68.
4. *Гжегорчик А.* Освіта майбутнього // Українські варіанти. – 1999. – № 3–4. – С. 43–46.
5. *Фрейджер Р., Фейдимен Д.* Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с.
6. *Юнг К.Г.* Психологические типы. – Минск: Попурри, 1998. – 656 с.
7. *Уилбер К.* Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия. – М.: АСТ., 2004. – 412 с.
8. *Колісник О.П.* Ступені духовності та психічні механізми саморозвитку особистості // Тези доп. та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості”. – К. – Луцьк: Фондація ім. О. Ольжича, 1994. – Ч.1, розд. 3.– С. 349–392.
9. *Колісник О.П.* Методологічні принципи побудови концепції саморозвитку особистості // Психол. перспективи. – 2003. – Вип. 4. – С. 133–138.
10. *Маноха И.П.* Человек и потенциал его бытия. Опыт синтеза онтологических и психологических познавательных техник. – К.: Стимул К, 1995. – 256 с.
11. *Фромм Э.* Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 415 с.
12. *Зрайко Р.І.* Юнгіанський психологічний тип як фактор духовного та особистісного розвитку // Психол. перспективи. – 2003. – Вип. 4. – С. 118–123.

© Зрайко Р.І.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ ДО АДАПТАЦІЇ В ІНШОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Аналізуються соціально-психологічні проблеми готовності українських студентів до адаптації в іншомовному середовищі. Досліджуються розлади психіки, що виникають унаслідок дезадаптивної поведінки особистості в умовах іншого, чужого для неї, соціуму, з'ясовуються причини їх виникнення. Наголошується також на стихійності процесу адаптації. Обґрунтовується необхідність вивчення та оптимізації цього процесу шляхом формування передстартової готовності до входження в іншу культуру (аккультурації). Наведено детальний аналіз дослідження проблем адаптації, пропонуються можливі психокорекційні методики формування готовності студентів до адаптації в іншомовному середовищі.

Ключові слова: адаптація, аккультурація, готовність, групова рефлексія, іншомовне середовище, комунікативний потенціал, міжкультурна комунікація, мовна компетентність, самоефективність, настанова, соціальний стереотип.

Анализируются социально-психологические проблемы готовности украинских студентов к адаптации в иноязычной среде. Исследуются расстройства психики, возникающие в результате дезадаптивного поведения личности в условиях другого, чужого для нее, социума, выясняются причины их возникновения. Делается акцент также на стихийности процесса адаптации. Обосновывается необходимость изучения и оптимизации этого процесса путем формирования предстартовой готовности к входжению в другую культуру (аккультурации). Приведен детальный анализ исследования проблем адаптации, предлагаются возможные психокоррекционные методики формирования готовности студентов к адаптации в иноязычной среде.

Ключевые слова: адаптация, аккультурация, готовность, групповая рефлексия, иноязычная среда, коммуникативный потенциал, межкультурная коммуникация, языковая компетентность, самоэффективность, установка, социальный стереотип.

Sociopsychological problems of the Ukrainian students' readiness for adaptation in a foreign environment are analysed. Psychic disorders

appearing as a result of a person's disadaptive behaviour in the other society are investigated, the causes for their appearance are found out. Spontaneity of the adaptaton process is emphasised. Necessity of study and optimization of this process by means of the formation of pre-adaptaton for acculturation is justified. Here is given a detailed analysis of adaptation problems, psychocorrection methods of the formation of students' readiness for adaptation in foreign environment are proposed.

Key words: adaptation, acculturation, readiness, group reflection, foreign environment, communicative potential, crosscultural communication, language competence, self-efficiency, attitude, social stereotype.

Проблема. Нині триває активна інтеграція України до європейської спільноти, що особливо помітно у сфері науки та освіти. На базі вищих навчальних закладів, курсів іноземних мов та шкіл з поглибленим вивченням іноземних мов широко впроваджуються різноманітні освітні програми, орієнтовані на міжнародний обмін студентами та викладачами. Оскільки процес адаптації за кордоном не завжди протікає успішно, постає проблема вивчення та оптимізації процесу адаптації в іншомовному середовищі.

Мета дослідження: виявити проблеми соціально-психологічної адаптації, з якими студенти стикаються під час стажування за кордоном; визначити, яким чином вибір стратегії поведінки впливає на спроможність молодої людини долати труднощі інтеграції в новому соціальному середовищі.

З початком ХХІ століття ми вступили в епоху значних перетворень в усіх сферах життєдіяльності людини, у т. ч. й у сфері міжкультурного спілкування. Це вимагає якісно нового рівня володіння іноземними мовами, обміну досвідом, знаннями, розширення світогляду учнів та студентів. Упродовж кількох останніх років стажування студентів за кордоном стало обов'язковим компонентом навчальних програм майже всіх українських вузів. Відомо, що близько 70% студентів, які навчаються на лінгвістичних факультетах провідних закладів вищої освіти України, щорічно проходять стажування в країнах, мови яких вони вивчають. Дещо менша активність спостерігається на інших факультетах університетів.

Як свідчать результати сучасних досліджень, процес адаптації студентів за кордоном протікає не завжди успішно. Його можна розглядати як екстремальну, критичну для молодих людей ситуацію. Через очевидну спонтанність цього процесу вони часто стикаються з такими травмуючими подіями, котрі спричиняють особливо негативні наслідки: страх, тривогу, психосоматичні захворювання, низьку продуктивність праці і навчання, навіть переривання навчального процесу й достроковий від'їзд із країни. Це пов'язано з тим, що при входженні особи в іншу культуру порушується чи повністю змінюється звична ситуація її життя, що була обчною думкою та переживаннями особистості. Молода людина опиняється в новій, невідомій для неї ситуації, що може містити безліч соціально-психологічних проблем, для вирішення яких необхідною умовою є активне, творче входження особи в чужий, складний соціум. За таких обставин виникає потреба у вивченні та оптимізації процесу адаптації в іншомовному середовищі. Насамперед слід наголосити на формуванні передстартової психологічної готовності до адаптації.

Проаналізувавши структуру психологічної готовності до соціальної дії, запропоновану Б.Д. Паригінім [1], ми дійшли висновку, що готовність до ефективної міжкультурної комунікації не обмежується лише настановою на входження в іншомовне середовище. Вона охоплює цілий ряд компонентів, що забезпечують самоефективність особистості впродовж усієї міжкультурної взаємодії. На наш погляд, слушно було б виділити чотири основних етапи процесу міжкультурної комунікації:

1) *передстартовий етап* – передбачає формування настанов на входження в іншомовне середовище;

2) *початковий етап* – характеризується максимальною налаштованістю особи на входження в комунікативну діяльність;

3) *етап перебігу акту міжкультурної комунікації* – повинен містити такі соціально-психологічні характеристики:

- здатність усвідомити мету – подолати попередній поведінковий стереотип;
- спроможність у нестандартній ситуації змінювати власну настанову та створювати нові настанови;

• готовність взяти на себе відповідальність за прийняття рішення;

4) *завершальний етап* – передбачає здатність особи зосередитися на ефективному досягненні мети комунікації.

Пілотажне емпіричне дослідження соціально-психологічних проблем адаптації студентів за кордоном проводилося методом глибинного інтерв'ю. Ми опитали 9 студентів та аспірантів різного віку та статі. Досліджувані студенти були представниками різних спеціальностей, переважно лінгвістами (45 %). Для свого пілотажного дослідження ми залучили студентів, які проходили стажування в різних країнах, у різний час, мали різні терміни проходження стажування та різний ступінь готовності до адаптації в іншомовному середовищі.

Аналіз емпіричних даних, одержаних в ході дослідження, дав змогу отримати полярні реакції, викликані ефективністю чи неефективністю протікання процесу адаптації студентів в іншомовному середовищі. Було виявлено два основних аспекти, що впливають на готовність до адаптації: високий рівень мовної компетентності та соціально-психологічний аспект, який полягає в засвоєнні та вмінні реалізувати певний набір комунікативних навичок, що в сумі становлять реальний комунікативний потенціал студента. Причому з'ясувалося, що мовна компетентність не є основним показником адаптивності в іншомовному соціумі. Наводимо дані про шість характерних випадків адаптаційної здатності опитуваних (показником R^+ позначено ефективну адаптаційну здатність студентів на початковому етапі перебування за кордоном, а показник R^- свідчить про неефективність процесу адаптації):

Типовий випадок	Самоефективність	Самонеспроможність
Досконале володіння іноземною мовою	R^+	R^-
Недосконале володіння іноземною мовою	R^+	R^-
Незнання іноземної мови	R^+	R^-

Розгляньмо нашу типологію більш детально. У цілому дослідження встановило, що, прибувши до іншомовної країни, більшість опитуваних не мала чіткого уявлення про те, як вирішувати проблему загальної орієнтації в новій життєвій ситуації. Це стало складним та небезпечним випробуванням для психіки студентів, спричинивши значне емоційне напруження та культурний шок.

Загальний особистісний профіль опитуваних, характерний для першого етапу адаптаційного процесу, характеризувався такими оптимально вираженими рисами психологічного стану: відчуттям самотності, незадоволеністю життям, постійним униканням мовної взаємодії з іноземцями, причиною чого була невпевненість у своїй мовній компетентності та культурний шок. Останній був викликаний тим, що студенти недостатньо мірою володіли інформацією, пов'язаною з культурними традиціями жителів країни, що приймає, особливостями їх поведінки в тих чи інших життєво важливих ситуаціях. До того ж опитувані виявилися нездатними дотримуватися надто обтяжливих, з їхнього погляду, загальноновживаних норм і правил, що вимагали відмови від попередніх життєвих стереотипів та організації поведінки відповідно до нової конкретної ситуації. Такі показники дезадаптивної поведінки викликали підозріливе, обурливе ставлення до іноземців, котрі, як вважала переважна більшість опитуваних, демонстрували свою зверхність щодо них.

Яскравим прикладом є випадок, що трапився з одним з опитуваних у Німеччині. Отримавши можливість підробітку в німецькій сім'ї, він заробляв на прожиття прибиранням будинку та навчаючи дітей господарів англійської мови. Студент стверджує, що сім'я ставилася до нього вороже, виявляючи недовіру до його дій та вчинків. Усе, що він робив, ретельно перевіряли й часто примушували переробляти вже виконану роботу, навіть у тому випадку, коли робота, за словами опитуваного, була виконана добре. У разі відмови хазяї зривалися на крик, називали студента "людиною третього сорту", звинувачували в недостатній мовній компетентності, у неспроможності дотримуватися загальноприйнятих правил та строгого режиму, виконання яких

було однією з основних вимог сім'ї. Таке ставлення значною мірою вплинуло на самооцінку опитуваного. Наслідком затяжного конфлікту стало агресивне ставлення студента до всіх німців. Він звільнився з роботи, припинив навчання в іноземному вузі й швидко потому виїхав з Німеччини.

Майже всі опитувані надавали перевагу спілкуванню з представниками рідної країни, з якими могли добре порозумітися в умовах невизначеності. Крім того, це давало можливість спільно вирішувати деякі життєві проблеми. Якщо з якихось причин таке спілкування було неможливим, вони вважали за краще залишатися на самоті. У наративах студентів спостерігалося також постійне намагання змінити обстановку, зробити її більш звичною для себе.

Інтерв'ю з однією із студенток засвідчило, що в умовах іншомовного соціуму серед нашої молоді, яка перебуває за кордоном з метою стажування, значного поширення набуло явище соціальної пасивності. Ця пасивність виявилася в униканні масових громадських заходів – виїздів до міста, спільних з іноземцями зустрічей, які влаштовувалися для обміну культурним досвідом та практики живого спілкування іноземною мовою. Натомість у вільний час наша студентка віддавала перевагу звичним справам – спортивним заняттям чи відпочинку на природі, перебуваючи на самоті або в компанії “близьких за духом” людей. Вона стверджувала, що в такий спосіб “боролася за свій спосіб життя”, вважаючи це єдиним, що підтримувало її в ситуаціях вибору й рятувало від депресії. Відтак розуміння того, що перебування в чужій країні є тимчасовим, значною мірою допомагало опитуваній зберігати витримку до кінця строку проходження стажування. Подібні тенденції простежуються також у розповідях інших опитуваних.

Найбільш цікаві дані пов'язані з дослідженням мовної компетентності опитуваних. Нам вдалося з'ясувати, що лінгвісти, які володіли іноземною мовою на досить високому рівні, мали набагато більше проблем у спілкуванні з іноземцями, ніж ті студенти, які погано володіли іноземною мовою або й зовсім не знали її. Часто вони боялися припуститися помилки в реченні чи не знайти потрібне слово для чіткого висловлювання своїх ду-

мок. Це призводило до виникнення високої емоційної напруги ще задовго до спілкування. Як правило, такий психологічний стан супроводжувався довгим обмірковуванням окремих думок і фраз наперед. Проте в ході спілкування ці фрази забувалися, плуталися, що спричинювало надмірне хвилювання, велику кількість граматичних помилок, тремтіння голосу та інші негативні реакції. Особливо яскраво ця тенденція виявлялася у випадках статусних відносин студентів з викладачами. Спілкування також ускладнювалося через нерозуміння окремих слів чи фраз, сказаних іноземцями, навіть тоді, коли вони не були важливими для розуміння головної ідеї розмови. Студенти запевняли, що з плином часу вищеназвані проблеми, пов'язані з невмінням реалізувати мовний потенціал у повному обсязі, поступово зникли. Вони стали більш впевненими в собі, у них з'явилася готовність до спілкування з іноземцями та здатність самостійно вирішувати навчальні та повсякденні проблемні ситуації.

Серед дев'яти опитуваних інтерес викликав один аспірант, який суттєво відрізнявся від інших. Метою його поїздки до Німеччини була участь у конференції. Він добре володів англійською мовою, міг вільно спілкуватися нею в науковому середовищі, але зовсім не знав німецької. Проте це його не бентежило. Навіть якщо не було можливості спілкуватися англійською мовою, він добре міг порозумітися з іноземцями, застосовуючи компенсаторні механізми, зокрема жести, показування пальцем, кивання головою або малювання. У результаті опитувань не відчував ніякого напруження під час спілкування. Він легко вступав у контакт з місцевим населенням, і дискусія завжди давала позитивний результат. Його особистісний профіль свідчив про впевненість у собі та у своїх діях. Ці психологічні характеристики залишалися стійкими впродовж усього строку перебування за кордоном. Аспірант продемонстрував високу готовність та спроможність вирішувати всі проблеми самостійно, оскільки легко міг вступати у взаємодію з іншомовним соціумом. Ми вважаємо, що саме ця особистісна характеристика є гарантією високого рівня адаптивності особистості в іншомовному середовищі.

На основі вищенаведеної типології проблем готовності до адаптації ми розробили рефлексивний тренінг-практикум “Формування готовності до адаптації в іншомовному середовищі”, а також методологічний інструментарій до- і післятренінгового вимірювання рівня сформованості комунікативних навичок у студентів.

Попереднє дослідження дало змогу виділити ряд комунікативних навичок, що є засадовими стосовно готовності до адаптації в іншомовному середовищі. Ці навички різняться за змістом, проте вони доповнюють одна одну, утворюючи багаторівневу структуру єдиного цілісного утворення, яким є комунікативний потенціал студентів, і тому відсутність хоча б однієї з них буде негативно впливати на процес адаптації.

Отже, назвемо *комунікативні навички*, які можна виміряти за нашою методикою, і, відповідно, ті *блоки комунікативного потенціалу*, до складу яких вони входять.

Комунікативний блок:

- контактність
- уміння спілкуватися з людьми вищого статусу
- уміння переконати співрозмовника
- уміння слухати співрозмовника

Стильовий блок:

- емоційна стійкість
- гнучкість
- креативність
- працездатність

Мотиваційний блок:

- цілеспрямованість
- стійкість мотивації

Рефлексивний блок:

- рефлексивність
- упевненість у собі
- уміння самостійно приймати рішення
- уміння долати стреси
- уміння керувати собою
- уміння прогнозувати майбутню ситуацію

Акультуризаційний блок:

- мовна компетентність
- уміння залучатися до міжкультурної взаємодії.

Розробляючи програму тренінгу, ми ставили перед собою такі завдання:

1) допомогти учасникові набути потрібних комунікативних навичок, що зменшувало б вірогідність виникнення культурного шоку та давало змогу зробити спілкування з представниками іншої культури приємним і невимушеним;

2) навчити учасника долати мовні та психологічні бар'єри, що виникають у процесі міжкультурного спілкування;

3) оволодіти методами, що допомагають подолати власні і соціальні стереотипи, а в разі потреби – створити нові, найбільш ефективні в конкретній нестандартній ситуації настанови.

Отже, метою тренінгу є формування самоефективності особистості в процесі міжкультурної комунікації.

Подаємо коротку характеристику розробленої нами програми дослідження. Самі дослідження проводяться в межах психології рефлексії. Програма тренінгу базується на нових методиках Інституту рефлексивних досліджень та спеціалізації (м. Київ). Зазначені методики мають на меті культивування групової рефлексії в процесі навчання студентів іноземної мови. У межах цих методик під груповою рефлексією розуміють “багатомірне утворення, вершину якого становлять компоненти рефлексії взаємодії, взаєморозуміння та взаємоузгодження, що складають комунікативно-кооперативну сферу, яка опосередковує інтелектуальний та особистісний типи рефлексії” [2, с. 14].

Аналіз традиційної системи навчання іноземної мови в школі та у вищому навчальному закладі свідчить про те, що найбільше уваги в програмах викладання приділяється розвиткові змістових аспектів володіння мовленням, тобто знанню лексичного матеріалу за певними темами. Це говорить про безрефлексивність сучасних підходів до навчання іноземних мов, що перешкоджає студентові повною мірою реалізувати свій активний комунікативний потенціал в умовах зміненого середовища. Адже вміння спілкуватися в іншомовному середовищі – це не лише вміння висловлюватися мовою країни, що приймає, а

й спроможність самостійно вирішувати проблемні ситуації, що виникають, знаходити виходи з “глухих кутів”, долати особистісну конфліктність, що супроводжує цей процес [3]. В основі ефективної комунікації лежить механізм саморефлексії, що дає змогу людині бути самоефективною впродовж усього процесу міжособистісного спілкування і досягати бажаних результатів комунікативної взаємодії.

На нашу думку, одним з механізмів підготовки студентів до адаптації в іншомовному середовищі є розвиток групової рефлексії в ході навчання іноземних мов. Саме це припущення і визначає напрям нашого дослідження.

Подаємо короткий план 20-годинного тренінгу, у ході якого учасники фокус-груп можуть:

- отримати чітке уявлення про стереотипні патерни своєї поведінки;
- усвідомити механізми формування готовності до вироблення найоптимальніших поведінкових стратегій, ефективних у різних ускладнених життєвих та комунікативних ситуаціях;
- визначити внутрішні бар'єри на шляху до бажаного результату комунікативної взаємодії, а також усвідомити можливі шляхи їх подолання;
- оволодіти основними комунікативними навичками;
- ознайомитися із ситуаціями, в основі яких лежить аспект раптовості і які вимагають самостійного, творчого вирішення.

Висновки. В основі досліджуваних соціально-психологічних проблем лежить недостатній рівень сформованості комунікативних навичок студентів, що значною мірою знижує рівень їх готовності до адаптації в іншомовному середовищі. Авторка пропонує програму формування передстартової психологічної готовності до процесу аккультурації. Програму можуть використовувати психологи та тренери як окремих тренінг, а також у поєднанні з іншими психокорекційними засобами під час підготовчих лекцій для студентів, що від'їжджають за кордон.

Література

1. *Парыгин Б.Д.* Психологическая готовность к деятельности: Социально-психологическая теория. – СПб., 2000.
2. *Найдёнов М.И., Григоровская Л.В.* Персональная педагогика на основе концепции групповой рефлексии как форма психокоррекционной работы практического психолога // Проблемы розвитку та вдосконалення психологічної служби системи освіти: Тези наук. конф. – Донецьк, 1994. – С. 79.
3. *Найдёнова Л.А.* Диалог и рефлексивные способности партнеров // Человек в мире диалога: Тез. всесоюз. науч. конф. – Ленинград, 1990. – С. 158–159.

© Кузічкіна Н.В.

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ ДЕВІАЦІЙ

Т.И. Белавина

СОЦИАЛЬНО-РОЛЕВАЯ ДЕТЕРМИНАЦИЯ ДИНАМИКИ САМООЦЕНКИ ОСУЖДЕННЫХ В УСЛОВИЯХ ВЫНУЖДЕННОГО СРАВНЕНИЯ СЕБЯ СО СВЕРСТНИКАМИ

Здійснено спробу поглибити розуміння проблематики, пов'язаної зі сферою системи відносин, ставлень та інтерперсональних комунікацій особистості неповнолітнього, засудженого до позбавлення волі. Розглянуто соціально-психологічні умови формування та динаміки самооцінки особистості, соціально-психологічного ресурсу особистісних засад неповнолітніх в умовах тотальної норматизації.

Ключові слова: виховна колонія (ВК), пенітенціарні системи, самооцінка, методика “підставної самооцінки”, інтрагрупова структура рангів.

Предпринята попытка более углубленного осмысления проблематики в области системы отношений и интерперсональных коммуникаций личности несовершеннолетнего, осужденного к лишению свободы. Рассмотрены социально-психологические условия формирования и динамики самооценки, социально-психологического ресурса личности несовершеннолетнего в условиях тотальной норматизации.

Ключевые слова: воспитательная колония (ВК), пенитенциарные системы, самооценка, методика “подставной самооценки”, интрагрупповая структура рангов.

The author has made an attempt to comprehend deeper the problems taking place in the sphere of a relation system and interpersonal communication of a teenager convicted for imprisonment. Here are discussed the sociopsychological conditions of a self-concept formation

and dynamics, as well as a teenager's sociopsychological resource during the period of total normatization.

Key words: work ethic camp, penitentiary systems, self-concept, methodic of "false self-concept", intragroup structure of ranges.

Проблема. Наряду с первоочередными задачами перед психологической наукой в ряду ключевых стоит проблема исследования системы отношений и межличностных коммуникаций в специальных учреждениях с различным уровнем предписанного поведения.

В условиях социальных преобразований в обществе, долгое время привыкшем к неограниченной власти государства и отдающем предпочтение предопределенности, контролю и наказаниям (в том числе в сфере образования и воспитания), возникает необходимость в развитии социальных институтов "согласования интересов" государства и повседневных интересов и ценностей людей, а также механизмов формирования реальной автономности их частной жизни.

В связи с этим особого внимания заслуживает проблема жизнедеятельности личности и группы в пенитенциарных системах, которые в определенной мере видятся как уменьшенная модель конгруэнтного ей социума. Ее можно обозначить как проблему, связанную с группообразованием в условиях вынужденной локализации группы применительно к определенному контингенту, определенному виду деятельности, к определенному возрасту, полу с позиций не только общей, возрастной и педагогической, но и социальной психологии.

Цель статьи: определить социально-психологические аспекты формирования самооценки личности, изучить степень влияния интрагрупповой ранговой структуры конкретных реальных социальных групп на этот процесс.

Как в отечественной, так и в зарубежной практике имеется значительный теоретический и экспериментальный опыт, характеризующий состояние разработанности вопроса взаимодействия и интрагруппового структурирования. Представляется целесообразным проанализировать, насколько в современной

психологической литературе изучена проблема позиции подростка в системе его социальных взаимосвязей в особых условиях.

Влияние группы на психические функции, поведение и деятельность отдельного человека отражено в научных трудах еще конца XIX века. Но и в начале XX века интерес исследователей к этой проблеме не уменьшился (В.М. Бехтерев, Ч. Кули, М.В. Ланге, В. Меде, Д. Морено, Ф. Оллпорт, Г. Тард и др.). На основе богатого экспериментального материала исследователи сделали вывод о существенном влиянии непосредственного контакта людей на протекание психических процессов и возникновение “наиндивидуальных” явлений, свойственных совокупности лиц как целому.

Констатация различий в поведении человека в условиях изоляции и в условиях публичности стала первым шагом в сравнительном изучении индивидуальной и групповой эффективности и выявлении факторов субъективно-психологического порядка. Речь идет о существовании в рамках официальных подразделений неформальных групп, формирующихся на основе межличностных эмоциональных отношений, групповых норм и ценностей, в значительной степени определяющих поведение и деятельность личности. Изучение этих явлений осуществлялось в двух аспектах жизнедеятельности группы: функционально-деловых взаимосвязей, а также неформальных эмоционально-личностных отношений, оказывающих на предмет изучения решающее влияние.

Проблеме социально-психологического взаимодействия личности и социума, ее функционально-деловых и эмоционально-личностных взаимосвязей в больших и малых группах посвящен научный поиск многих современных отечественных исследователей (Г.М. Андреева, А.Г. Асмолов, С.А. Багрецов, А.В. Петровский, В.А. Петровский) [1–5].

Изучению зависимости личностного развития от влияния режимной закрытости учреждения, в котором пребывает подросток (учитывая прежде всего его психологические особенности), и специфики интрагруппового структурирования в условиях социально депривированных групп посвятили

свои исследования И.П. Башкатов, О. Беца, Т.И. Белавина, В.Н. Синева [6–9] и др.

Следует отметить, что подростковый возраст – один из периодов становления личности, отличительной чертой которого является превалирование индивидуализации над адаптацией. Причем вступление в этот период не обязательно означает вхождение в новую группу, а, по мнению А.В. Петровского [4], является дальнейшим развитием личности в развивающейся группе, в изменяющихся условиях, в процессе существенной перестройки организма.

Подростки постоянно включены в систему межличностных отношений, пребывают во взаимодействии и общении друг с другом. И, следуя за Л.С. Выготским, который подчеркивал роль совместной деятельности для развития психики человека, отметим, что “внутренние” психические процессы выступают преобразованными формами “внешней” коллективной деятельности людей, результатом их сотрудничества. Взаимоотношения подростка со сверстниками в процессе взросления становятся все более избирательными и стабильными. Важнейшим основанием предпочтений для него являются в этот период личностные характеристики партнера. Статусная позиция, занимаемая подростком в группе, чаще связана с его интеллектуальными и волевыми качествами.

Организованность подростковой или молодежной группы во многом определяется тем, какую позицию занимают в ней ее члены. Способность подростка принимать цели группы, ее мотивы, ценности, его готовность проявить инициативу, принять на себя ответственность характеризуют его включенность в жизнь сплоченной группы высокого уровня развития. Это понятие определенным образом отличается по своему содержанию от понятия статусной позиции личности в системе межличностных отношений, хотя эти явления тесно связаны между собой. Статус отражает положение личности в системе межличностных отношений, а включенность принято рассматривать как адекватное или неадекватное участие личности в жизнедеятельности группы, в реализации ее целей. Если группа рассматривает действия подростка как достойные подражания или одобрения, воз-

никает состояние определенности и осознание того, что группа санкционирует и поддерживает его ценности. С другой стороны, отсутствие адекватной функции в группе и надлежащей статусной позиции, другие нарушения в этой сфере вызывают напряжение, фрустрации, неврозы.

Фаза адаптации в подростковом возрасте выражается в удовлетворении потребности быть таким, как “значимый другой”, которая предполагает выполнение ряда задач: быть таким, как референтные сверстники; быть таким, каким хотят его видеть референтные сверстники и строить взаимоотношения со взрослыми так, как строят их референтные для него сверстники. Значительное число установок в подростковом возрасте имеет отношение к одной или нескольким социальным группам, о чем свидетельствуют изучение влияния престижа, лидерства мнений, отвержение членских групп теми, кто занимает в них низкий статус, влияние внешних групп на уровень притязаний личности.

Фаза индивидуализации, относительно преобладающая в этом возрасте, характеризуется уточнением и развитием представлений о себе, активным развитием самосознания, расширением контактов со сверстниками. Личные взаимоотношения приобретают особую значимость, а дальнейшее развитие ролевых отношений способствует расширению социальных связей.

Общение со значимыми людьми в этот период является источником как позитивных, так и негативных переживаний. Причем негативные могут компенсироваться в ходе общения с другими, где подросток компенсирует потери в удовлетворяющем общении, а конфликты не обязательно приводят к возникновению социальной дезадаптации. Если же ему не предоставлена такая возможность, компенсация обретается в иной, часто асоциальной среде. В фазе индивидуализации удовлетворяется потребность “привлечь внимание” средствами, выработанными в системе взаимоотношений с ровесниками, которые могут найти отражение в неординарности поведения, в одежде, спортивных достижениях, подчеркнутой смелости и т. д.

Интеграция подростка обуславливает готовность к следующему периоду развития, который зачастую выходит за пределы обучения в школе.

Разумеется, заявленная тема ставит перед нами задачу выявить социально-психологические аспекты формирования и динамики самооценки личности осужденного подросткового и юношеского возраста, т. е. определить, каково влияние конкретных реальных социальных групп на этот процесс.

Задачи, определенные целью нашего исследования, предполагают особое внимание к структуре рангов в группах, находящихся в условиях вынужденной изоляции от широкого социума, хотя, следует признать, что выделение отдельных типов интрагрупповых структур носит весьма условный характер.

Одной из центральных проблем социальной психологии традиционно принято считать проблему групповой дифференциации как внутригрупповой структуры. Большинство авторов исследовательских работ сводят понятие внутригрупповой структуры к рассмотрению ее с позиций “формальности” и “неформальности”, то есть взаимосвязи функциональной структуры группы и структуры межличностных отношений. Представление о малой группе как специфическом элементе широкой социальной системы предполагает необходимость различения внешней и внутренней структур, где первая понимается как “комплекс социально заданных причин ее формирования”, а вторая обозначается “проблемой интрагруппового структурирования” [1, с. 188].

Определение Г.М. Андреевой двух видов групповой структуры (функциональной и эмоциональной) позволяет анализировать групповое структурирование с позиций “функционально-эмоционального” подхода. Характеризуя структуру межличностных отношений как структуру статусов, Андреева отмечает, что каждой позиции в такой структуре соответствует набор функций, который и является характеристикой роли [1].

Модель групповой дифференциации может быть описана и в терминах “моноструктура” и “полиструктура”. Моноструктура характеризуется неизменностью статусной иерархии во всех сферах групповой активности и отражает закрепление

низкого или высокого статуса всегда за одними и теми же членами группы [6]. Моноструктура, с одной стороны, позволяет быстро и эффективно решать поставленные задачи, с другой – порождает жесткое разделение статусов, ведя к их поляризации. Полиструктура предполагает наличие множества различающихся ранговых структур в каждой из сфер групповой жизнедеятельности. Оба типа структурирования обладают как преимуществами, так и “дезорганизующими тенденциями”. Полиструктура является более благоприятной для оптимизации межличностных отношений, однако способна обуславливать внутригрупповое разобщение.

В контексте поставленной задачи подчеркнем важность самооценки в развитии личности. В научной литературе она представлена с различных позиций: как составляющая самосознания, как детерминанта поведения и др. Самооценка является областью интересов различных психологических дисциплин: возрастной, педагогической, дифференциальной психологии, патопсихологии. Накоплен опыт ее теоретического и экспериментального исследования, разработаны методы, определены характеристики, прослежена зависимость формирования объективной основы оценочного отношения ребенка к самому себе в процессе сознательного освоения правил взаимоотношений в реальной контактной группе. Самооценка, выступая в качестве структурного компонента психического склада личности, определяет ее ориентированность в межличностном общении. Самооценка влияет на эффективность деятельности и дальнейшее развитие личности как социального качества индивида. Ее различные характеристики – устойчивость, адекватность, уровень – являются определяющими в выборе партнера по общению, линии поведения во взаимоотношениях с окружающими. Можно заключить, что взаимодействие индивида и группы рождает бесконечное множество систем ценностей, развивающихся среди членов сложного сообщества, в котором можно найти поддержку почти любому человеческому проявлению.

Уже в первых исследованиях самооценки прозвучали социально-психологические термины. Так, К. Левин [10], Л. Фестингер [11] наряду с ситуационными и личностными в

качестве детерминант выделили социально-психологические факторы, в частности групповые нормы и стандарты. Поэтому не случайно объектом очень многих исследований самооценки служит не только индивид, но и группа.

В статье предпринята попытка обобщить некоторые результаты, касающиеся именно социально-психологических аспектов формирования самооценки личности, исходя из того, что условием понимания личности является психологический анализ сообществ, в которые она включена. То есть речь идет о зависимости самооценки от особенностей малых групп и межличностных воздействий, в частности влияния референтной группы. Рассмотрим только некоторые вопросы относительно того, как формируются и изменяются групповые стандарты, параметры самооценок и какое участие принимает каждый член группы в их формировании и изменении. Часто эта проблема решается путем обозначения альтернативы: либо индивид пассивно принимает нормы и ожидания группы, т. е. демонстрирует конформное поведение, либо сохраняет свой “уровень Я”, но тогда неизбежна конфронтация с группой.

Формирование личностных характеристик неразрывно связано с успешностью или неуспешностью интеграции индивида в референтной для него группе и уровнем развития этой группы, от которого зависят условия удовлетворения потребности в персонализации. В группах с антисоциальной направленностью (например, криминально ориентированных) особенно важен мотив избегания неудачи в силу жестких санкций со стороны группы в случае неуспеха. Поэтому так очевидна необходимость социального приспособления к группе. Но и группа может быть оценена с точки зрения адекватности каждому из своих членов. Все наши вкусы, оценки, суждения зависят от взглядов тех, кого мы считаем экспертами. Если же сообщество пытается уравнивать некоторых своих членов с другими или оставить их в изоляции, группа может быть определена как неадекватная потребностям индивида и явиться источником фрустрации социальных потребностей личности. Если нормы группы членства перестают соответствовать самооценке или работать на неё или группа препятствует ее сохранению, инди-

вид будет стремиться покинуть эту группу либо физически, либо психологически.

Изменение социального статуса группы относительно широкого социального окружения может стать детерминантой динамики самооценки членов этой группы. Попытки проследить зависимость самооценки от принадлежности к той или иной социальной группе предпринимались большей частью в зарубежной психологии: Х. Хекхаузен [12], Л. Фестингер [11] и др. Проблема влияния социума на самооценку требует дальнейшей разработки, так как имеющиеся данные немногочисленны и разрознены.

В рамках задач исследования необходимо сделать некоторые замечания относительно специфики “контингентной выборки”, представляющей подростков, с одной стороны, воспитывающихся в семье, учащихся общеобразовательной школы, а с другой – воспитанников учреждений закрытого типа: а) ВК – учреждений Департамента по исполнению наказаний за совершение преступлений; б) школ-интернатов для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей.

Принято выделять отличительные психологические черты индивида, формирующиеся в условиях вынужденной изоляции группы (эмоциональная лабильность, изначальная зависимость от социума, стигматизация, высокая стереотипизация общественного мнения и ряд других), что оказывает заметное воздействие на поведение, особенности реакций на фрустрации и т. д.

Целенаправленное наблюдение, беседа с сотрудниками ВК, социальными работниками, педагогами и родителями исследуемых позволили сделать вывод о предвзятом отношении к детям, воспитывающимся вне семьи, со стороны “семейных” сверстников, педагогов и социума в целом. Это выражается в отсутствии благожелательного отношения к ним, в наличии негативной установки, заданной стереотипным представлением об этом контингенте испытуемых в обыденном сознании. Уже это следует определить как фактор негативного влияния на процесс личностного становления подростков. Возможность личностной деформации очевидна, а ее степень и особенности, видимо, бу-

дут определяться не только социальной ситуацией развития, как объективной стороной явления, но и отношением самих испытуемых к нему.

Полученные результаты со всей очевидностью показали, что положение воспитанников закрытых учреждений, а в данном случае – воспитательной колонии для несовершеннолетних, существенно отличается от положения детей, воспитывающихся в условиях семьи, причем осужденные оказываются явно в более неблагоприятных условиях.

До настоящего времени практически отсутствуют исследования, направленные на изучение осознания восприятия себя широким социумом. Подобная задача позволила нам выдвинуть некоторые предположения, о зависимости специфики межличностных отношений и группообразования от оценочного отношения к ним социума в целом и от осознания исследуемыми социального статуса той социальной структуры и той группы, к которой они принадлежат. Участники исследования тесно связаны со степенью и характером направленности Я-конфронтации и Я-идентификации в условиях вынужденного сравнения себя со сверстниками, которые воспитываются в принципиально иной социальной ситуации: в семье или в институционально закрытых учебно-воспитательных заведениях.

Выявленные закономерности (результаты сопоставления реально выявленных социометрических выборов, а также результатов применения методики “подставной самооценки”) частично раскрывают особенности осознания несовершеннолетними, отбывающими наказание в ВК, характера отношения к ним “семейных” сверстников в зависимости от принадлежности к той или иной социальной среде. Этих данных, разумеется, недостаточно для углубленного анализа ожиданий относительно оценочного отношения со стороны широкого социального окружения.

Исследования психологических особенностей подростков, находящихся в условиях социально депривированных групп (И.П. Башкатов [6], О. Беца [7], Т.И. Белавина [8], В.Н. Синев [9] и др.), показали, что режимная закрытость учреждения, в котором пребывает подросток, детерминирует специ-

фику личностного развития. Сужение каналов связи с социумом порождает жесткое выстраивание внутригрупповой иерархии. Закрытость группы ставит ее в ситуацию оппозиции к социуму, хотя группа и не выдвигает подобных задач. Депривированные подростки конфронтируют с социальным окружением, но не хотят соглашаться с мнением, что они качественно “хуже” тех, кто воспитывается в семье. Им присуща готовность принимать и откликаться на благожелательное отношение социального окружения как со стороны сверстников, так и взрослых.

Несмотря на повышенную готовность воспитанников ВК получить благожелательную оценку со стороны, подростки, живущие в семье, не проявляют симпатии к лишенным родительского попечительства и предпочитают идентифицировать себя с такими же, как они сами. Это подчеркивает объективно существующий факт неблагоприятной позиции воспитанников закрытых учреждений среди представителей социума за пределами ВК.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что длительная групповая изоляция при определенных обстоятельствах характеризуется утратой определенных психических связей, изоляцией всего привычного, потребностного, усложнением психологического содержания деятельности.

В данной части исследования были поставлены вопросы:

а) как различаются самооценки школьников и воспитанников ВК в ситуации вынужденной оценочной конфронтации?

б) какова степень и характер направленности процессов Я-конфронтации и Я-идентификации и осознание оценочного отношения к себе со стороны социума у несовершеннолетних, воспитывающихся в условиях учреждений разного типа?

С целью получения экспериментального материала, необходимого для освещения ответов на интересующие нас вопросы, была использована модифицированная методика “подставной самооценки”. Для облегчения изложения результатов необходимо было ввести некоторые условные обозначения:

СО – прямая самооценка;

ПС – “подставная” самооценка;

ШК – общеобразовательная школа;

ВТК – воспитательная трудовая колония;

ИНТ – школа-интернат.

Для сравнения средних значений прямой и “подставной” самооценок были использованы следующие личностные качества и их условные обозначения.

Позитивные черты:

- 1) А – самоуверенность;
- 2) В – самолюбие;
- 3) С – доброта;
- 4) D – справедливость;
- 5) E – общительность;
- 6) F – скромность.

Негативные черты:

- 7) G – вспыльчивость;
- 8) K – агрессивность;
- 9) L – жадность;
- 10) M – легкомыслие;
- 11) N – мнительность;
- 12) Q – пассивность.

Результаты были получены путем предъявления каждой из подгрупп воспитанников школы-интерната, ВК, общеобразовательной школы их собственной самооценки под видом бланка самооценок, заполненного воспитанниками учреждений иного типа с точки зрения их институциональной закрытости. Проведение аналогичной процедуры дало возможность увидеть, что старшеклассники общеобразовательной школы изначально находятся в более благоприятном положении и их позиции социально подкреплены, потому они и выступают с позиции социума в качестве контрольной группы (рис.1–3).

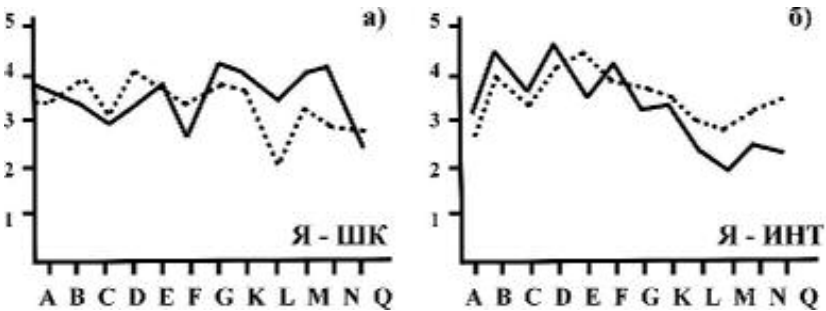

Рис. 1. Динамика самооценки осужденных

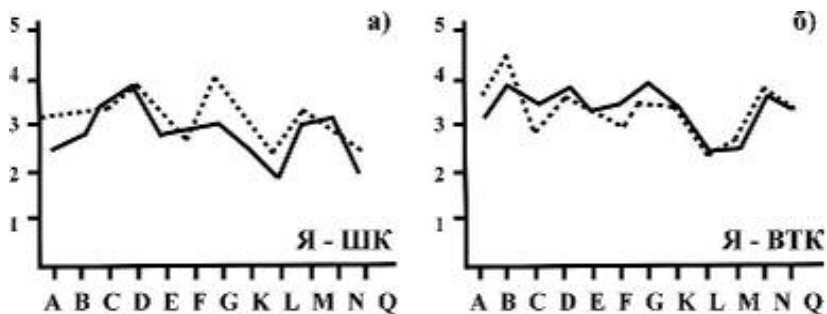

Рис. 2. Динамика самооценки воспитанников школы-интерната

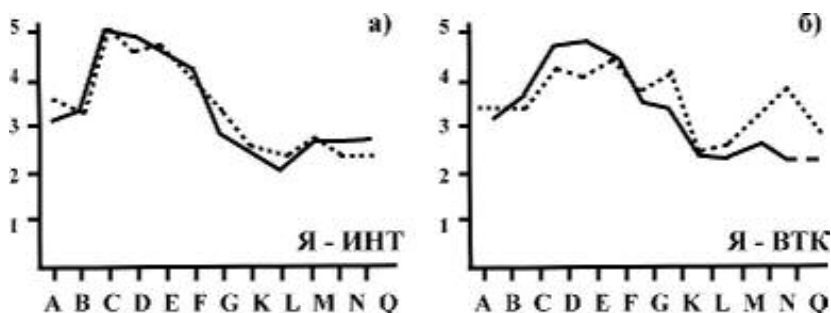

Рис. 3. Динамика самооценки школьников

Представляя себя в более благоприятном свете по сравнению со сверстниками из закрытых воспитательных учреждений различного типа, школьники повышают собственные показатели самооценки в ситуации вынужденного сравнения себя с воспитанниками закрытых воспитательных учреждений. Причем они изменяют свои, ранее заявленные, показатели как по позитивным (“плюсовой” сдвиг), так и по негативным характеристикам (“минусовой” сдвиг). Учащиеся общеобразовательной школы дают четкое разграничение ВК и интернатного учреждения и явно конфронтируют с показателями квазигруппы осужденных, изменяют представление о себе и изменяют показатели самооценки.

Итогом проведения процедуры является “новая” самооценка, которая детерминирована особенностями того стимуль-

ного материала, который перед второй серией предъявлялся испытуемым.

Мы имеем в виду сведения, которые характеризуют того, “другого”, которому по условиям эксперимента приписывается авторство заполненного бланка. Степень и направленность изменения в самооценке обусловлены тем, чьим считает испытуемый полученный бланк со своим собственным самооценочным портретом.

Применение данной процедуры для решения иных задач позволило выявить некоторые закономерности стабильности или динамики самооценки:

а) стабильность самооценки обусловлена предъявлением ее испытуемому под видом самооценки значимого или авторитетного для него лица;

б) “сдвиг” в оценке собственных личностных характеристик наиболее выражен, если испытуемому сообщается, что предъявляемый ему бланк заполнен отрицательно референтным для него лицом, т. е. его мнение для испытуемого очень важно, но он относится к этому лицу с глубокой антипатией;

в) подается под видом самооценки члена группы, который явно отличается от испытуемого по статусу, по физической силе и т. д.

Следовательно, методика подставной самооценки позволяет не только определить степень выраженности влияния другого на личность интересующего нас исследуемого, но и дает возможность выбора наиболее эффективного способа воспитательного воздействия и конструирования коррекционных программ. Следует подчеркнуть, что на пороге подросткового возраста происходит кризис самооценки, который сопровождается актуализацией потребности в самоутверждении. Специфические условия общения, складывающиеся в институционально закрытых воспитательных учреждениях, обуславливают выраженное эмоциональное неблагополучие, что зачастую приводит к формированию конфликтной неустойчивой самооценки, возникновению ситуативной и личностной тревожности. Ограничение возможности самоактуализации в различных сферах деятельности в закрытых воспитательных учреждениях, как правило, приводит к возникновению искаженных, подчас уродливых форм индивидуализации, таких как нонконформизм, под-

черкнутый негативизм, цинизм, бравада и “паясничество” и некоторых других.

Итак, идентификация воспитанников ВК с обычными школьниками позволяет с большой долей оптимизма прогнозировать их личностные перспективы, чем если бы их отношение к широкому социуму преимущественно могло быть описано в терминах Я-конфронтации. В то же время обращает на себя внимание ориентация школьников на частичное принятие норм ВК. Особое место занимают среднестатусные воспитанники школы-интерната, которые в субъективных оценках воспринимают себя как “никакие” и в некоторой степени идентифицируют себя с воспитанниками ВК. Позиция “среднестатусных” во всех трех выборках оказалась статистически неразличимой. Предположение о статусной детерминации динамики самооценки нашло свое подтверждение в процессе его проверки экспериментальным путем.

Выводы. Таким образом, на основании результатов, полученных эмпирическим путем, мы можем предположить следующее:

во-первых, воспитанники воспитательных колоний в большей мере идентифицируют себя со сверстниками, воспитывающимися в условиях семьи, чем с представителями закрытых учреждений интернатного типа;

во-вторых, динамика самооценки социально депривированных несовершеннолетних в значительной мере детерминирована степенью осознания оценочного отношения к ним широкого социума;

в-третьих, в реальных группах подростков воспитательных учреждений различного типа (закрытых и общеобразовательных) внутригрупповая статусная позиция существенно влияет на особенности направленности Я-идентификации и Я-конфронтации, а также детерминирует сдвиг их самооценки в зависимости от осознания оценочного отношения социума к ним и социальной позиции группы, членом которой они являются.

Литература

1. Андреева Г. М. Социальная психология. – М., 1996.
2. Асмолов А. Г. Психология личности. – М., 1990.

3. *Багрецов С.А.* и др. Диагностика социально-психологических характеристик малых групп. – СПб., 1999.
4. *Петровский А.В.* Психология развивающейся личности. – М., 1987.
5. *Петровский В.А.* Психология неадекватной активности. – М., 1992.
6. *Башкатов И.П., Фицула М.Н.* Основы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях. – М., 1984.
7. *Беца О.* Соціальна адаптація осіб, звільнених із місць позбавлення волі // Соц. політика і соц. робота. – 2002. – № 2. – С. 5–15.
8. *Белавина Т.І.* Міжособистісні відносини в умовах соціальної депривації // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. С.Д. Максименка, В.Т. Циби, Ю.Ж. Шайгородського та ін. – К., 2003. – С. 357–369.
9. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі: Посібник / За ред. В.М. Синьова. – К., 2003.
10. *Левин К.* Разрешение конфликтов: Пер. с англ. – СПб., 2000.
11. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса: Пер. с англ. – СПб., 1999.
12. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность: Пер. с нем. / Под ред. Б.Н. Величковского. – Т. 1. – М., 1986.

© **Белавина Т.И.**

О.А. Ліщинська

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ КУЛЬТОВОЇ ПСИХІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Аналізується соціально-психологічна динаміка, що передусе виникненню культової психічної залежності. Розглядається етнокультурний аспект цього феномена.

Ключові слова: культова психічна залежність, адикція, соціально-психологічні механізми, деструктивний вплив, деструктивна тоталітарна організація.

Анализируется социально-психологическая динамика, предшествующая возникновению культовой психической зависимости. Рассматривается этнокультурный аспект этого феномена.

Ключевые слова: культовая психическая зависимость, аддикция, социально-психологические механизмы, деструктивное влияние, деструктивная тоталитарная организация.

Sociopsychological dynamics preceding the appearance of a spiritual psychological dependence is analysed. Ethnic and cultural aspects of this phenomenon are described.

Key words: spiritual psychological dependence, addiction, sociopsychological mechanisms, destructive impact, destructive totalitarian organization.

Проблема. У наш час психічна залежність стала атрибутом повсякденного життя. Однак і досі її розглядають зазвичай у межах медичної психології та психотерапії. Культова психічна залежність примушує нас подивитися на це явище в більш широкому контексті, приділити увагу вивченню психологічних передумов та соціальних механізмів його виникнення для розробки ефективних методів запобігання залежності та її подолання.

Мета статті: з'ясувати сутність феномена культової психічної залежності; здійснити системний аналіз соціально-політичних механізмів психічної залежності як явища, поширення якого набуває нині загрозливих масштабів.

Недосконалість психічного апарату людини, наявність взаємовиключних тенденцій у розвитку людської психіки, тривога як невід'ємний атрибут людського життя є базисом для виникнення культової психічної залежності. Людині дано свободу вибирати, а це означає, що вона завжди певною мірою відчуватиме тривогу за результати особистого вибору.

Ми провели дослідження індивідуальних обставин та особливостей життєвих історій індивідів з культовою психічною залежністю. Піддослідними стали люди, яким вдалося порвати з культурами; родичі сектантів, що вважають себе потерпілими внаслідок діяльності культових організацій. Робота проводилася з усіма, хто давав на це згоду.

Глибинне інтерв'ю з колишніми членами тоталітарних організацій було спрямоване на з'ясування таких аспектів життя випробуваних:

- рівень самооцінки на момент вступу до групи;
- стосунки в батьківській сім'ї;
- соціальна та особистісна ідентичність;
- страхи;
- уявлення про життя.

У результаті проведених досліджень ми прийшли до такого розуміння феномена культової психічної залежності: *культува психічна залежність* – це складний багатоаспектний деструктивний (саморуйнівний) феномен психіки, який виявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівнях у вигляді порушення критичності мислення, адиктивних реакцій, соціальної адаптації при збереженні відчуття суб'єктивного благополуччя.

Виникнення культової психічної залежності особистості є похідною від великої кількості чинників та їх поєднання. На нашу думку, це індикатор соціального і культурного неблагополуччя соціальної системи в цілому, оскільки останнім часом поглиблюється прірва між рівнем розвитку духовних, соціально-психологічних потреб населення, з одного боку, і можливістю їх безпечного задоволення – з другого.

Опис соціально-психологічних механізмів культової залежності вважаємо за потрібне розпочати з теоретичних застережень. Соціально-психологічні механізми доречно розглядати в межах застосування системного підходу. За наявності концептуальної моделі досліджуваного соціально-психологічного феномена, визначеності його складових частин та чинників можна говорити про взаємодію вищеназваних елементів системи. Під соціально-психологічним механізмом ми розуміємо взаємодію елементів системи та факторів, спрямованих на певний результат або які приводять до нього.

На нашу думку, приступаючи до опису механізмів культової психічної залежності, слід зупинитися на аналізі потреб, які створюють мотиваційну базу досліджуваного феномена та особистісних передумов залежності. Зрозуміло, що в основі

будь-якого соціально-психологічного механізму лежить специфіка задоволення певних потреб. Наприклад, поведінка дорослої людини визначається не лише природними потребами, а й цілою низкою специфічних психологічних потреб: у служінні й керівництві, за Е. Фроммом [1]; в афіліації і владі, за Х. Хекхаузенем [2]; у безпеці, належності, пошані й самовираженні, за А. Маслоу [3]; в уяві, думці й символізуванні, за С. Мадді [4], спотворене або сурогатне задоволення яких може призвести до виникнення культової психічної залежності.

Передумовами виникнення залежності, на нашу думку, є також деякі патопсихічні порушення, пережите в дитинстві психологічне насильство, порушення соціальної та особистісної ідентичності, порушення соціальної адаптації особистості. Окремим випадком серед вищезгаданих передумов є сформований у результаті взаємодії індивідуальних особливостей та обставин життя адиктивний потенціал. Ідеться про специфічну групу людей, які через особисті обставини схильні до адикції і звичай перемикаються з однієї залежності на іншу.

Результати досліджень. Нам вдалося описати соціально-психологічні механізми виникнення культової особистісної залежності. Кожний механізм припускає поєднання індивідуальних особливостей людини, неадекватне задоволення її потреб та активний вплив на неї представників тієї або іншої деструктивної організації. У структурі механізму культової психічної залежності завжди можна виокремити взаємодію двох ізоморфних один щодо одного компонентів: з одного боку, слабке місце в психіці індивіда, а з другого – деструктивну дію з боку зацікавленої в цьому особи чи організації.

Деструктивні організації за своєю сутністю нагадують спільноти злочинців. Як і злочинці, лідери деструктивних організацій поділяють світ на своїх та чужих. За формальними ознаками їхню діяльність можна кваліфікувати як економічну, політичну, релігійну або психологічну, але загалом ця діяльність спрямована на здійснення психологічного насильства. Однак деструктивна тоталітарна організація, на відміну від спільноти злочинців, складається з двох частин, які образно можна назвати “рабовласниками” і “рабами”. Сутність діяльності такої дестру-

ктивної тоталітарної організації є злочинною, але вона спрямована не на весь суспільний простір, а на сформовану власноруч “спільноту рабів”. Керівники такої організації використовують методи досягнення мети, які не виходять за межі чинного законодавства, однак результатом їхньої діяльності є експлуатація людей та людських слабкостей, збагачення за чужий рахунок.

Афіліативний механізм. В умовах сучасної культурної ситуації, коли традиційні способи задоволення потреби в належності стають все менш доступними для сучасної людини, багато хто прилучається до культових організацій, щоб задовольнити цю потребу. Добре відома серед фахівців техніка дії під назвою бомбардування любов’ю показала себе як результативна.

Ми провели опитування серед першокурсників. На запитання “Що Ви робите на дозвіллі?” 98 % опитаних відповіли, що проводять вільний час у колі друзів. З представлених студентами описів своїх компаній можна зробити висновок, що це їхні колишні однокласники або друзі дитинства. Основною метою таких зустрічей є обмін інформацією та емоційна підтримка. Адже часто із завершенням студентського життя спілкування людини обмежується роботою та домівкою. Зрозуміло, що сімейні і виробничі стосунки не у всіх складаються вдало. Людей, що потерпають через нестачу емоційної підтримки, дуже багато. Й одного разу, у скрутну хвилину, хтось запропонує приєднатися до групи за інтересами. Добре, якщо це буде група з конструктивними взаєминами між її членами. А якщо ні?

Механізм суб’єктивної інтерпретації в процесі соціального пізнання. Вибираючи метод оцінювання достовірності аналізованого матеріалу, сучасна людина, що пов’язує себе із західною цивілізацією, звикла віддавати перевагу здоровому глузду, логічним аргументам, критичному мисленню. Проте досить часто виникають ситуації, коли в результаті аналізу однакових умов люди роблять абсолютно різні висновки. Ми схильні вважати, що на прийняття нами рішень впливають здоровий глузд і логічний аналіз ситуації. Однак процес соціального пізнання є складним, неоднозначним, багатофакторним; він припускає різночитання в сприйманні одних і тих самих життєвих

обставин. Зауважимо, що однакові життєві обставини мають різний сенс для життя різних людей.

Завдяки дослідженням науковців було відкрито ряд механізмів соціального пізнання, які можуть використовуватися як маніпулятори психіки, тобто вводити людей в оману. Так, результати багатьох досліджень у галузі соціальної психології показують, що людина в процесі формування уявлень про інших вибудовує своєрідні імпліцитні теорії особи, які в подальшому організують одиниці інформації у зв'язне ціле. Тут особливо доречно пригадати, що пізнання звичайної людини загалом завжди є пізнанням реальності життєвого світу, тобто людина пізнає те, що кожний знає [5].

Останнім часом великої популярності набула *теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера* [6], сутність якої у загальних рисах можна подати таким чином. Якщо сформована система уявлень дає змогу адекватно пояснювати те, що відбувається в навколишньому світі, й орієнтуватися в ньому, людина переживає психологічний комфорт, що супроводжується позитивним емоційним станом. Якщо ж два або більше елементи системи несумісні один з одним, формується стан когнітивного дисонансу, який мотивує поведінку людини, штовхаючи її на подолання даного конфлікту, що супроводжується посиленням негативних емоцій. Як же діє цей механізм у разі формування культової психічної залежності? Коли людина, що досі відчувала довіру до лідера тоталітарної організації, раптом починає помічати нещирість із його боку, виникає когнітивний дисонанс. Стає помітним прагнення уникнути неприємних переживань дисонансу шляхом спотворення реальності. Це і пояснює той факт, чому в разі розвінчування облудних пророцтв лідера послідовники все одно залишаються з ним.

Отже, використання готових схем та інших структур знання дає змогу суб'єктові соціального сприйняття формувати висновки й думки легше, швидше і впевненіше. Наслідки практичного застосування схем є позитивними такою мірою, якою людина використовує знання, що адекватно відображають реальність, й утримується від поспішного, широкого або автомати-

чного їх застосування. У цьому випадку їй вдається зекономити час та енергію, звівши роздуми й сумніви до мінімуму.

Описані вище підходи до соціального пізнання свідчать про існування деяких розбіжностей між реальними подіями соціального життя і баченням цих подій. Цей факт залишає простір для уяви, для “домальовування деталей, яких бракує”, для побудови несуперечливої картини світу.

Проте сліпа довіра до сценаріїв, схем та інших структур знання може легко ввести людину в оману, адже досить часто когнітивні уявлення виявляються неточними або застосовуються необґрунтовано. Так поведінка і взаємини в деструктивному культурі підпорядковуються жорсткому сценарію, вихід за межі якого викликає негайний тиск середовища. І хоча стратегія вірності даному сценарію може призвести до деградації і руйнування особистості, людина не усвідомлює цього і не може вийти за його межі, відмовившись від своєї соціальної ролі. Своєю поведінкою людина вимушена виправдовувати очікування оточення, яке сприймає її з певного моменту насамперед як носія якоїсь культової ідеології. Саме тому в багатьох деструктивних культурах практикується навмисна категоризація людей, упроваджується “нова” мова, що поширюється на всі сфери життя суб’єкта, спричинюючи кардинальні зміни в поведінці людини й формування нового життєвого сценарію, нової картини світу.

Механізм міфічної свідомості. Ми припускаємо, що одним із джерел культової залежності є маніпулювання міфологічною свідомістю і міфологічним способом пізнання. Поведінка людини є проявом змісту її свідомості та світогляду. Зміст свідомості формується на основі матеріалу, отриманого в результаті пізнання світу. Розрізняють три способи пізнання світу: *міфічний, теоретичний та емпіричний.*

В основі міфічного способу пізнання лежить віра, емпіричний спосіб пізнання базується на досвіді, теоретичний – на логічному аналізі. На практиці в індивідуальній свідомості ми маємо справу з усіма трьома способами одночасно. Існує величезний масив інформації про навколишній світ, який дослідити, перевірити ще раз фізично просто неможливо, і тому ми вимушені приймати ці знання на віру. Разом з тим існують речі і

явища, які можна перевірити на власному досвіді й зробити свої висновки.

З досліджень Л. Леві-Брюля [7], З. Фрейда [8], К.Г. Юнга [9] випливає, що *міфічний спосіб пізнання* є первинним для людини і на ранніх етапах розвитку суспільства він є провідним і формуючим, оскільки базується на колективних структурах психіки. Міфічний спосіб пізнання є економним для людської психіки, адже міфи легко засвоюються і не вимагають великих затрат психічної енергії. Психіка, розгорнута на основі міфічного способу пізнання, є інфантильною (що ми спостерігаємо в первісних народів). *Теоретичний рівень пізнання* є результатом навчальної діяльності. Він розгортає вищий рівень організації психічного життя людини. *Емпіричне пізнання* відбувається шляхом проживання життєвих ситуацій і накопичується в особистому досвіді людини. Для нормального функціонування людської психіки важливі всі названі способи.

Зауважимо, що останнім часом поняття “міф” усе частіше використовується в психологічній літературі: під міфом часто розуміють завуальований обман, до міфів звертаються в пошуках резервів психотерапії, міфами також називають ірраціональні вірування й стереотипи свідомості людей.

Р. Зобов і В. Келасьєв розрізняють міфи двох видів [10]:

1) явний, або відкритий, міф, коли із самого початку констатується, що ми маємо справу з подіями фантастичними. Як приклади таких міфів вищезгадані автори наводять казки, епос, легенди, класичні міфи античності. Такі міфи не претендують на адекватне віддзеркалення дійсності, хоча часто містять дуже глибокі думки про неї. Вони завжди стимулюють розвиток літератури і мистецтва;

2) міф, закамуюльований під науку. До цього виду міфів автори відносять теософію, антропософію, алхімію. Головною характеристикою таких міфів є наукоподібна форма, використання логіки, математичного апарату, відповідної символіки. В умовах дефіциту інформації про природу і суспільство людям властиво сприймати паранаукові уявлення як наукові.

Розглянуту класифікацію пропонуємо доповнити ще трьома видами міфів:

1) міф, закамурфльований під релігію. Являє собою компліацію поверхових цитат із провідних світових релігій. Ідеться, власне, про псевдорелігію. В умовах дефіциту інформації про культуру і духовний розвиток люди схильні сприймати такі міфи як істину в останній інстанції;

2) міфи, породжені телебаченням і кіноіндустрією. Це так звана віртуальна реальність. Телебачення постає як найлегша форма засвоєння інформації;

3) ірраціональні вірування і стереотипи різних верств населення та професійних груп.

Світогляд окремої людини являє нам індивідуальну комбінацію міфологій: етнічної, професійної, пропагандистської, побутової. Загалом свідомість сучасної людини є псевдоміфічною, оскільки левову частку її змісту складають раціональні міфи, псевдорелігійні цінності, банальності, що тиражуються за допомогою телебачення. Отже, міфи є своєрідними каталізаторами архетипів підсвідомості, які актуалізують їх розгортання в соціальному просторі життя людини. У цьому виявляється формуюча і терапевтична сила міфа. Псевдоміфи, побудовані згідно із законом даного жанру, але не наповнені енергетично, створюють ілюзію міфа, ілюзію цінності, своєрідний плацебо-ефект, що пригнічує людську психіку.

Дія міфічного механізму формування тотальної психічної залежності розгортається в такій послідовності:

1) постановка завдання маніпулювання свідомістю;

2) пошук міфа, близького за змістом;

3) створення псевдоміфа, що зберігає форму, але підмінює основний зміст;

4) одночасна дія на розум і серце (для розуму – підтасовування фактів, правдоподібність, а для серця – апелювання до високих цінностей і почуттів).

Нарешті, не можна оминати увагою *екзистенційну тривогу як механізм соціальної залежності*. Людині властива екзистенційна тривога: страх смерті, переживання невизначеності, етичні проблеми, складнощі самопізнання, проблема пошуку сенсу життя. За розв'язання цих проблем людина готова сплачувати непомірно високу ціну. За це можна вимагати від неї

що завгодно: обітницю бідності, обмеження в отриманні інформації, визнання своєї недолугості, зречення від минулого життя, від рідних і т. ін.

Висновки. У результаті проведених досліджень ми дійшли висновку, що безпосередньо в самій спільноті, у її культурі містяться передумови того, що техніки деструктивного контролю свідомості є настільки продуктивними. Більше того, вони якраз і створюються з метою використання слабких сторін життя людської спільноти. Найкращою ілюстрацією до розуміння діяльності деструктивних організацій та способів протистояння їм є метафора про віруси та антивірусні програми. Проблема інформаційної безпеки примушує нас переглянути традиційну систему цінностей і способи захисту не тільки на рівні приватного життя, й на рівні законодавчому. Дотепер законодавства цивілізованих країн були спрямовані насамперед на захист майна, життя і здоров'я своїх громадян. Сьогодні ж з'явилася ще одна цінність, яку потрібно захищати, оскільки на неї чиниться замах, через неї впливають на здоров'я і майно, – це **психологічний ресурс особистості, або особистісний потенціал.**

У межах даної статті неможливо розглянути всі аспекти зазначеної проблеми. Однак слід зазначити, що явище культової психічної залежності як результат діяльності деструктивних тоталітарних організацій набуло такого розмаху, що вийшло за межі вузької психотерапевтичної та педагогічної проблематики. Це свідчить про те, що на часі – створення своєрідної санітарної служби, спрямованої на охорону інформаційно-психологічної безпеки особистості та суспільства в цілому.

Література

1. *Фромм Э.* Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева. – М.: Политиздат, 1989.
2. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность. – М.: Педагогика, 1986.
3. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999.
4. *Maddi S.* Creating Meaning Through Making Decisions // The Human Search for Meaning / Ed. by P.T.P. Wong, P.S. Fry. – Mahwah: Lawrence Erlbaum, 1998. – P. 1–25.
5. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995.

6. *Фестингер Л.* Введение в теорию диссонанса // Современная зарубежная социальная психология: Тексты / Под. ред. Г.М. Андреевой. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 97–110.
7. *Левин-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М.: Педагогика-Пресс, 1999.
8. *Фрейд З.* Эссе о психологии. – М., 1996.
9. *Юнг К.Г.* Архетип і символ. – М., 1991.
10. *Зобов Р.А., Келасьев В.Н.* Социальная мифология России и проблемы адаптации: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во СПб ГУ, 1997.

© Ліщинська О.А.

К.К. Солодовнікова

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСТАНОВ У ГОТОВНОСТІ СУБ'ЄКТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДО ТЕРОРИСТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ

Обґрунтовується важливість вивчення соціальних настанов суб'єктів соціальної діяльності для з'ясування соціально-психологічних джерел терористичної активності індивіда; аналізуються соціальні настанови як готові поведінкові моделі, сформовані його минулим досвідом. Актуальна ситуація (наприклад, гострий антагоністичний конфлікт, у якому індивід виступає в ролі однієї із зацікавлених сторін) розглядається як стимул до активної соціальної поведінки індивіда, що зумовлює імовірність застосування ним радикальних способів ціледосягання.

Ключові слова: терористична активність індивіда, соціально-психологічні джерела терористичної активності, система соціальної диспозиції.

Обосновывается важность изучения социальных установок субъектов социальной деятельности для выяснения социально-психологических истоков террористической активности индивида; анализируются социальные установки как готовые поведенческие модели, сформированные его прошлым опытом. Актуальная ситуация (например, острый антагонистический конфликт, в котором индивид играет роль одной из заинтересованных сторон) рассматривается как стимул к активному социальному поведению инди-

вида, обуславлюющий вероятность применения им радикальных способов достижения цели.

Ключевые слова: террористическая активность индивида, социально-психологические истоки террористической активности, система социальной диспозиции.

The importance of the study of social attitudes belonging to subjects of social work for finding-out of sociopsychological origins of an individual's terrorist activity are proved. Social attitudes as ready behavioural patterns created by individual's past experience are analysed. An actual situation (e.g. an acute antagonistic conflict, in which an individual has a role of one of interested parties) is considered to be a stimulus to an individual's active social behaviour determining the probability of his radical actions for a purpose achievement.

Key words: individual's terrorist activity, sociopsychological origins of terrorist activity, system of social disposition.

Проблема. Актуальність вивчення соціальних настанов у контексті дослідження соціально-психологічних витоків готовності до терористичної активності пояснюється тим, що настанови є специфічними регуляторами суб'єктних цілепокладання і ціледосягання [1]. Вони проявляються у вигляді інтеріоризованої соціальної думки, соціальних норм, правил, у межах яких формується соціальна позиція суб'єктів суспільного буття. Соціальна позиція суб'єктів, а також система їхніх соціальних настанов постають як психологічні джерела соціальної активності індивідів. Отже, вивчення соціальних настанов суб'єктів соціальної діяльності може бути основою для формування уявлень про соціально-психологічні джерела терористичної активності.

Мета статті: теоретичний аналіз соціально-психологічних концепцій для з'ясування природи і механізмів терористичної активності суб'єктів та готовності до неї.

Почнімо з розгляду теорії настанови, що охоплює діалектику свідомості й діяльності суб'єкта, з точки зору існування онтологічного зв'язку між психікою і суспільним буттям людини. При цьому стає очевидною суперечність між ставленням до діяльності як до свідомого чи як до несвідомого контролю з

боку психіки. Іншими словами, чи є вчинок, наприклад теракт, свідомим учинком людини, яка здатна відповідати за свої дії, чи цей радикальний учинок є її несвідомою відповіддю на вимоги ситуації?

Питання щодо контролю поведінки свідомістю належить до фундаментальних проблем таких галузей психологічної науки, як загальна психологія, патопсихологія, юридична психологія тощо. Засновником концепції настанов у загальній психології вважають Д.Н. Узнадзе. На його думку, настанови – це складні психологічні конструкти, які допомагають суб'єктові орієнтуватись у стереотипних умовах, заощаджуючи при цьому час і резерви організму та психіки на ознайомлення й оцінювання всіх ситуаційних змінних (обставин) з погляду власних потреб, цілей, соціальної позиції тощо. Таким чином, дія суб'єкта відтворюється в межах сформованих у його минулому досвіді готових поведінкових моделей. Що меншою є участь свідомості, то простіший склад настанови. Елементарні фіксовані настанови позбавлені модальності, когнітивного компонента. Це дії, які автоматично актуалізуються, мінімально залучаючи при цьому свідомість. Залежно від доступності ресурсів для задоволення вітальних потреб, елементарні настанови формуються як звичні дії, що є актуальними лише до появи першої перешкоди.

Наступний щабель настанов – соціально фіксовані настанови. Вони запускаються важче, ніж попередні, оскільки включають усі три компоненти структури (емоційний, когнітивний та поведінковий) і спрямовані на задоволення не лише вітальних потреб суб'єкта, а й більш складних соціальних потреб, зокрема потреби бути включеним до соціальної групи. У своїй концепції диспозиційної структури особистості В.О. Ядов вибудовує ієрархію настанов. Так, третій щабель у нього – це базові соціальні настанови, які характеризують загальну спрямованість інтересів суб'єкта на ту чи іншу форму соціальної активності і формуються на основі потреби людини в обраній пріоритетній суспільній діяльності. Іншими словами, є підстави констатувати, що ця система настанов лежить в основі самоідентифікації особистості. Тому можна стверджувати, що за умови прояву домінуючої спрямованості інтересів людини у сфері політики

збільшується ймовірність її активної участі в політичному та соціальному житті суспільства, а відтак і чутливість до соціальних негараздів і конфліктів. Оскільки диспозиційна система настанов забезпечує адаптацію особистості до нестабільних умов діяльності при збереженні стійкої цілісності її найвищих, генеральних, настанов, то, відповідно, система ціннісних орієнтацій на мету життєдіяльності та засоби її досягнення, детермінована загальними соціальними умовами, виступає в ролі своєрідного каналу, який задає нормативні рамки суспільної діяльності суб'єкта. Домінуючою, генеральною настановою є та (або ті), що найбільш повно відповідає заданим умовам та меті діяльності [1].

Відтак, спираючись на результати досліджень школи Узнадзе, теорія настанови дістає розвиток в ідеях С.Л. Рубінштейна [2]. Учений визначає настанови як зайняту індивідом (суб'єктом) позицію, яка полягає в певному ставленні до мети й завдань і виражається у вибірковій мобілізації фізичних, психологічних ресурсів суб'єкта та його готовності до діяльності. Отже, механізм соціальної домінанти, який лежить в основі вибіркової мобілізації, є джерелом виникнення та формування засобів і способів ціледосягання. Людина в будь-якому виді своєї діяльності використовує стратегічні моделі дій, що мали позитивне підкріплення в минулому досвіді та формувалися за аналогічних умов діяльності. Така сама аргументація використовується в працях Дж. Келлі, який стверджував, що в стереотипних умовах діяльності суб'єкт звертається до такого способу ціледосягання, який мав позитивний результат у його минулому досвіді, тобто суб'єкт досягав поставленої мети з найменшими втратами [3]. Рубінштейн зауважує, що настанова – це вибіркоче ставлення до значущого об'єкта і, відповідно, настанови зумовлюють обрання адекватної стратегії пристосування до змін соціальної ситуації [2].

У контексті нашої проблеми слід додати, що терористична діяльність зумовлена не лише пріоритетом ситуації (умовами діяльності суб'єкта), а, за Ядовим [1], ще й збігом певної ситуації із соціальною домінантою, яка виражається в потребах особистості. Тобто такий збіг – це диспозиція, що являє собою

складний комплекс соціально-психологічних механізмів регулювання діяльності суб'єкта в соціальному вимірі.

Тісно пов'язана з проблемою готовності до терористичної активності й теорія соціальних уявлень С. Московічі. Соціальна диспозиція в умовах антагоністичного конфлікту є одним із факторів реалізації соціальних уявлень, прояв чи актуалізація їх у діяльності суб'єкта жорстко детермінується особливостями соціальної ситуації. Так, якщо суспільні уявлення допускають за певних обставин застосування радикальних способів ціледосягання (“добродійна” агресія Е. Фромма), то насильство може перетворитися на домінанту діяльності суб'єкта за умови, що воно мало позитивне підкріплення в минулому досвіді. Відтак через феномен соціальних уявлень можна виявити ступінь легітимності насильства в окремих соціальних групах.

У процесі легітимації насильство поступово стає звичним предметом свідомості. Психологічний механізм легітимації насильства і тероризму формується в межах особливого виду колективного знання. Це знання засвоюється і привласнюється індивідами у вигляді соціальних уявлень, що мають такі фази інтенсивності усвідомлення: інформація, когнітивне поле, настанова.

Інформація – сума знань про уявлюваний об'єкт; як фаза, вона охоплює процеси соціальної перцепції, стереотипізації тощо. Когнітивне поле уявлення характеризує організацію якісного змісту знання.

Слід зауважити, що соціальні уявлення, які перетворюються на індивідуальне пристрасне знання, на думку О.М. Леонтьєва, стають центром свідомості: лише коли знання привласнюється суб'єктом, воно може служити психологічною платформою для вироблення настанов.

Динаміка активного ставлення суб'єкта до уявлюваного об'єкта має фази розгортання в просторово-часовій площині соціальної діяльності, які в концепції соціальних уявлень утворюють феномен “об'єктивізації”.

Нижче наводимо аналіз окремих механізмів цього феномена з погляду проблеми терористичної діяльності.

“Персоніфікація” – асоціювання об'єкта уявлення з конкретними особами. Залежно від того, чи розглядає суб'єкт наси-

льство як можливу міру захисту, він сприйматиме терористів або як партизанів, що виборюють свої права і свободи, або як аморальних убивць. Аналіз цієї позиції дає змогу зробити висновок про готовність суб'єкта брати активну участь в антагоністичному конфлікті, ідентифікувати себе з людьми, які активно (радикально) відстоюють свої позиції.

Створення предметної схеми уявлення – візуально репрезентованої когнітивної конструкції – має важливе значення для розуміння природи тероризму. Виокремлення з усього інформаційного потоку соціальної діяльності тих атрибутів, які індивід суб'єктивно відносить до тероризму, становить зміст предметної схеми: це може бути специфічна форма поведінки, наприклад, підвищена конфліктність, агресивність тощо.

Ключову роль в особистих засадах терористичної діяльності відіграє механізм “натуралізації” – оперування в буденній свідомості елементами фігуративної схеми. Прийняття певних норм і правил як регуляторів власної соціальної позиції інтегрується у світоглядній концепції як складовій соціальної картини світу.

Аналіз соціальних уявлень у науковому дослідженні готовності до терористичної активності обов'язково має залучати розгляд концепції індивідуальної картини світу, у якій соціальні уявлення знімають напругу, викликану когнітивним дисонансом між звичною системою соціальних координат та новим змістом ситуації, адаптують новий зміст до вже складеної системи за допомогою “моделей закріплення”. Цей момент є особливо гострим в умовах сучасної перенасиченості людини інформацією та примусовим контактуванням, орієнтуватися у яких їй допомагає усталена система координат. Такою системою є потреби, інтереси, ідеали, що складають систему ціннісних орієнтацій.

Аналізуючи внутрішньогрупову та міжгрупову взаємодії, соціальні уявлення трактують як рефлексивну активність, яка, у свою чергу, охоплює ієрархічну систему уявлень про елементи ситуацій взаємодії (Рокич – Ядов). Ієрархію уявлень суб'єкт вибудовує для себе сам, керуючись власною соціальною домінантою. Рефлексивна активність має особливість в аспекті міжгрупової взаємодії, яку представлено детермінацією загальносоціальних та окремих ситуативних факторів. Саме в рамках

концепції соціальних уявлень було зроблено висновок про неабсолютний характер міжгрупової дискримінації (як це стверджувалося в наукових підходах, що визнавали конфліктність за перманентну особливість взаємодії певних соціальних груп між собою) та її залежність від макросоціальних факторів.

Сучасні дослідження масової свідомості доповнюють теоретичне підґрунтя вивчення соціально-психологічних механізмів терористичної активності. Здобутки психології мас дають змогу зробити висновок про посилення настроїв індивідуалізації особистості і, водночас, уніформізації та стандартизації життя, у якому тероризм постає як нонконформізм. Відсутність справжньої рівноправності між чоловіками та жінками теж є одним із соціальних джерел конфліктної ситуації. Загострює останню фетишизація, тобто суб'єктивне переоцінювання престижності. Протиставлення "індивід – група" ґрунтується на дуальній потребі індивіда бути включеним до соціальної групи, що означає прийняття та привласнення ролей, групових норм та правил, і водночас залишатися індивідуальністю, тобто мати власні переконання, знання, творчість тощо.

Генеральна лінія життя суб'єкта є одиницею аналізу в системі прогнозу щодо тероризму та суб'єктів терористичної діяльності. Оскільки саме генеральну лінію життя суб'єкта детерміновано, з одного боку, еволюційними особливостями соціальної ситуації, а з другого – соціально-психологічними особливостями суб'єкта діяльності, який діє в умовах конкретної соціальної ситуації, то до соціобіогенетичних умов становлення особистості (потреби – потяги – спрямованість особистості – інтереси – ідеали) доцільно додати категорії мотиву та переконання (Ю.Б. Максименко). Мотив постає як усвідомлена потреба, а переконання зумовлюють формування інтересів, ідеалів як наступного щабля розвитку ціннісних орієнтацій суб'єкта. Таким чином, терористична діяльність є специфічною умовою та результатом взаємодії всієї системи соціобіогенетичних умов становлення особистості, зокрема й відтворення в індивідуальній свідомості та діяльності соціальної настанови суб'єкта.

Існують, однак, й інші погляди на досліджувану проблему. Зокрема, А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський, як і заснов-

ник концепції настанови Узнадзе, трактують настанову як неусвідомлюваний конструкт психічної діяльності індивіда [4].

У контексті дослідження терористичної активності важливо розглянути проблему співвіднесення образу об'єкта і готовності суб'єкта до діяльності. Актуально усвідомлюваними людиною є, за Узнадзе, тільки об'єкти, які подаються в образах, але не способи діяння щодо цих об'єктів. Якщо настанову розуміти саме так, то стає зрозумілою позиція вчених (наприклад, К.К. Платонова), які вважають її неусвідомленим станом готовності до соціальної діяльності, за допомогою якої людина має задовольняти свої потреби. Але ж до діяння суб'єкт може бути готовий ще до усвідомлення самих об'єктів, а завдяки діям якраз і стає можливим усвідомлення об'єкта (детерміністична позиція Рубінштейна, який наголошував на впливі зовнішніх причин на внутрішні умови спрямованості діяльності). Така аргументація розглядається і в працях Ядова, тому доцільно використовувати в дослідженні терористичної активності концептуальний підхід, у якому настанова вивчається як структурний компонент системи соціальної диспозиції. Ідеї Ядова щодо настанови роз'яснюють психологічні джерела готовності суб'єкта до радикальних способів ціледосягання. У такому ракурсі стає зрозуміло, що тероризм є об'єктом соціальної диспозиції, оскільки остання включає у свою психологічну систему усвідомлюване ставлення до об'єкта та відповідні дії суб'єкта стосовно нього. Таку позицію в аналізі спрямованості діяльності можна пояснити тим, що об'єкт є значущим для суб'єкта, а отже, останній усвідомлено обирає певну мету і способи дій.

Як відомо, Ядов розвивав свою ідею в рамках індивідуальної психології, але, як зауважила Є.В. Шорохова, загальнопсихологічні ідеї та принципи можна транслювати на соціальну психологію, оскільки суб'єктом соціальної дійсності, а отже, одиницею аналізу залишається особистість. Розвиваючи аналогію Ядова щодо соціальної диспозиції, утворення останньої можна зобразити у вигляді такої схеми:

$$П \rightarrow Д \leftarrow С,$$

де П – потреби, Д – диспозиції, С – ситуація (умови діяльності суб'єкта), у т. ч. і конфліктного змісту.

Отже, поведінка суб'єкта конфлікту, зокрема його готовність до використання радикальних способів ціледосягання (таких як тероризм, насильство), залежить передусім від мети (у нашому дослідженні – потреб) та умов його діяльності. Слід наголосити, що настанови являють собою вже сформовані в минулому досвіді поведінкові моделі, тобто вибіркова мобілізація певних ресурсів суб'єкта залежить від вимог ситуації та позитивного підкріплення. На важливість науціння звернули увагу свого часу біхевіористи. Зокрема, засновник біхевіористичного підходу Б.Ф. Скіннер зауважував, що особистість – це той досвід, який людина отримує протягом життя, тобто накопичений набір вивчених моделей поведінки [3].

Виходить, можна констатувати, що радикальні способи ціледосягання є вимогою актуальної ситуації конфлікту і мають поведінковий пріоритет (соціальну домінанту); це результат засвоєння і привласнення соціальних уявлень та настанов, особливістю яких є психологічна легітимація радикальних способів ціледосягання в суспільних свідомості та діяльності.

Таким чином, насильство – це радикальний спосіб ціледосягання, до якого вдаються суб'єкти конфлікту в ситуації суб'єктивної переконаності щодо легітимності власних дій, а також неефективності вже застосованих нормативних способів [5]. Останнє суб'єктивне переконання виникає на ґрунті незадоволення або неповного задоволення потреб суб'єкта, схильного до застосування насильства.

З огляду на зазначене вище можна стверджувати, що терористи – це люди, які свідомо обирають радикальні способи досягнення своїх цілей на вимогу ситуації і здатні відповідати за свої вчинки. Тобто наукові версії про патологічні зрушення з боку контролю свідомістю діяльності терористів мають право на існування лише як допоміжні конструкти, а не як пояснювальні принципи мотивації терористичної активності. Тому прогноз активізації терористичної діяльності повинен базуватися на аналізі таких факторів, як особливості соціальної ситуації та специфіка диспозиційної структури суб'єкта.

Головною характеристикою соціальної ситуації терористичної активності є легітимація насилля й терору. Подальший аналіз слід проводити з позиції еволюції оцінок таких явищ, як

війна (М.О. Бердяєв, К. Клаузевіц) і конфлікт (Т. Гоббс, Т. Парсонс, Е. Дюркгайм, К. Маркс, М. Вебер), тобто таких феноменів суспільного буття, які вміщують агресію як емоційний і поведінковий компоненти діяльності суспільних суб'єктів.

Аналіз особливостей диспозиційної структури суб'єкта соціальної діяльності включає аналіз соціальних уявлень, що виражаються в соціально-психологічній позиції суб'єкта (статус, роль, особливості соціалізації, потреби – ціннісні орієнтації та генеральна лінія життя), і зосереджується на виділенні соціальної домінанти, детермінованої попередніми позиціями (загальносоціальна ситуація та суб'єктивізація соціальних уявлень), що виявляється в обранні відповідної стратегії досягнення цілей (оцінка минулого досвіду суб'єкта).

Висновки. Теоретичний аналіз концептуальних засад вивчення готовності суб'єкта до терористичної активності дає підстави твердити про важливість психологічної настанови як складного конструкту, що, входячи в диспозиційну структуру особистості і її соціальних уявлень, відбиває особливості соціальної ситуації діяння. Визнання вчинкової природи терористичної активності дає змогу перенести акцент з проблеми контролю свідомості на базові соціально-психологічні механізми становлення особистості суб'єкта терористичної активності.

Література

1. Методологические проблемы социальной психологии / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – М., 1975.
2. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – СПб., 1999.
3. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб., 2000.
4. *Петровский А.В., Ярошевский М.Г.* Основы теоретической психологии. – М., 1998.
5. *Кудрявцев С.В.* Изучение преступного насилия: социально-психологические аспекты // Психол. журнал. – 1988. – Т. 9. – №2. – С. 55–62.

© Солодовнікова К.К.

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Слюсаревський М.М.</i> Імперативи правдивості і смиренності: Про парадигмальний “зсув” у психологічній науці та проблему методів емпіричного дослідження.....	3
<i>Васютинський В.О.</i> Категорія “колективний суб’єкт” у феноменологічному дискурсі інтерсуб’єктної взаємодії.....	23
<i>Горностай П.П.</i> Методи дії у розв’язанні психологічних проблем суспільного життя.....	38

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т.М.</i> Особистісний потенціал як джерело життєвих домагань.....	49
<i>Алікіна Н.В.</i> Континуум особистісних виявів і психологія домагань.....	60

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ МАС І ОРГАНІЗАЦІЙ

<i>Найдьонова Л.А.</i> Емоційні стани учасників масових політичних акцій у контексті різних територіальних спільнот.....	71
<i>Найдьонов М.І.</i> Повнота групового суб’єкта як складова рефлексивного управління.....	87
<i>Музика О.В.</i> Соціально-психологічна структура культури організації.....	108

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

<i>Фролов П.Д., Стадник В.А.</i> Візуальний образ політика як засіб формування його іміджу.....	123
<i>Вознесенська О.Л.</i> Вплив політичних текстів на імідж політика в період передвиборної боротьби.....	136
<i>Духневич В.М.</i> Проблема готовності до здійснення політичного вибору.....	151
<i>Позняк Д.В.</i> Особливості інтерпретації виборцями мотивації вчинків політичних лідерів.....	162

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

<i>Донченко О.А.</i> Педагогічна спільнота як простір формування майбутнього	177
<i>Жадан І.В.</i> Механізми впливу соціальних уявлень на процес навчання	189
<i>Овдієнко Л.Н.</i> Мораль і право у структурі соціальних уявлень молоді.....	199
<i>Зрайко Р.І.</i> Особистісні цінності як критерій соціетальних функцій інституту освіти	211
<i>Кузичкіна Н.В.</i> Соціально-психологічні проблеми готовності студентів до адаптації в іншомовному середовищі	223

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ ДЕВІАЦІЙ

<i>Бєлавіна Т.І.</i> Соціально-рольова детермінація динаміки самооцінки засуджених в умовах примусового порівняння себе з однолітками	234
<i>Ліщинська О.А.</i> Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості	249
<i>Солодовнікова К.К.</i> Роль психологічних настанов у готовності суб'єктів соціальної діяльності до терористичної активності.....	259

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

- Слюсаревский Н.Н.* Императивы правдивости
и смирения: О парадигмальном “сдвиге”
в психологической науке и проблеме методов
эмпирического исследования.....3
- Васютинский В.А.* Категория “коллективный субъект”
в феноменологическом дискурсе интерсубъектного
взаимодействия23
- Горностаев П.П.* Методы действия в разрешении
психологических проблем общественной жизни.....38

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

- Титаренко Т.М.* Личностный потенциал как источник
жизненных притязаний.....49
- Аликина Н.В.* Континуум личностных проявлений
и психология притязаний60

ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ МАСС И ОРГАНИЗАЦИЙ

- Найденова Л.А.* Эмоциональные состояния участников
массовых политических акций в контексте
различных территориальных сообществ71
- Найденов М.И.* Полнота группового субъекта как
составляющая рефлексивного управления87
- Музыка О.В.* Социально-психологическая структура
культуры организации 108

ПСИХОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА И ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

- Фролов П.Д., Стадник В.А.* Визуальный образ
политика как средство формирования его имиджа123
- Вознесенская Е.Л.* Влияние политических текстов на
имидж политика в период предвыборной борьбы136
- Духневич В.Н.* Проблема готовности к осуществлению
политического выбора151
- Позняк Д.В.* Особенности интерпретации избирателями
мотивации поступков политических лидеров162

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

<i>Донченко Е.А.</i> Педагогическая общность как пространство формирования будущего.....	177
<i>Жадан И.В.</i> Механизмы влияния социальных представлений на процесс научения	189
<i>Овдиенко Л.Н.</i> Мораль и право в структуре социальных представлений молодежи	199
<i>Зрайко Р.И.</i> Личностные ценности как критерий социетальных функций института образования	211
<i>Кузичкина Н.В.</i> Социально-психологические проблемы готовности студентов к адаптации в иноязычной среде	223

ПСИХОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ДЕВИАЦИЙ

<i>Белавина Т.И.</i> Социально-ролевая детерминация динамики самооценки осужденных в условиях вынужденного сравнения себя со сверстниками	234
<i>Лещинская Е.А.</i> Социально-психологические механизмы культовой психической зависимости личности	249
<i>Солодовникова К.К.</i> Роль психологических установок в готовности субъектов социальной деятельности к террористической активности.....	259

C O N T E N T S

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL GROUNDS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

<i>Sliusarevsky M.M.</i> Imperatives of truthfulness and resignation: In regard to a paradigmal “shift” in the psychological science and a problem of empirical exploration methods	3
<i>Vasiutynsky V.O.</i> Category “collective subject” in a phenomenological discourse of intersubjective interaction	23
<i>Gornostay P.P.</i> Action methods in psychological problems solution of public life	38

SOCIAL PSYCHOLOGY OF A PERSON

<i>Tytarenko T.M.</i> Personal potential as a source of vital pretensions	49
<i>Alikina N.V.</i> Continuum of personal manifestations and psychology of pretensions	60

PROBLEMS OF THE MASS AND ORGANIZATION PSYCHOLOGY

<i>Naydonova L.A.</i> Emotional states of participants of mass political actions in the context of different territorial communities.....	71
<i>Naydonov M.I.</i> Group subject completeness as a component of the reflexive management.....	87
<i>Muzyka O.V.</i> Sociopsychological structure of organization culture	108

PSYCHOLOGY OF POLITICAL LEADERSHIP AND ELECTORAL BEHAVIOUR

<i>Frolov P.D., Stadnyk V.A.</i> Visual character of a politician as a way of his image creating	123
<i>Voznesenska O.L.</i> Impact of political texts on a politician’s image in the period of an election campaign	136
<i>Dukhnevych V.M.</i> Problem of readiness for a political choice realization	151
<i>Pozniak D.V.</i> Features of electorate’s interpretation of the motivation of political leaders’ actions	162

SOCIOPSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUTH'S EDUCATION AND UPBRINGING

<i>Donchenko O.A.</i> Pedagogical community as a field for future constructing.....	177
<i>Zhadan I.V.</i> Mechanisms of impact of social representations on the learning process.....	189
<i>Ovdiyenko L.N.</i> Morality and right in the social representations structure of youth	199
<i>Zrayko R.I.</i> Personal values as a criterion of societal functions of the education institute	211
<i>Kuzichkina N.V.</i> Social and psychological problems of student readiness for adaptation in a foreign environment	223

PSYCHOLOGY OF SOCIAL DEVIATION

<i>Bielavina T.I.</i> Social and role determination of dynamics of a convicted person's self-concept at the enforced comperison of self with contemporaries	234
<i>Lischinska O.A.</i> Sociopsychological mechanisms of person's spiritual psychological dependence.....	249
<i>Solodovnikova K.K.</i> Role of psychological attitudes in the readiness of subjects of social work for a terrorist activity.....	259

Наукові студії із соціальної та політичної психології:

N12 36. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 12 (15). – 276 с.

ISBN 966-8063-55-2

У збірнику відображено результати науково-дослідної роботи співробітників, аспірантів, докторантів, наукових кореспондентів Інституту соціальної та політичної психології АПН України за 2004 р. Обговорюються нові тенденції в розвитку теоретичних засад і методів пізнання психосоціальних явищ та впливу на їх перебіг. Презентуються напрацювання в галузях соціальної психології особистості, психології мас та організацій, досліджуються особливості формування іміджу політичних лідерів, передвиборної боротьби. Порушуються актуальні соціально-психологічні проблеми освіти і виховання молоді, девіантної поведінки – аж до таких крайніх проявів останньої, як тероризм.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

В сборнике отражены результаты научно-исследовательской работы сотрудников, аспирантов, докторантов, научных корреспондентов Института социальной и политической психологии АПН Украины за 2004 г. Обсуждаются новые тенденции в развитии теоретических основ и методов познания психосоциальных явлений и воздействия на их протекание. Презентуются наработки в отраслях социальной психологии личности, психологии масс и организаций, исследуются особенности формирования имиджа политических лидеров, предвыборной борьбы. Поднимаются актуальные социально-психологические проблемы образования и воспитания молодежи, девиантного поведения – вплоть до таких крайних проявлений последнего, как терроризм.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

This annual includes articles describing reported in 2004 results of scientific and research efforts of scientific associates, post-graduates, persons working for doctor's degree and scientific correspondents of the Institute of Social and Political Psychology APS of Ukraine. The authors discuss the new tendencies in the development of theoretical grounds and methods of psychosocial phenomena cognition as well as the impact on their flowing. Scientific works concerning the person's social psychology, mass and organization psychology settings are represented, the peculiarities of political leaders' image creating are researched as well as the ones of pre-election struggle. There are considered actual sociopsychological problems of the youth's education and upbringing, the deviant behaviour coming up to such extreme manifestations as the terrorism.

Published for social and political psychologists, experts in interdisciplinary sciences, lecturers, post-graduates and students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 12(15)

Редактор *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. І. Мясенка, В. В. Савінов,*

Ю. О. Самсонова, І. В. Трохимець

Переклад анотацій (англ.) *Н. В. Кузічкіної*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 7.10.2005 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 12,8. Обл.-вид. арк. 13,0.

Тираж 300 пр. Зам. № 23

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, оф. 101. Тел./факс 230-47-78
